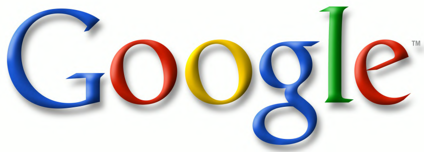
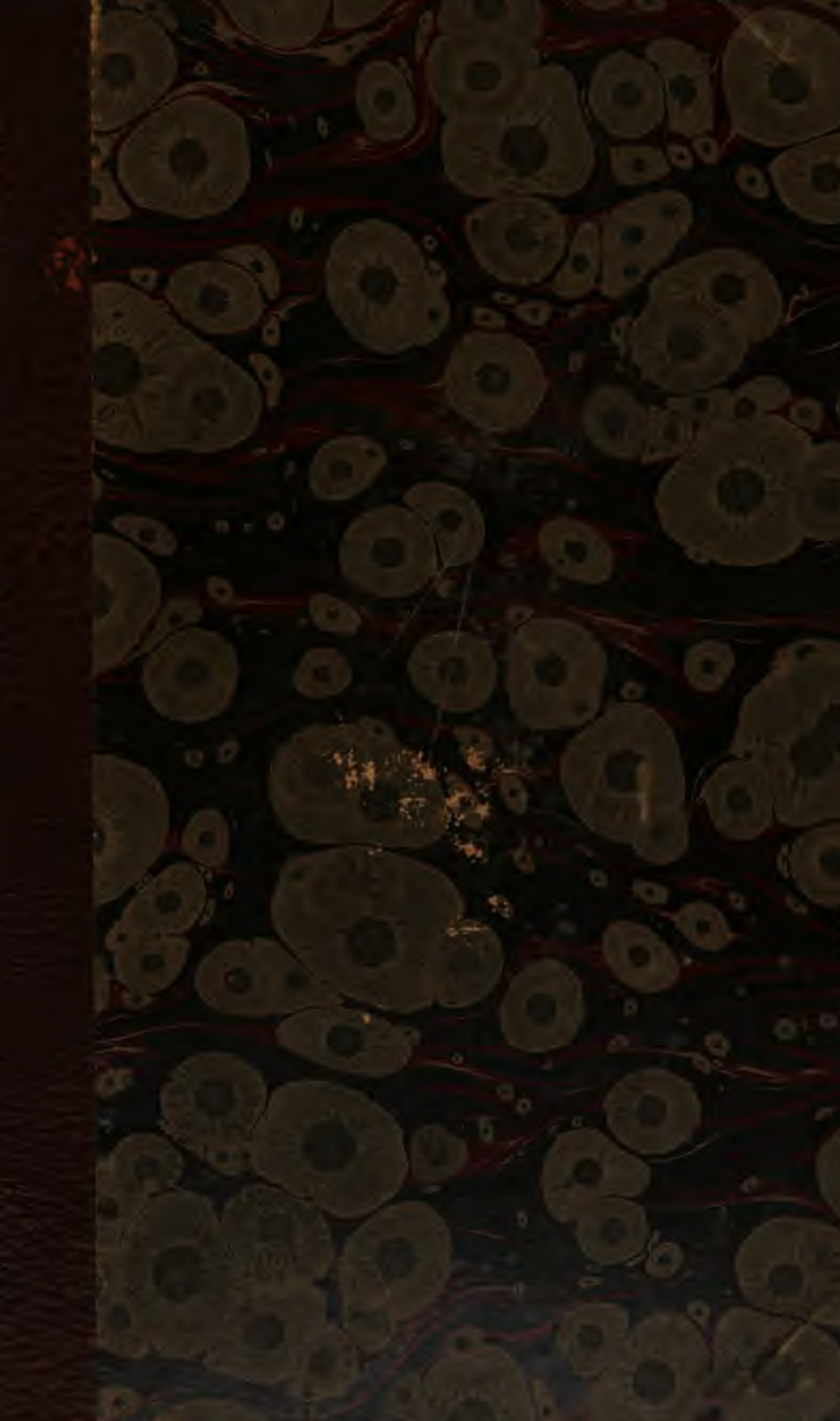
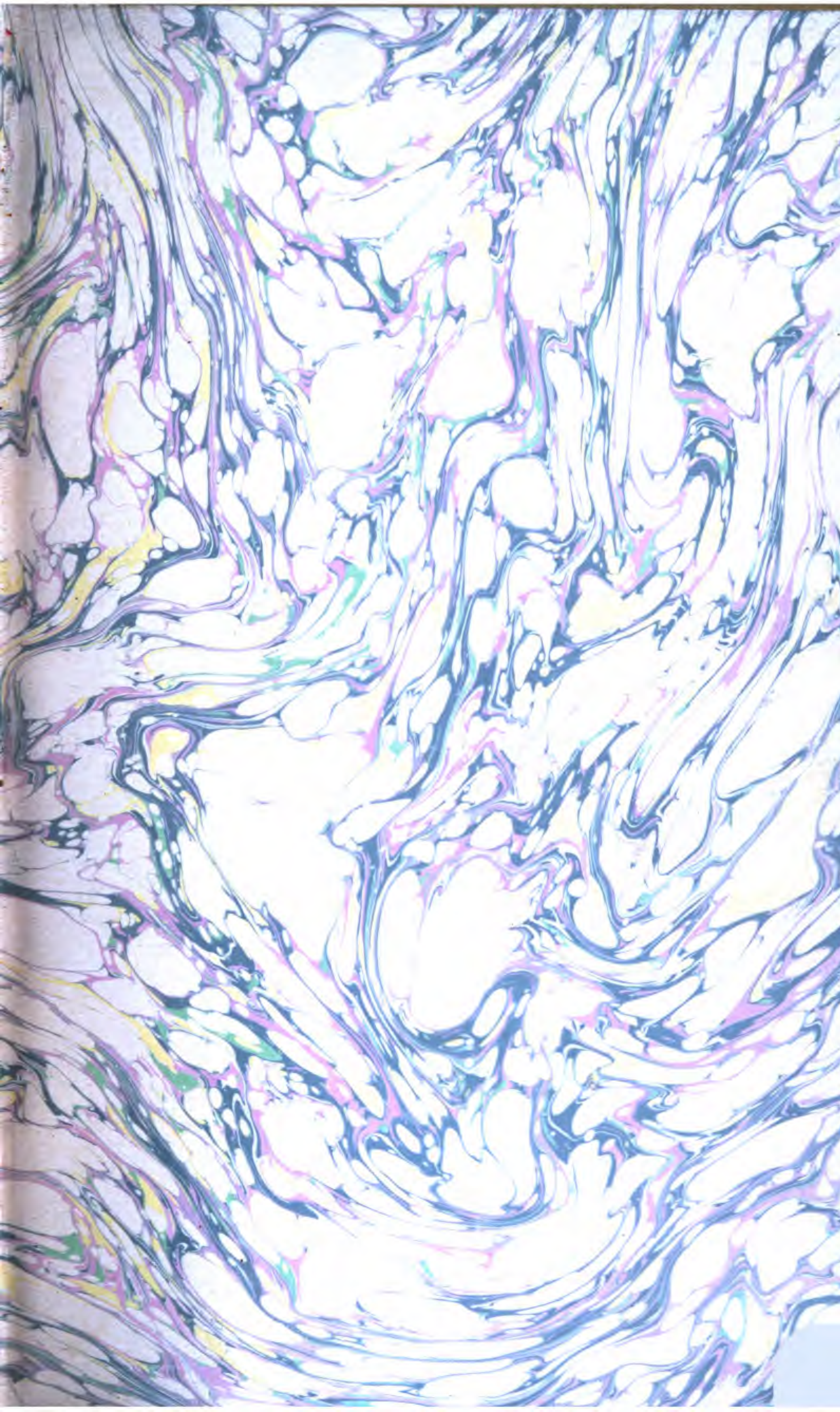

HARVARDIANAE
ACADEMIAE
VE
RI
TAS
SIGILLUM
CHRISTO
ET
ECCLESIAE

BIJDRAGEN

TOT DE

GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE,

INZONDERHEID VAN DE

PROVINCIE GRONINGEN,

ONDER REDACTIE VAN

Dr. G. ACKER STRATINGH, Mr. H. O. FEITH EN
Mr. W. B. S. BOELES.

TIENDE DEEL.

TE GRONINGEN BIJ J. B. WOLTERS, 1873.

Stoomdrukkerij van J. B. Wolters.

INHOUD VAN HET TIENDE DEEL.

WOORDVERKLARING VAN WIERD.

Na de woordverklaring van *Terp* laten wij hier volgen die van *Wierd.* Gelijk de naam van Terp bijzonder eigen is aan de provincie Friesland en de hoofdnaam, als het ware, van de heuvelen zelve, hier bedoeld, zoo zijn en worden dezen in de provincie Groningen voornamelijk *Wierden* geheeten. Dat dit woord echter ook in gene provincie daarvoor niet ongebruikelijk is, zou men kunnen opmaken uit dezen en genen Frieschen schrijver. Zoo noemt de schrijver van de *Tegenwoordige Staat van Friesland* (I, 36) die heuvelen *Terpen* en *Weerden* of volgens hedendaagsch spraakgebruik, zoöals hij er bijvoegt, *Wieren.* Hij wil echter onderscheid gemaakt hebben tusschen beiden, inzonderheid daarin bestaande, dat de Terpen veel platter van gedaante en grooter van omtrek zijn, zoodat er geheele steden, dorpen en buurten op gebouwd hebben kunnen worden, terwijl de Weerden of Wieren, kleiner van omvang, doch vrij hoog zijnde, slechts bij buitengewoon hooge vloeden voor enkele huisgezinnen tot lijfsberging zouden gediend hebben; gelijk ze dan ook om die reden, zoo vervolgt hij, hier en daar bij sommige boerenwoningen, die oudtijds van meer dan gemeen aanzien waren en waarschijnlijk door de rijken onder de Friezen bewoond werden, opgeworpen en nog hedendaags voorhanden zijn, schoon eenigen veel ouder dan de Terpen mogen geweest en van tijd tot tijd tot Terpen gemaakt zijn, gelijk althans de namen van vele Friesche dorpen op *werd* of *wier*, zoowel als op *terp* uitgaande, zouden te kennen geven. — De kronijkschrijver van *It aade Friesche Terp* schijnt ook onder *Terpen* meer onbehuisde en onder *Wieren* behuisde hoogten te verstaan. Zoo schrijft hij aan Friso, den eersten koning van Friesland, die omstreeks het jaar 300 v. Chr. zoude regeerd hebben,

onder anderen toe, dat deze om de overstroomingen alom verhevene *wieren* heeft doen opwerpen en daarop huizen laten bouwen (bl. 6). Anders worden zij bij hem, even als steeds bij Ocko Scharlensis, Terpen genoemd en dezen beschouwd als toevluchtsplaatsen bij overstrooming (*Bydr.* IX, 3). Bij Schotanus worden op zijne kaarten van Friesland onder *wieren* vooral de hooge huissteden of hoogten voor enkele plaatsen bedoeld en onder *terpen* de grootere onbehuisde heuvelen. Ook hedendaags wordt bij dezen en genen dat verschil in acht genomen [1]). Of deze onderscheiding echter gegrond is, werkelijk berust op het spraakgebruik bij het volk, dan wel ontleend is aan de verschillende benaming der plaatsen, die naar terp, wierd of wier genoemd zijn, van deze beide vragen, zouden wij liefst de laatste toestemmend willen beantwoorden. Wij mogen dit opmaken daaruit, dat de eerstgenoemde schrijver, bloot, naar 't schijnt, afgaande op den naam, ook dorpen op *terp* uitgaande, daarop gelegen acht, die het niet zijn, zooals wij dit vroeger hebben aangewezen (*Bydr.* IX, 28). In hoe verre *wierd* en *wier* verschillende namen zijn, zullen wij later zien als wij over *wier* handelen, om ons nu bij *wierd* te bepalen. Daartoe zullen wij in de eerste plaats de taalkundige bronnen raadplegen en de hierin voorkomende gevoelens van onze en vreemde schrijvers omtrent de beteekenis en afleiding van het woord *wierd* en zijne verschillende vormen, zooals het in onderscheidene oude en nieuwe dialecten zich voordoet, opgeven, toelichten en beoordeelen.

Onze beroemde Friesche geschiedschrijver, Ubbo Emmius, hield den uitgang *werd* in de namen van onze en andere Friesche plaatsen voor één met *weerde*, *weerdt*, waarmede hij zegt, dat onze voorouders plagten te noemen zulke aan het water gelegene streken, die zich boven den omringenden grond eenigzins verheffen [2]). Ofschoon hij blijkbaar hiermede de natuurlijke aangewassen landen of nog zoogenoemde waarden bedoelt, zoo is het echter niet geheel duidelijk of en in hoeverre hij daarvan de eigenlijke wierden of heuvelen onderscheidt, te minder, daar hij, waar hij over dezen spreekt, het met zich zelven niet volkomen eens is, althans soms

---

[1]) Zie W. Eekhoff, *beknopte Aardrijksk. beschrijv. van Friesland* enz. Leeuw. 1840, bl. 13.

[2]) Emmii *Rer. Frisic. Hist.* I, 6.

schijnt te twijfelen of dezelve wel opgeworpene hoogten zijn. [1]) — Onze niet minder geleerde Groninger burgemeester Menso Alting hield ook *werth*, *wirth*, *waart*, *wierde*, *waard*, *wart*, *wert* voor hetzelfde woord, oorspronkelijk een *eiland* beteekenende, en onze heuvelen mede zoo genoemd, wegens de gedaante van een eiland welke zij bij vloed vertoonden, gelijk vervolgens de vele hierop gebouwde dorpen zelve. [2]) Naar deze verklaring zou dus de naam van *wierd* voor onze heuvelen eene overdragtelijke zijn van *eiland*. Maar Alting heeft te zeer alleen het oog op deze beteekenis van *wierd* en op den buitengewonen toestand van onze heuvelen bij overstrooming, om zijne daarop gegronde afleiding van hunnen naam voor de ware te zullen mogen houden, hoe waarschijnlijk ze zich ook voordoet en voorkwam aan van Halsema. Deze achtte hiërmede wél overeenstemmend den uitgang van andere dorpen en buurten in ons gewest, zooals Harsens, Leens, Kantens, Godlinse en Enzelens, op *ens*, *ins*, die ook zoo veel als *oge*, *au*, *eij*, *ee*, een *eiland* zou beteekenen. [3]) De geldigheid van deze afleiding is echter evenzeer te betwijfelen. De namen Harsens en Leens o. a. werden oudtijds Harsinghe en Lidinge geschreven, zoodat de uitgang *ens* misschien eerder *inghe* of *ing* is. — Ook de Groninger oudheid- zoowel als geneeskundige Ludolf Smids hield *waart*, *weert wert* en *woert* voor dezelfde benaming en wel van laag land, zeer dikwijls onderloopende. [4])

Onder de Friesche schrijvers laat zich E. Wassenbergh in zijne *Verhandeling over de eigennamen der Friezen* aldus over onze plaatsnamen uit: „*Waard*, *Weert*, *Weer*, en in den

[1]) Emmii *Republica Frisiorum inter Flevum et Lavicam fl.* f. 37, bij de beschrijving van Leeuwarden.

[2]) *Not. Germ. Inf.* P. II f. 3, v. *Adewerth.* »Tribunalia aggestu terrae, ad experimentum altissimi aestus, per *Chaucidem*, teste Plinio, addo et *Frisiam*, construi solita, *Oceani* littore nondum munito, *Werth*, *Wirth*, *Waart*, *Wierde*, ab Insulae specie, quam praebent Pelago exaestuante, vulgò dicta fuêre: Quia verò post moles mari oppositas, circum haec aedes ut plurimúm uno sub fano aggregabantur, obtinuit ut Vicis permultis appellatio *Werth* etc. adhaereat, addito singulis alio distinctionis vocabulo." Verg. *Not. Bat. et Fris. Antiq.* f. 80 v. *Grinnes*, waar hij *Remmerten* (zoo veel als *Rheinwerten*) afleidt: »à *Rheni* Insulis, quae jam in prata eviruêre, *Waarden*, *Warten*, *Weerden*, *Werten*, vulgó dictis."

[3]) *Verh. over den staat en regeringsvorm der Ommelanden* enz. in de *Verh. van het Gron. Genootschap P. E. J. P.* D. II. bl. 492 v.

[4]) Zie zijne *Schatkamer der Nederl. Oudheden* op het w. *waart.* Hij beroept zich op L. Meijer, *Woordenschat*, D. III, bl. 771, en Kiliaan, *Etymol.* in *weerd*, *weert.*

Frieschen tongval, *Wert*, *Wir*, *Wier*, beteekende, voormaals, onder anderen, eene *Sterkte* of *Burg*, waarin men zich tegen den vijand *verweerde:* — ook eene *Verschanssing*, *Borstweeringe*, of *Dijk*, tegen allen overval, maar inzonderheid tegen het geweld des *waters* opgeworpen. Kilian verklaarde het dus te recht door Propugnaculum, Agger. — *Wier* komt daar van daan bij Gijsb. Japiks, in *Tjeskmoars See-aengste*, bl. 79, voor in de beteekenis van *Zeedijk* of *Duin:* „Dearse oppe hoege wier del bocke." [1]) Naar deze tweeërlei hoofdbeteekenis van *burg* en *dijk* wil W. dan ook, dat dergelijke namen van plaatsen in Friesland kunnen verklaard worden, omdat er zoo vele stinsen en dijken bij plaatsen van dien naam waren gelegen. Doch het is klaar dat deze schrijver geheel van achteren redeneert, geen taalkundig onderscheid tusschen *waard*, *wert*, en *weer*, *wier* erkent en alleen de mogelijke beteekenis van de laatste woorden op de namen van plaatsen, zoowel die op *wert* als *wier* uitgaan, toepast. — Zoo handelt de schrijver van de *Tegenw. Staat van Friesland* (t. a. pl.) ook, als hij de *weerden* en *wieren* beide aldus genoemd acht, omdat zij strekten om de kracht van 't water te breken en af te weren. — Niet veel licht geeft ons ook de anders verdienstelijke taalvorscher van vaderlandsche namen van plaatsen, mr. J. H. Hoeufft, over onze woorden, daar waar hij die onder *gaard* behandelt. [2]) Na aangemerkt te hebben, hoe sommigen *gaard* van *gaerda*, *sepire*, afleiden of omgekeerd het werkwoord *gaerda* van het zelfstandig naamwoord of wortelwoord *gaard*, *gerte*, gaard, roede, anderen van *warten*, *custodire*, dit laatste niet onwaarschijnlijk achtende, om de bekende verwisseling van *g* en *w* en de overeenkomst van het oud-Duitsche *hort*, *servator*, met het Duitsche en Frank-Duitsche *harte*, *hort* en *garte*, zoo laat hij hierop volgen, dat het hem althans toeschijnt, dat *wart*, *waard*, *waarden* enz. afstamt van *warten* bewaren, hetzij men het neme voor een eiland, hetzij voor een bedijkt land, hetzij voor eene versterkte plaats. Ik zie echter geene de minste reden, waarom ons *waard* eerder zoude afstammen van het vreemde *warten* dan van ons *waren*. Zoo verwart Hoeufft verder ook *wier* met *wierd*, *wird*. Over de andere woorden

---

1) *Taalk. Bijdr. tot den Frieschen tongval*, II. St. Fran. 1806 bl. 148.

2) *Taalk. Bijdr. tot de naamsuitgangen van eenige, meest Nederl. plaatsen*, Breda 1816, bl. 40.

woerd, *waard* en plat-Duitsche uitgangen van deze, *wörde*, *wührde*, *worth*, *wurt*, *wurth*, *wuurt*, laat hij zich niet bijzonder uit, maar zegt alleen dat deze hetzelfde beteekenen, namelijk eene *hoogte*, schoon bij dezen eene natuurlijke, bij anderen eene gemaakte. De Engelsche plaatsen, op *worth* uitgaande, schijnen hem niet toe hier heen te moeten gebragt worden; de *th* zoude hem deze aan het Angel-Saxische *worth*, *atrium pretiosius*, *porticus*, *area* en *litus*, eerder dan aan *weort*, *herba*, doen toeschrijven. — Men ziet, dit alles is te onzeker en brengt ons niet veel verder.

Bij onze Nederlandsche taalkenners Weiland en Siegenbeek is *waard* m. hetzelfde woord als *woert* vr. en beteekent een *bedijkt land.* [1]) De Vries en te Winkel [2]) hebben alleen *waard* en verklaren dit ook door *ingedijkt land* maar vr. Ik kom straks terug op die beteekenis van bedijkt land, hier op tegen de schrijfwijze van *woert* = *waard*, met een *t*, daar zulks aanleiding tot verwarring en den schijn kan geven, alsof het twee onderscheidene woorden zijn en er bij ons behalve *woerd* = *waard*, nog een *woert* bestond, overeenkomstig met het Duitsche *wort*, *wurt* enz., een *hof*, *hof-* of *huisstede* beteekenende, zooals wij zullen zien. Bilderdijk onderscheidde ook werkelijk *waard* van *woerd*, *woert*, omdat bij de ouden waard m. en woerd vr. wordt genomen, en volgens hem zou *woerd* eigenlijk *worte*, *horte* en dus *plantsoen*, *beplanting*, *hof* of *laan* beteekenen. [3]) — Laat ons zien, wat er van Bilderdijk's scheiding tusschen *waard* en *woerd*, *woert*, en zijne afleiding van dit laatste woord zij. De grond waarop die scheiding steunt, het geslachtsverschil, komt ons te zwak voor, om daarop iets met zekerheid te bouwen, daar dit verschil verre van standvastig en gelijkvormig voorkomt, zooals onze bovengenoemde eerste taalkundigen zelve kunnen bewijzen. *Waard*, ja, wordt doorgaans van ouds m. genomen en *woerd* vr., maar omgekeerd wordt dit woord ook wel m. gebezigd [4]) en hebben wij in oude stukken *waard* ook

---

[1]) Zie Weiland, *Nederduitsch taalkundig Woordenboek*, en Siegenbeek, *Woordenboek voor de Nederduitsche spelling*, v. *waard* en *woert.*

[2]) *Woordenlijst voor de spell. der Nederl. taal*, v. *waard*, 1838.

[3]) Zie zijne *Verklar. Geslachtlijst der Nederl. Naamw.* D. III, bl. 271, en verg. de *Aanteeken.* op zijne *Verhandel. over de Gesl. der Naamwoorden*, bl. 197.

[4]) Onder anderen bij Heldring, *Wandelingen ter opsporing van Bataafsche en Romeinsche Oudhed.* enz. I, Amst. 1838.

wel vr. aangetroffen, even als *weerd*, *weert* dit gemeenlijk is waar het ongetwijfeld gelijk staat met *waard.* [1]) *Wehrd* is bij Luther m. [2]), even als *werder* vroeger ook; thans is dit vr., en beiden zijn gewisselijk hetzelfde als ons *waard*, hetwelk Bilderdijk ook van *werder* afkomstig rekent. [3]) Wat *wierd* betreft, de meeste schrijvers nemen dit, althans den uitgang *wierde*, vr., vast om de welluidendheid, die hierbij zeker meer in het spel is. Hoe dit zij, het zoo willekeurige en veranderlijke geslachtsverschil bij deze en andere oude woorden kan dus niet wel een grond zijn, om *waard* van *woerd*, *woert* *worte*, *hof*, te onderscheiden. Buitendien, zoo ver wij weten, is bij ons *wort*, *woert*, in de beteekenis van *hof*, *hofstede*, niet bekend en het schijnt ook niet inheemsch, geen oud-Friesch, noch oud-Nederlandsch, maar een Oud-Saksisch woord te zijn. De namen van inlandsche plaatsen op *woerd*, *woert* enz. zullen dan ook misschien zonder uitzondering tot *woerd* = *waard*, in het meerv. *woerden* = *waarden*, niet *woerten*, te brengen zijn. Men vindt vele plaatsen van dien naam vooral in Gelderland, in de Betuwe, en heeft zich ook veel met de nasporing daarvan bezig gehouden. Door het vinden daarin van overblijfselen van vroegere bewoning, vooral scherven van Germaansch aardewerk, hebben sommigen daaruit opgemaakt, dat die woerden hoofdzakelijk begraafplaatsen van die oude bewoners zullen geweest zijn. Dit was het gevoelen van den heer O. G. Heldring te Hemmen, die het onderzoek dier woerden het eerst heeft ondernomen. [4]) Hij

---

[1]) Onder anderen vinden wij in de ***Beneficiaal boeken*** of registers van de geestelijke goederen in Friesland opgemaakt in het midden der 16de eeuw en gedrukt in het *Charterboek van Vriesland* D. III, van den nog bekenden *Waard* of *Weerd* te Leeuwarden verschillend geschreven: »*die Weerdt*" (f. 60), »*op de Weerdt*" (f. 61), »*op de Weert*" (f. 69 en 70), »*op den Waert*" (f. 70), »*op den Waerdt*" en »*op den Werdt*" (f. 73); voorts »*van den hoegen Wirdt*" onder Cornjum (f. 92), »*die Wierd*" te Rauwerd (f. 131), »*op die meene Weerdt*" te Hallum (f. 144), »*in die Waerd*" te Morra, »*die Wierdt*" te Slappeterp (f. 337), »*bij de Wirdt*" te Hesens (f. 382) enz.

[2]) Zie Luther's vertaling van den Bijbel, *Ezech.* 26, 5 en 14.

[3]) Zie eerst a. w. v. *waard.*

[4]) Hij heeft dit gevoelen eerst ontwikkeld in zijn stukje: *Ontdekking van eenige Romeinsche en Bataafsche Oudheden*, in Nijhoff's *Bijdr. voor Vaderl. Gesch. en Oudheidkunde*, III, 70—79, maar later eenigermate gewijzigd in zijne *Wandelingen tot opsporing van Rom. en Bat. Oudheden*, *legenden* enz. Amst. 1838, I, 84. — Zie ook nog van hem: *De woerd*, *een kerkhof der Batavieren onder Setten*, in de *Geld. Volks-Alm.* 1838, bl. 68; *De woerd onder Hervelt*, ald. 1839, bl. 99; *De woerd*

werd hierin gevolgd door dr. C. R. Hermans in Noordbrabant, alsmede D. Buddingh in Zuidholland, en dezen verklaarden hiernaar ook den naam. Opmerkende dat de plaatsen in Noordbrabant niet *woerd* maar *waord* heeten, giste Hermans dat dit woord eene zamenstelling is van *wa*, een *doode*, en *ord* of *oerd*, eene *plaats*, dus *doodenplaats* beteekent. [1]) Buddingh, die meende deze en gene plaatsnamen uit de Noordsche mythologie te moeten verklaren, zag in *woerd*, en zoomede in *weurt*, *wierd*, *waart*, *wert*, *wurth* enz. den naam van eene der drie Noordsche schikgodinnen en wel Urdr, de godinne des doods. [2]) Nadat de heer R. H. Graadt Jonkers reeds zijne bezwaren had kenbaar gemaakt aan den heer Heldring nopens zijne beschouwing van de woerden als grafplaatsen, [3]) heeft onze oudheidkenner L. J. F. Janssen daartegen opgemerkt, dat op die woerden niets gevonden was, hetwelk bepaaldelijk aan begraafplaatsen deed denken, en dat de beteekenis van het woord zelf tot zoodanige opvatting ook geene aanleiding geeft, niet het minst tot de verklaring van Hermans. [4]) Zoo zou Janssen zeker ook gedacht hebben over de verklaring van Buddingh, ware hij toen daarmede bekend geweest. Ik weet ook niet dat deze of gene verklaring van Hermans eenigen bijval heeft gevonden; integendeel is Dr. Westerhoff ook opgekomen tegen de afleiding van Hermans [5]) en prof. mr. J. de Wal mede tegen die van Buddingh; [6]) en ik meen dan ook verder daarvan te kunnen zwijgen, als zijnde die verklaringen te houden, voor geheel uit de lucht gegre-

---

te Kesteren, *in* Nijhoff's *Bijdr.* II, 208; *De woerd* enz. *onder Doodewaard en Hien*, in de *Geld. Volks-Alm.* 1839, bl. 97.

[1]) *Geschiedk. Mengelwerk over Noordbrabant*, II, 344. Zie ook *Hand. van het Provinc. Genoots. v. Kunst en Wetens. in Noordbrab.* D. II, St. III, bl. 231.

[2]) *Verh. over het Westland ter opheld. der Loo-en*, *Woerden en Hoven* enz. Leyd. 1844, bl. 18 en 120. Zie ook zijne *Bedenkingen en Aanteek. op de woordverklar. der plaatsnamen door de H. H.* J. F. Willems en A. Kreglinger, in het *Bulletin de la Commission centrale de Statistique*, T. II, p. 287—332 en T. III, 209—303, afzond. afdr. bl. 30. Willems had *waerde*, *warde* vertolkt door *enclos* (*Bullet.* II, 294), Kreglinger *weert*, *waard*, *woerd* door *terrain endigué*, *île dans une rivière.* En allemand un *étang*, une *digue. Wear* an Anglais une *digue* enz. *Weert* van *wuurt*, *warpen*, *jeter*, *amonceler.*"

[3]) Zie a. w. van Heldring, *Wandelingen* enz. I, Bijl. bl. 90.

[4]) *Oudheidk. Mededeel.* III, 1844 Leyd. bl. 1 en v.v.

[5]) *Kwelderkwestie* enz. bl. 148.

[6]) In zijne recensie van de *Kwelderkwestie* enz. in *de Gids*, 1845, no. 1, bl. 39.

pene gissingen. Liever wil ik hier nog bijvoegen, hoe voornoemde bestrijders zelve over woerd denken én dit woord verklaren.

„Wat nu" zoo schrijft Jonkers aan Heldring „de naam van *woerd* beteekent, die dikwijls met het woord *hoog* verbonden is, zoo komt het mij voor, dat het oudtijds gehuchten geweest zijn, kleiner dan de *terpen* of dorpen, en door aanslibbing van grond uit het water herrezen en bewoonbaar geworden. Zoo iets heeft nog plaats met de niet omdijkte landen, die daarom *waarden*, een daarmede verwant woord, genaamd worden. Zulk eene overslibbing van grond, waardoor dezelve zich heuvelachtig uit het water verheft en eene bewoonbare streek wordt, hebt gij zelf kunnen opmerken in den *hoogen Woerd* bij Huissen, waar men nog uit een' kuil zand graaft, en zich dus die hoogte het eerst door eene zandplaat verheven heeft. De landen, die den naam van *hooge Woerd* dragen, zijn ook te uitgestrekt om alleen voor een kerkhof te hebben gediend; maar neemt men het voor eene bewoonde hoogte, dan is het geen wonder, indien men ook hier en daar overblijfselen van kerkhoven er bij aantreft. De beteekenis van *Woerd* voor eene plaats, waar men veilig woont, is in sommige woorden nog overgebleven bijv. in *weren*, *bewaren*, mogelijk nog meer in het woord *uorden*, voor iets dat ontstaat, dat uit het niet oprijst. De woorden *waard* en *waardgelders* toonen ook personen aan, bij wie wij huisvesting of veiligheid zoeken. — Als ik mij nu voorstel, dat van de *terpen* de dorpen hunnen naam hebben, kan ik mij even goed verbeelden, hoe de gehuchten of *woerden* van de *wierden* hunnen naam ontleenen, welke men oudtijds met terpen voor zekere hoogten hield, waarop gebouwd kon worden" enz. — Wij leeren hier, evenals verder van Heldring, de woerden wel wat nader kennen, maar weinig omtrent den naamsoorsprong. Het zijn blijkbaar van nature gelijke aanwassen als de waarden, hier en daar voor en door de bewoning daarop verhoogd, even als onze terpen en wierden. Het woord is dus niet slechts verwant met waard, zooals de S. meent, maar zal ook wel hetzelfde zijn; en de beteekenis van woerd als eene plaats, waar men veilig woont, kan dan niet de oorspronkelijke noch eigenaardige zijn. Zonder die verhooging zou de mensch daar niet veilig op hebben kunnen wonen vóór de bedijking, even min als op de waarden

aan zee, enkele plaatsen misschien uitgezonderd, waar het zand der rivieren zoo hoog is opgeworpen, dat het rivierduinen vormde, zooals behalve aan den Rijn, ook aan den IJssel worden gevonden. Dat die beteekenis van veilige woonplaats ook in *weren*, *bewaren* of *worden* te zoeken is, zal daarom even twijfelachtig zijn, al moge het woord woerd of waard ook van het eerste afkomstig wezen. Voorts hoe de S. zich voorstelt, dat de dorpen van de terpen hunnen naam hebben, en de woerden van de wierden, is mij niet duidelijk.

Janssen houdt zich aan de opgegevene verklaring van Bilderdijk, volgens welke *woert* = *woert*, *wort*, *hof* zou zijn, maar hij verwart hierbij ook blijkbaar woerd met het bij ons vreemde *wort*, eene hof- of huisstede. Hij is echter ook niet afkeerig van de gissing van Dr. C. Leemans, dat onder de naamsafleidingen van *woerd* die van het A- S. *wordh* in aanmerking kan komen, hetwelk *land*, ook *straat* en *kust*, *strand*, *oever* beteekent; dit laatste ook het A- S. *weard*, *wardh*, dat nog in de benaming der buitendijks aan de rivieren gelegen landen, *waarden*, is overgebleven. [1]) Dr. Westerhoff kan zich hiermede zelfs wel vereenigen. Er is voorzeker naauwe verwantschap tusschen dit woord en voornoemde A- S. woorden, maar het blijft de vraag en komt daarop aan, welke van hunne opgegevene beteekenissen de oorspronkelijke of eigenlijke zij:

De Wal resumeert eerst de voormelde onderscheidene gevoelens, die in zijn tijd ten onzent over den zin der oude woorden *ward*, *wierd*, *woerd*, zijn ontvouwd geworden. Zij kunnen, zijns inziens, tot een drietal beteekenissen worden teruggebragt: 1) van *begraafplaats*, 2) van *bebouwde* of *beplante akker*, 3) van *beschutte plaats*. De beide eersten, zooals wij reeds zeiden en hierin met hem instemden, keurt hij af, maar houdt de laatste voor de ware. — De geleerde S. bepaalt zich bij de laatst gegevene verklaringen en in zoo verre kan zijne opgaaf daarvan juist wezen. Maar er zijn, zooals wij zagen, al vroeger meer andere — en ik zou wel

---

[1]) *Alg. Konst. en Letterbode*, 1843, no. 46, bl. 303 Janssen brengt ook nog in eene bijlage achter dit stuk, bl. 313, bij een paar handschriftelijke aanteek. van mr. Hoeufft gevoegd bij s'mans *Taalk. Bijdr.* enz. in de Bibliotheek der Maats. der Nederl. Letterk. voorhanden. Zij komen ons echter voor van te weinig gewigt te zijn, om ze hier mede te deelen.

zeggen — juistere, nadere verklaringen voorgesteld, zoodat die ook wel hadden behooren in aanmerking te komen. En wat nu zijne bepaling betreft, deze mag in 't algemeen genomen waar zijn, doch juist, omdat zij zoo algemeen is, kan zij geene voldoende verklaring heeten. Er zijn zoo vele gronden, die men onder de rubriek van eene *beschutte plaats* kan brengen. Het is en blijft hier al weder de vraag, tot welke soort daarvan *wierd* enz. te brengen is. De S. vermengt ook in de verdere ontvouwing van zijn gevoelen dat woord met *were* en grondt zich mede vooral op de beteekenis daarvan. Doch al is het nu zeer aannemelijk met onzen grooten ten Kate (zooals hij dezen teregt noemt), dat in deze en andere genoemde woorden hetzelfde grondbegrip, dat van *waren*, *weren*, of *beschermen*, *verdedigen* heerscht, [1]) die beiden zijn toch verschillende woorden en niet bloot verscheidenheden van denzelfden naam, zooals men in *wierd*, *woerd* en meer synoniemen aantreft. En als wij nu daarvan verschillende beteekenissen zien opgeven, van *waard*, *eiland*, *dijk*, *strand* of *oever* enz., zoo zal men, herhaal ik, toch nog nader hebben aan te wijzen, welke van die beteekenissen geldt, in welken bijzonderen zin ons *wierd* enz. eene *beschutte plaats* is te noemen. Deze algemeene verklaring baat dus in dezen niet genoeg en leidt niet tot het gewenschte doel. Ik meen dan niet te veel te zeggen, als ik, terugziende op al het voormelde, beweer dat dit doel ten onzent nog niet bereikt is. Immers met de laatstgenoemden kunnen wij de rij der schrijvers over ons onderwerp sluiten; mij is althans geen latere bekend. Voordat ik echter verder ga, om uit de gemelde gegevens besluiten te trekken en mijn eigen gevoelen te ontwikkelen, wil ik vooraf nog eerst die van eenige vreemden hooren en vernemen hoe het althans bij onze hier het naast in aanmerking komende Duitsche buren met de etymologie van *wierd* of de bij hen gebruikelijke synoniemen van dat woord gesteld is.

Een geschikten overgang maken in dezen de Oostfriesche geschied- en oudheidkundige J. I. Harkenroht en de bekende taalkundige C. Kiliaan, uit de Duffelt. Harkenroth zegt dat *wierd*, *werd* enz. in de oude Hoogduitsche of Keltische

---

[1]) *Aanl. tot de kennis der Nederl. sprake.* II, 723.

taal eene *hoogte*, *gewassen* of *gemaakt* beteekenden, ook wel een *eiland*, en dat zij mogelijk zoo genoemd zijn, omdat zij de kracht der vloeden braken en afweerden. [1]) Men mist hier ook al weder de noodige onderscheiding tusschen deze en gene beteekenis van wierd enz., en de afleiding van dit woord, als zouden de wierden gediend hebben om de vloeden te breken en af te weren, is ook zeker gezocht en onaannemelijk. — Volgens Kiliaan beteekent *werd*, *werder*, *weerd* van ouds een *eiland*, ook *dijk* en *afsluiting*, en luidt in het Saksisch *wordt*. Hij heeft echter ook een afzonderlijk oud *wordt*, nieuw *werdt*, daarvoor. [2]) — Wachter heeft alleen *weerder* en *werd* als *waard* [3]) — Haltaus houdt *wort*, *word* enz. in 't algemeen voor eene veilige plaats, zoo natuurlijke als kunstmatige, aldus een eiland en ook de opgeworpene hoogten aan de rivieren in Holstein zoo genoemd. [4]) Hij onderscheidt hiervan *wort*, *hofstede*, mede aldaar gebruikelijk, schoon de voorbeel-

---

[1]) *Oostfries. Oorspronkelijkh.* 2de dr. bl. 192.

[2]) Zie zijn *Etymol.* »*Werd*, *Werder*, *Weerd*, vet. *Insula:* et *Propugnaculum: septum*, Sax. *wordt.*" Voorts: »*Werder* j. *weerd*, *Insula.*" — »*Wordt*, Sax. Sicamb. j. *werdt*, *Septum.*"

[3]) Wachter, *Gloss. German.* »*Werder*, locus pascuus aqua circumfluus, locus solidus inter paludes et rivos. Dicitur et *Werd*, inde *Kaiserswerd*, insula Caesaris, *Donawerd*, peninsula Danubiana. Lutherus utitur *Wehrd*, Ezech. XXVI, 5, ubi Biblia Lubecensia an. 1533 habent *werder in meere.* Helvigio est a lat. *viridarium.*" Deze afleiding van H. van het lat. *viridarium*, *groenhof*, is zeker even vreemd als dat woord zeldzaam is.

[4]) Haltaus, *Gloss. German.* »*Wort*, *Word*, *Wohrd*, *Wohrt*, *Wörd*, *Wart*, *Wahrt*, it. *Wurt*, *Wurd*, in genere locus a vi et injuria praeservatus ac tutus, a verbo *waren*, tutum securumque reddere ac praestare. Talia loca primum natura dedisse videtur, non hominum manus et opera. Insula enim dicitur *Wörd*, *Wert*, *Werter*, quod nostra non eget probatione. Originem vocis cum usu ac vero sensu servant Germani Inferiores, Bremenses, Holsati etc. quibus *Wort*, *Wohrt* usitatissime locus est aggestus et editus inter paludes et aquas, et ab inundatione tutus. Dns Mushardus de Nobil. Brem. et Verd. p. 30 ait: »Item die in derselbigen niedrigen Gegend zwischen der Lune und Rore befindliche *Wurten oder Berge*, die den alten Einwohnern nebenst ihrem viehe zu einer sicheren Retirade dieneten, bey aufsteigender hohen fluth. So war nun die Burg Stotel auf einer dergleichen, wiewol kleinen *Wurt* oder *Hügel* an der Lune.... gelegen." Hackmann de Jure Aggerum C. II, no. 13: »hodierni glebarum acervi seu colles ex terra aggesti nostrate lingua (i. e. Holsatica) *Worth*, *Wortstette*, *Hausworth*, *Werve*, *Werfte*, dicti, quibus subjectis penates in editum provehunt, maxime qui citra aggerum pomoeria habitant, ut contra leviores inundationes se tutos reddant." Inde sane nec aliunde nomen acquisivere *Wurtsati* incolae, qui circa littora habitant, et in constituendis aggeribus olim occupati fuerunt. Dns de Westphalen (*Mon. ined. Rer. Germ.*) in Praef. ad. T. I, p, 97.

den uit Hackmann door hem bij het eerste *wort* bijgebragt, zooals *Wortstette*, *Hausworth*, hiertoe ook zullen behooren. [1]) Zoo verwart von Westphalen ook beide woorden en beteekenissen. Het blijkt althans niet stellig uit zijne woorden, of hij het land Wursten over de Wezer en andere genoemde plaatsen van *wurth*, *warth*, in den zin van eene huisstede, van een dijk of van eene andere door de natuur of kunst opgehoogde plaats wil afgeleid hebben [2]) Ook meer andere Duitsche geleerden zijn het daaromtrent niet eens. Zoo leiden o. a. Roth [3]) en Wiarda [4]) den naam van Wursten af van de

[1]) »*Wort*, area, nempe distincta, septa, clausa et tecta, sive ruri et in villa, sive in oppido." Hij brengt verscheidene oorkonden bij waarin dit woord in dien zin voorkomt: »*Hoff oder Wurth;*" »*Possessiones Würdhe;*" ook in dien van omtuinde akkerlanden achter de boerenhoven, soms in dien van een tuin zelven: »*Wurd ofte Garden;* »*Hortum* (*qui wort dicitur*)*;* »*Garden edder Worde.*" Van daar *Wort-gelt pensio arearum*, *Wortland* arearum agri, *Wort-pfennige* denarii pro censu arearum solvendi, *Wort zins*, census pro solo et area.

[2]) »Hinc," zoo schrijft hij t. a. pl. »etiam est, quod qui circa litora habitarunt, vel in constituendis et objiciendis aggeribus occupati fuerunt, olim *Wurt-Saxones*, *Wurt-sati* vocati sunt ab Anglo-Saxonico *Warothe*, *Waurt*, area, aggere, loco item editiori seu contra vim aquarum elevato. Unde etiamnunc in Holsatia praecipue in Wagria supersunt coloni, praediis adscripti, mansuarii, partiarii, germ. *Halb-Hufener*, qui *Wurt-Setten*, corrupti *Wuhrts-Settel* in Frisia *Wortsaci*, *Worsedi* et *Wurstfriesen* alibique *Wursten* appellantur." Hij leidt in eene noot daarop daarvan ook *Wortins*, *Worthpenning* af en voegt er bij: »Nec dubium est, quin Wursati incolae terrae *Wursatae*, germ. *Landwursten*, appellationem acceperint ab agris et aggeribus excultis et elevatis; prouti ex statutis Wursatorum de ao 1508 *Wurter Wikör* dictis et ex *jure aggerum Terrae veteris* apud Hackmannum *Tr. de jure agger.* in app. No. 1 haud obscure liquet." Hij haalt nog Albertus Stadensis aan, die a. 1256 de *Worthsaci* noemt *Frisones et incolae pagi Wursatiae seu Wurden*, en oude Saksische oorkonden waarin het woord *wurt* voorkomt in dezen vorm: *um die Wurt*, *Presterwurt*, *Kerkenwurt*, *Wortsetelin*, *Wurt und Hoffstedt*, en voegt er ten slotte bij: »Plura etiam loca et nomina in utraque Ditmarsia supersunt, quae a *Warth*, *littore*, *aggere* facile recipiunt explanationem, qualia sunt *Wörden*, *Hogenwörden*, *Oldenwörden*, *Süder* et *Nordenbosenwurth*, *Ammerswurth*, *Trennerwurth*, *Volckswurth*, *Wittenworth*, *Oster-* et *Westerwurth*, item et *Bangwörden* et *Hemmerswurth* ad littora Eidorae sita." etc.

[3]) Wij voeren hier de plaats van Roth (a. w. S. 35 § 7) in haar geheel aan. Na over *Tumuli* in de verklaring van de plaats van Plinius gehandeld te hebben, vaart hij voort: »Nachdem wir also die Dünen, oder die von Natur erhabene Hügel untersuchet, so ist etwas von den Wurthen oder Wohrten zu erwehnen, welche Plinius *Tribunalia* etc. nennet, hier zu lande aber bis auf diesen Tag *Worthe* genennet werden. Es sind selbige Hügel oder Erdhaufen mit händen gemacht, auch nog viele im Lande *Wursten* zu sehen. Ja die *Wurster* haben davon den Namen übernommen, darum heissen sie auch schon in alten zeiten *Wurtsati*, *Wursati*, oder Wortsaten, Wurtsitten und kurz Wursten, oder Wurster (Wurtsati vocantur in Histor. Archi-Episcop. Brem. auct.

heuvelen, aldaar *Wurthen*, *Worthen*, *Warthen*, *Wuurten* genoemd. Er zijn echter ook die Wursten uitdrukkelijk van *warth*, *hof*, *area*, afkomstig houden [1]) De schrijvers van het *Bremisch-Niedersächsisch Wörterbuch* onderscheiden *Weerder* en *Wuurt*. *Weerder*, of in de volkstaal *werel*, is volgens hen een vette weide op een eiland of het voorland van een stroom, en af te leiden van *waren* af *weren*, dewijl een *werder*, hetzij van nature, hetzij door kunst, bevredigd en tegen den aan-

---

incerti apud Lindenbrog in Script. septentr. sub. Gieselberto Archi-Episcopo XXXIV p. 101 ed. Hamb. 1706. Wursati dicuntur in Diplomate Philippi Imper. Eggeling de Miscellan. German. Antiquitatibus Exercit. sec. de Caucis p. 18, 19). Insonderheit sind die Worthe annoch auf der Insel Krauthsand im Gebrauch. Diese Insel hat ehemahls Pagensand geheissen, nachmahls aber Krauthsand oder Kruthsand, weil selbige mit der zeit Grass und Weyde getragen, da die anders unfruchtbare sände in der Elbe, Kahle und Lauffende Sände genennet werden.... Mit der zeit aber ist est über 3/4 meile in der Länge und über 1/4 meile in der Breite angewachsen, so dass jetzo darauf über 80 Wohnungen zu finden, nebst einer Kirche, zu welcher worth oder grunderde die junge Herren und Grafen von Köningsmark die erste sode oder grünen rasen geleget haben. Hier stehen alle Haüser auf Worthen oder solchen gemachten Erdhügeln, dabey zwar die Einwohner diesen vortheil haben dass sie keine Deichen halten dürffen; allein sie müssen doch ihre Worthe so hoch bauen, als der Deich im Lande *Kedingen* ist, und müssen die Gefahr ausstehen, dass wenn zur zeit der Heu- oder Kornerndte eine grosse Wasserfluth entstehet, alsdann auch ihr Heu und Korn von dem Lande weggespühlet, und an die benachbarten Ufer angetrieben wird." »In den eingedeichten Lande" voegt hij er vervolgens § 8 bij, »sind zwar auch einige Haüser auf Worthen erbauet."

[4]) *Ostfries. Geschichte*, Aur. 1797, Th. I, S. 6. »Beilaüfig erinnere ich hiebei, dass die anhöhen in diesen provinz, die unsere Urväter, nach dem Plinius, bewohnet haben, *Warfen* (Sie Alt Fries. Wörterb. v. Wiarda p. 395) und jenseits der Weser *Warthen* heissen. Hievon trägt noch hier der gemeine Landmann den namen Warfsman; so wie in dem Herzogthum Bremen die Einwohner des Landes *Wursten* (Wortsati, Wurtsati, Warfsitzer) davon ihre Ableitung haben."

[1]) In eine verh. van eenen ongenoemden *von dem zustand der adelichen Hintersassen in den Herzogthumern Schleswig vnd Holstein* in J. C. H. Dreijer's *Samml. vermischter Abhandl.* etc. Th. I, 1754, wordt op *Wurt* (S. 393) het volgende aangeteekend, dat ook over de beteekenis van dit woord licht verspreidt: »*Wurt* bedeutet ein umzäunt, gehäget, gekoppelt oder umgrabenes stück Erde, etwa einen achttel oder sechzehen Theil Hof, mehr oder weniger ausmachend, und hat von solchen Wurten oder Wurtsetten das gantze Land Wursten jenseits der Elbe seine Benennung empfangen. Im Dänischen Wolde des Hertzogthums Schleswig, woselbst ein Ueberbleibsel Sächsischer Völcker befindlich, trifft man auch verschiedene Wurtsetten an, die aber, an den Orten, allwo sich die Dänen ausgebreitet, Gaardsen, Gaardassen oder Tofftleute heissen, wiewohl eigentlich die Toffte der Tofftleute eigenthümliche Güther, und von den Tofften der Gaardsen, welche im Lowb. I, 55, § 5, 6, Gaardsäde töffte heissen, unterschieden sind."

val van vreemd vee beschut is. Zoo worden inzonderheid genoemd de weiden, welke bij de stad Bremen tusschen de groote en kleine Wezer liggen. *Wuurt* is eene wat hoog gelegen met gras begroeide streek grond, geene gemaakte hoogte, als waarop de boeren hunne huizen bouwen (Warf). Zij verwijzen hierbij naar het *Idiot. Hamb.* v. *wörde* en het *Idiot. Ditmars.* v. *Wuurt*, en merken nog aan, dat, dewijl een *wuurt* groen is, het woord zou kunnen komen van het A-S. *wyrt*, kruid, gras, waarvan het Eng. *worts*, moeskruiden, *Cod. Arg. waurts* wortel; tenzij men liever met von Stade [1]) wil, dat *wuurt* te zamen getrokken is uit *wurpte* van *warpen*, opwerpen, ophoogen, A- S. *warth* oever. Zij voegen er echter nog bij, dat *wuurt* in de oorkonden ook de beteekenis van eene *huis-* en *hofstede* heeft, volgens *Stat. Stad.* VII, 21: „*Wurte*, *Wurde*, unbebauete Hofstellen." Zij weifelden dus ook niet weinig en het ontbrak hun geheel aan de noodige kritiek om tot eenige zekerheid te komen. — Genoeg dan uit den vreemde bijgebragt, om te zien, hoe men elders ook gepoogd heeft het vraagstuk, dat ons bezig houdt, op te lossen. Zijn deze pogingen almede onvoldoende gebleken, het onderzoek daarnaar was voor ons nogtans geenszins vruchteloos; het heeft ook gegevens geleverd, waarop wij verder kunnen voortbouwen.

Als slotsom dan van ons etymologisch onderzoek omtrent *wierd* meenen wij vooreerst dit te mogen vaststellen. *Wierd* is hetzelfde woord als de mede hier of elders heden of vroeger gebruikelijke benaming van *werd*, *wird*, *werth*, *wijrd*, *wurth*, *worth*, *wörth*, *warth*, *wörde*, *würhde*, *wehrte*, *weurt*, *woerd*, *waert*, *waerd*, *waard*, *weerd*, *werder* enz. De verwisseling van de klinkers, zoo enkele als dubbelden, en voorts van de medeklinkers *th* en *d* is bekend en gemeen in de Duitsche taaltakken. Gelijk *wierd*, *wird*, *werd* het oud-Friesche *wirth*, *werth* is, zoo is *wurth*, *worth*, *wörth*, *warth*, meer oud-Saksisch of plat Hoogduitsch, en *woerd*, *weerd*, oud- of plat Nederduitsch, terwijl wij nu zeggen *waard* en de Duitschers *werder*. Alle zijn slechts naar het verschillend taaleigen van het land, waarin ze gebezigd zijn of worden, gewijzigde uitdrukkingen van hetzelfde woord, dat hoogst

---

[1]) *Erlaüter. der vornehmsten Bibl. Wörter*, v. *Wehrd*, s. 711 u. f.

vermoedelijk afkomstig is van het werkwoord *weren*, *waren*, beschutten, verdedigen. Hiervan dient onderscheiden te worden, als eene afzonderlijke, in beteekenis zoowel als oorsprong verschillende benaming, het Saksische of althans in Saksen en het oude Saksische Friesland aan gene zijde der Wezer vooral gebruikelijke woord *wort*, *wurt*, zooals het dan, en niet *wurth*, *wurth*, schijnt te moeten geschreven worden en beschouwd als verwant met *horte*, *garte*, en overeenkomstig hiermede te beteekenen oorspronkelijk eene *omheinde* of *omtuinde* plaats, *hof*, *huis-* of *hofstede*. De oorspronkelijk beteekenis van *wierd* enz. is daarentegen dan verder ook, volgens het gemeenste en waarschijnlijkste gevoelen, die van een in of aan het water van nature ontstaan en zoo hoog aangewassen stuk grond dat het gewoonlijk genoegzaam daartegen beschut is; in het kort, wat wij heden nog onder *waard* verstaan. Dit zijn wel in het algemeen laag gelegene landen aan zee en rivieren, evenals alle aangeslijkte grond, maar vergeleken met de slijken of andere zoogenaamde onrijpe aanwassen, betrekkelijk hoog gelegen, en wel hoe jonger of nader aan het water des te hooger, daar naar den gewonen gang der aanslijking de naaste zoomen der zee en rivieren zich steeds boven het binnenland meer of min verheffen. Van daar dat de waarden hooger of lager gelegen kunnen zijn en niet zelden aldus onderscheiden worden. Deze beteekenis van *wierd* enz. is, onzes inziens, niet alleen de oorspronkelijk, maar ook nog eigenlijk de eenige ware. Want die van *bedijkt land*, van eenen door kunst opgehoogden grond, *heuvel* of *dijk* enz. daaraan gegeven, is te beschouwen als afgeleid van of geschoeid naar het voorkomen van die plaatsen, welke dusdanigen naam dragen. Geen anderen meer zekeren grond hebben wij voor deze beteekenissen kunnen ontdekken. Voor de beteekenis van *bedijkt land*, in 't bijzonder aan waard gegeven, schijnt wel te pleiten, dat vele polders in ons land dien naam dragen. Maar dit is slechts schijn. Want dat *waard* en *polder* geene synonyma kunnen zijn volgt daaruit, dat van ouds en nog eigenlijke waarden zulke landen of gronden genoemd zijn en worden, die niet bedijkt waren en dit nog niet zijn, maar dien naam behielden ook na de bedijking, even als de onbedijkte daarvoor liggende, die men dan in *binnen-* en *buiten-* of *uitterwaarden* onderscheidt. Zoo werden in oude stukken de aangewassen nog onbedijkte landen

aan en ook wel in onze rivieren en aan zee *waard*, *weerd* enz. in onze taal, in het latijn *insulae* geheeten. [1]) Bij gebreke van een bijzonderen naam daarvoor in het latijn zal men dien van *eiland* gebezigd hebben, d. i. eigenlijk van een geheel door water omgeven land, schoon de waarden dit meestal niet waren. *Waard* beduidt alzoo juist *onbedijkt* geen *bedijkt* land, en draagt dit dien naam, het is, omdat het vóór de bedijking reeds zoo heette. De bepaling voorts van een stuk

---

[1]) Zie hier eenige voorbeelden tot bewijs. Bij Beda, *Eccles. Hist.* L. V. C. XI, p. 194 heet het eiland *Kaiserswerth* of *Keizersweerd* aan den Rijn »Insula quaedam Rheni, quae lingua eorum vocatur in littore." Het is vervolgens *insula S. Suidberti* naar dezen apostel der Duitschers, en naderhand *insula Caesaris* genoemd geworden. Zie L. von Ledebur, *das Land u. Volk der Bructerer*, Berl. 1827, S. 281. Anders draagt het ook eenvoudig in oude stukken en de landstaal de naam van *Werda*, *Werde*. Bondam, *Charterb. van Gelderl.* f. 221, 301. — Het klooster *Marienwaard of Marienweerde* aan de Linge heet in oude latijnsche stukken *Insula beatae Mariae*. Bondam, f. 477, 539 enz. — In een brief van 1228 komt *Grune-* of *Groenenwerdt* voor als »insula ultra novam dicam in parochia de Halten," d. i. bij Houten aan de Lek. Heda, p. 203. Zoo heeten in dien van 1226 de aanwassen aan die rivier voor Beusichem *werde sive insulae*, en worden in 't algemeen de waarden aan en in den Rijn en IJssel in Gelderland onder den naam van *insulae* vermeld in een brief van 1059: »decimam insularum a Riinen usque Arnen et ab Arnen usque Daventriam, insularun dico, que etsi sint, nondum arantur et earum, que ex alluvione Reni et Isle adhuc congeri debent, sive in medio fluminis sint sive ripam tangant." *Oorkondenboek der Graafs. Gelre en Zutphen* door mr. L. A. J. W. Baron Sloet, 1872, I, 403, 172. — Voorts komen in Hollandsche charters bij van Mieris (*Charterb. v. Holl.*) o. a. voor op het j. 1028: »jucta Merwede locus *Swindrecht-weert*; op het j. 1351: *Risewert*, gheheyten *Volkunswert*" bij Heusden; op het j. 1385: een *waard* in de Lek beneden Vianen; op het j. 1411: *Aelbrantswairde* in Zuidholland tusschen de oude Maas, Portugal en Roon — en wel met de vergunning om dezen te bedijken. — In de oude Friesche wetten of andere gedenkstukken komt dit woord niet of althans schaarsch en niet duidelijk voor; iets dat nog al te verwonderen is, daar het aan zoo vele namen van plaatsen in de Friesche landen naar ons inzien eigen is. Dit kan echter toevallig zijn of aan de vroege veroudering van dat woord bij de verandering van het land door de bedijking toegeschreven worden. De heer von Richthoven, die deze wetten heeft verzameld en uitgegeven en een Oudfriesch woordenboek daaruit heeft zamengesteld, voert daarin dan ook dit woord niet aan, evenmin als eenig ander uit die bron. Wij meenen het evenwel toch op een paar plaatsen aangetroffen te hebben en wel in het *Hunsingoër Overregt* art. 19 »Item dit is recht, waersoe men enen menschen of man vynt (n. geslagen) in wolde ende *waerthe*;" in een ander Ms. staat: »an wolde off ann *weerthe* off velde." Voorts in de *Butjadinger Keuren* van 1479 art. 7: »Ock schullen alle koeplude, de vnse lande soken, de veerden myt oren guderen vnd op vnse hauen to vorkerende, an vnsen lande vrig vnd velich wesen, an vnsen deken vnd *groenswarden*," dat is, zoo wij het wel verstaan, *aan onze dijken en groene waarden*."

land of grond met water geheel of grootendeels omgeven is te algemeen. [1]) Niet aan elk zoodanig terrein komt de naam van waard toe. De waarden zijn en waren vóór de bedijking ten gevolge van hunne hoogere ligging meer of min begroeid en alzoo geschikt om beweid of anderzins gebruikt te worden, zelfs tot bewoning. Die beweiding door het vee en bewoning door den mensch kan noch kon echter niet anders dan tijdelijk zijn, voor vast alleen voorwaardelijk, namelijk door ophooging of bedijking van den grond. Want deze is wel beveiligd tegen gewone vloeden of gewoon hoog water, maar niet tegen den buitengewonen stand daarvan. Dit een of ander maakt dus het karakter of bijzonder kenmerk daarvan niet uit en het gaat niet aan de woerden in 't bijzonder als bewoonden of bewoonbaren grond te beschouweu en met dien naam te bestempelen. Neen het karakter of kenmerk van een waard is gelegen in de beschutting op zich zelve van den grond tegen het water, waaruit en waardoor hij ontstaan is en nog ontstaat, niet tegen iets anders bijv. vee. Waard vormt dus in dit opzigt eene bijzondere beschutte plaats, onderscheiden vooral van de door kunst beschutte plaatsen. Nog minder kan het een *dijk* of andere afsluiting zelve zijn. Het *strand* of de *oever* maakt wel een deel van waard uit, maar is daarom ook niet daarmede gelijk te stellen.

Zoo houden wij ook den naam van *wierd* enz. voor onze heuvelen, de terpen, voor een onechten, later daaraan gegeven naam, omdat vele plaatsen met dien naam op zulke heuvelen gelegen zijn, terwijl hij inderdaad slechts toepasselijk is op den bodem, op den *waard*, waarop zij rusten. Slaan wij het oog op die plaatsen, zoo zullen wij zien, dat hare tegenwoordige of vroegere gesteldheid met die oorspronkelijke beteekenis algemeen volkomen overeenstemt, niet zoo met die van heuvel of hoogte, aangezien men ook plaatsen met den naam van *wierd* enz. vindt, die niet daarop gelegen zijn. Het zal tevens uit de vergelijking van deze plaatsen ten volle bevestigd worden, dat *waard*, *wierd*, *wierd* enz. gelijknamig of één en hetzelfde woord zijn. De ver-

---

[1]) Deze bepaling wordt nogtans gehandhaafd door Mr. L. Ph. C. van den Bergh in den 2den verbeterden druk van zijn *Handboek der Middel-Nederl. Geographie* van 1872, bl. 268, zoowel als in den eersten van 1852, bl. 307.

klaring of ontleding van hare namen zal ons nader leeren dat deze behalve uit dat woord, deels, en wel meerendeels, bestaan uit verouderde of nog bekende eigennamen, deels uit namen, van de plaatselijke gelegenheid of eene andere omstandigheid ontleend, zoo ver dit namelijk kan nagespoord worden; want bij velen is de beteekenis zelfs niet meer bij gissing op te maken. Ofschoon nu uit zulke namen niets valt af te leiden en velen ook zoo wel op *wierd* enz. voor *hoogte* als *waard* toepasselijk schijnen, zoo zal toch bij de meeste namen het laatste niet twijfelachtig, althans waarschijnlijker blijken te zijn. Dit is immers te denken van die plaatsen welke naar eigennamen bijgenaamd zijn. Een enkel persoon of huisgezin kon wel de eenige bezitter of bewoner van een waard zijn, maar kwalijk van een wierd en nog minder de stichter hiervan, daar die hoogten door velen te zamen zullen moeten aangelegd zijn en voor velen ook hebben moeten dienen tot eene woonplaats of toevlugtsplaats. Het is niet ons plan om hier eene volledige lijst van die plaatsen te geven; dat zou moeijelijk zijn, zelfs alleen van ons gewest, en ook onnoodig. Wij zullen het eerst in het bijzonder het oog op dat gewest vestigen; zijn kust- of kleiland is het voorname land der wierden, waar zij bepaaldelijk dien naam dragen. [1])

De volgende plaatsen dragen den naam van *wierd* enz. en zijn ook op wierden gelegen. In het Westerkwartier: *Dorkwerd*, *Feerwerd*, oudt. *Federwerth*, *Garnwerd* oudt. ook *Ghernewart*, *Kimwerd*, *Barwerd*, *Beswerd*, *Joeswerd;* Derk of Durk, Fedde en Feer, Keme, Baard, Jouw zijn oude Friesche eigennamen; [2]) *Kleiwerd*, kan uit *klei* en *werd* zamengesteld zijn; *Selwerd; sel*, *sele* beteekent in de oude taal *zetel*; [3]) Westendorp leidt het af van het keltische

---

[1]) Men zie daarbij over deze plaatsen, wat ons land aangaat, het *Aardrijkskundig Woordenboek* van van der Aa en anderen, en in het bijzonder voor ons gewest: Alting, *Not. Germ. Inf.*, *Teg. Staat van Stad en Lande*, II, Driessen, *Mon. Gron.*, en Kremer *Plaatsbeschrijv. v. Gron.* 2de uitg. 1837 (van Westendorp), en voorts de *Kaart van de prov. Gron.* 1837 door J. A. Smit van der Vegt en mij.

[2]) Zie over deze en andere eigennamen der Friezen o. a. boven aangeh. Verhand. van Wassenbergh.

[3]) Hoeufft, *Taalk. Bijdr.* bl. 111. Zie over de plaatsnamen Feerwerd, Garnwerd, Besward en Selwerd ook Westerhoff, *Twee hoofdstukken uit de geschied. van ons Dijkwezen*, 1865, bl. 357—360.

woord *selu* toezien, [1]) maar SILLE is ook een oud-Friesche eigennaam. In Hunzingo: *Sauwerd* oudt. *Souwerth* van SJOUWE? een Frieschen eigennaam; *Raskwerd*, *Uskwerd* of *Usquerd* oudt. *Uuiscuuird* of *Usquurd;* Westendorp gist (t. a. pl.) van *uisge*, in het Iersch en Cambrisch (Armor. *isge*) *water;* het kan ook oorspronkelijk zijn *Visquerd*, *Visscherswierd* of *waard*, doch het liefst zouden wij aan den Frieschen eigennaam EÂSGE of IJSKE, WYTSKE denken; *Helwerd* oudt. *Helewyrd; hel* beteekende oudt. *hoog*, dus *hooge wierde* of *waard.* Deze beide laatstgenoemde plaatsen komen in de 8ste eeuw reeds voor in het leven van Ludger, die te Uskwerd een kapel stichtte, benevens *Warfum*, dáár *Uuerthen*, *Uerthem* of *Werthem*, volgens de verschillende lezingen, [2]) dus onzeker of naar *werth* dan naar *warf* geheeten, zijnde ook op een wierde gelegen; *Wijtwerd* onder Uskwerd, in de volkstaal *Wietwerd*; WITTE of WIJTJE is een Friesche mansnaam; *Watwerd* aldaar in den oude dijk, thans voor een deel afgegraven, naar het naburig *Wad* of den Frieschen persoonsnaam WATTE? *Westerwijtwerd*, *Doornwerd*, oudt. *Dornewert*, *Stitswerd*, oudt. *Stiewart.* In Fivelingo: *Jukwerd* oudt. *Jukawerth*, *Eelwerd* of *Eelswerd*, *Solwerd*, *Eekwerd*, *Tjukwerd* of *Tuukwerd* oudt. *Tukawerth*, misschien van de Friesche namen JOEKE of JUKE, EELKE of EELTJE, SIOLLE, EKE, TJEUKE; *Uitwierde*, *w. naar buiten gelegen*, even als men nu nog zegt *Uiterwaard*, *Uiterdijk; Holwierde*, oudt. *Halfwirth*, *Holwirth*, kan zijn van *half* of *hol*, *hel*, d. i. *hoog*, ook van HOLLE een Frieschen eigennaam; *Weiwerd*, *wei* oud-Friesch *weg; Krewerd* oudt. *Creawerth;* [3]) *Arwerd*, er is een Friesche eigennaam AARN; AART; *Wirdum*, *Oosterwijtwerd*, *Felwerd* of *Oldenklooster*, oudt. *Fildwerth*, *Feldwirth*, *Faltwert* van *feld* = *veld?* [4]) — Enkele bewoonde of onbewoonde

[1]) Westendorp, *over eenen ondekten grafheuvel te Termunterzijl*, in de *Antiq.* No. 1, bl. 55.

[2]) Zie de plaatsen daaruit aangehaald bij Westerhoff, *Kwelderkwestie*, bl. 50.

[3]) Ook »pagi Holwyrda, Udtwyrda, Juckwart, Crewart, Tyamswere" zoo genoemd in den voorregtsbrief van den bisschop van Munster aan Hajo Ripperda van 1246 bij IJpeij, *Geschied. van het Patronaatregt*, *Aant.* bl. 114.

[4]) In de goederenlijst van Werden door Crecelius uitgegeven, komen ook van deze en gene plaatsen voor, allen met den uitgang *uurdh* voor *werd*, zooals *Riazuurd*, misschien Raskwerd, *Uuatuurd* = Watwerd, *Uuituurhd* = Wijtwerd, *Stucciasuurd* = Stitswerd, *Helaguurth* = Helwerd, *Thornuurdh* = Doornwerd, *Widuurdh* = Wijtwerd,

wierden worden zelve met dezen naam onderscheiden en als zoodanig dus bedoeld, zooals de *Leenster* of *Tuunster Wierden* of *Warven* bij Leens, de *hooge Wierde* of *Wier* bij Hekkum onder Adorp, de *Wierde* of *Kloosterwierde* te Appingedam. Bij dezulken kan voorzeker wierd geen anderen zin dan van hoogte hebben. In onze gewestelijke koopbrieven en andere stukken treft men ook wel dat woord in die beteekenis aan. Wij ontkennen dan ook niet dat ten ontzent werkelijk die naam aan onze hoogten eigen is; maar het is hier de vraag, of zij dien, om zoo te spreken, met regt dragen.

De volgende naar *wierd* enz. genoemde plaatsen zijn integendeel niet op wierden of hoogten, althans geene van belang, gelegen. In het Westerkwartier: *Aduard* oudt. *Adewerth*, zooveel als *ade* of *oude w.* of van Ade Frieschen eigennaam, *Oxwerd* onder Zuidhorn, *ox* is *os;* Grijpskerk is te voren *Ruijgewerth* geheeten, naár de ingedijkte, vroeger ruig bewassen gronden aan het Reitdiep of de Hunze en de Lauwers, nu onder den naam van *Ruigewaarden* of *de Waarden* eene buurt van Grijpskerk uitmakende, zijnde dit dorp op een ouden zeedijk gelegen. [1]) Hier is niet de minste twijfel omtrent de gelijknamigheid van *werd* met *waard.* Er liggen onder Grootegast twee buurten, welke den naam dragen, de eene van de *Wierden* of *Wieren*, en de andere van de *oude* of *olde Wierden.* De eerste buurt, gelegen tusschen Lutke- en Grootegast, is eene zandige hoogte, maar te midden van de klei; de tweede buurt ligt ook op eene zandige hoogte, nabij het lage hooi- en weiland; doch al de landen, liggende in de afhelling tusschen het bouwland en genoemd lager hooi- en weiland, dragen den naam van *oude wierden* en zijn klei of aangespoelde grond aan de Lauwers. Er bestaat dus alle grond om aan te nemen, dat onder dezen naam van *Wierden* niet die zandhoogten, welke daar en elders *gaasten* genoemd worden, zooals *Lutke-* en *Grootegast* zelve, maar die kleilanden als waarden bedoeld zijn. — Hiertoe behoort ook *Selwerd* oudt. *Selewert* en *terra* of een streek lands genoemd in 1169

Arnuurdh = Arwerd, *Uurthum* = Wirdum enz. Zie de Bijdrage tot de oude Geographie der prov. Groningen van Dr. Westerhoff in de *Bijdr.* VI, 103 en v.v.

[1]) Zie Westendorp, *Eerste Leerrede te Sebaldeburen*, bl. 60, Kremer, a. w. bl. 55, en H. O. Feith, *over de Karspellasten van Grijskerk*, bl. 2.

en tusschen de oude Hunze en oude A gelegen in het Goregt, hetwelk daarnaar even als het daarop gebouwde klooster en kasteel, zoo of *Zelewart*, *Zelwaerden*, *Selawerth* enz. geheeten is geworden. Zoo droeg voorheen ook eene streek mede ten noorden bij de stad Groningen aan het Reitdiep of de oude A, waar vroeger een tigchelwerk stond, de naam van *Woeren*, *korte Woren*, *middelste Woert*, *Woirt*, *Weert* enz., alsmede eene hofstede ter plaatse waar thans een houtzaagmolen bij Helpen staat niet ver van het Hoornsche diep of de oude A dien van *de Wyert.* [1]) Er is ook eene streek, thans een polder, de *Meeuwerd* geheeten, buiten de stad aan het Schuitendiep, maar nog aangeslijkte bodem van de oude Hunze. In de stad zelve treft men oudtijds plaatsen en thans nog gangen met den naam van *Worth*, *Woerd* en *Woertje* aan. Zoo lag er een *Worth* ten westen van de oude Kijk-in-'tJatstraat daar waar nu de gebouwen van de Societeit de Harmonie zijn gelegen, vroeger Vr. Claren convent. Zoo komt dat oord op het jaar 1329 in een brief voor als *locus* en verder als een terrein waarop meerdere hofsteden blijken gelegen te hebben. Het kan daarom dit niet beteekenen en wel niet anders dan *waard*. Het wordt ook in andere brieven *woerd* geheeten. In dien van 1389 komt voor „Cop Stickelserve liggende op de Woerd"; in dien van 1361 ditzelfde erf „Stickels-woerd gelegen ten noorden van de Cromme jat;" ja in een brief van 1404 „de Woerd tusschen de Lane en den rechten Jate." Het besloeg dus een deel van zoo niet het geheele terrein tusschen voornoemde straten eenerzijds en de Visscher- en Turftorenstraat (vroeger Kromme jat geheeten), waarom heen de nu gedempte stadsafwatering liep. [2]) Er komt voorst in oude Groninger stukken een *woerd* als land voor, tusschen de beide Oosterpoorten oostwaarts gelegen, zooals in die van 1467, 1499 en 1502. [3]) Er zijn thans nog twee gangen *het Woertje* geheeten de een tusschen Folkerdingestraat en Schoolholm en de ander tusschen den Nieuweweg en het Damsterdiep, beide zeker naar zulke stukken gronds. De Worth of Woerd toch tot aan de Laan en het

[1]) Zie over deze beide plaatsen *Bijdr.* VI, 305, en VII, 306.
[2]) Zie hierover de *Bijdr.* II, 334 en vooral 344.
[3]) Zie het *Reg. van het Gron. Arch.* 1497 nr. 16, 1499 nr. 17, 1502 nr. 2.

Woertje tot Schoolholm strekkende, kunnen nog gelegen hebben op den aangeslijkten grond van de oude A, die zich tot de westelijke helling van den Hondsrug uitstrekt; de Woerd buiten de oude Oosterpoort en het Woertje tot het Damsterdiep gaande op dien van de Oude Hunze, die eveneens tot de oostelijke helling van de Hondsrug reikt.

Behalve genoemde plaatsen welke naar Waard zullen genoemd zijn, komen er en dit woord waard zelf in deze en naburige kuststreken niet voor. Het schijnt in dien zin verouderd en in onbruik gekomen te zijn, zoodat in plaats daarvan de aanwassen vervolgens *uiterdijk*, *nieuwland* en *kwelder* genoemd zijn geworden. Als men dit in aanmerking neemt en daarbij bedenkt dat enkele stellige voorbeelden van plaatsen naar wierd genoemd, maar op zoodanige hoogten niet gelegen reeds afdoende zijn tot staving der stelling, dat die namen niet van die hoogten, maar van waard afkomstig zijn te houden, dan zullen de bijgebragte wel voldoende daarvoor geacht kunnen worden. Wij meenen daarom ook overeenkomstig de oude schrijfwijze en het meervoud *wierden*, dit woord *wierd* of *werd* met een *d* en niet met een *t* te moeten schrijven, hoezeer dit thans officieel aangenomen schijnt.

Van de plaatsen in deze provincie op wierden gelegen, maar daarnaar niet genoemd, gewagen wij niet, als kunnende hier niet tot getuigen dienen. Alleen zij vermeld dat er een aantal van dien aard zijn en het bewijs geven van den verschillenden naamoorsprong dier plaatsen, zooals ook wel te veronderstellen is.

In de overige Friesche kustlanden treft men ook een groot aantal plaatsen aan, welke den naam van *wierd*, *werd* enz. dragen en ook op of aan wierden gelegen zijn. Als zoodanig vind ik in de provincie Friesland opgegeven de steden *Leeuwarden* en *Bolsward*, de dorpen *Holwerd*, *Bornwerd*, *Ferwerd*, *Rauwerd*, *Wieuwerd*, *Swaanwerd*, *Jorwierd*, *Britswerd*, *Wirdum*. Er zijn daar echter nog meer, waarvan dit niet vermeld wordt, zooals *Weert* of *Weerd* oudt. *Waert*, *Betterwird*, *Wanswerd*, *Bawerd* of *Baard*, *Eeskwerd*, *Tornwerd*, *Hernawerd* of *Hennaard*, *Burgwerd*, *Kornwerd*, *Hartwerd*, *Kimswerd*, *Tjerkwerd*. Van dezen zal het meerendeel wel niet op of aan wierden gelegen en derhalve niet daarnaar genoemd zijn. Dat *werd* in de namen der eerstge-

noemde op wierden gelegene plaatsen ook eerder in den zin van *waard* te nemen is, dit is in sommige ook nog blijkbaar genoeg. Leeuwarden is ontstaan uit drie, elk op een terp en aan de Middelzee gelegene dorpen, en werd en wordt nog wel in het land-Friesch *Lieuwerd*, *Leawerd* en *Liouwerdt* of *Liauwerd* geheeten. Maar wie vindt nu niet verkieslijker dien naam af te leiden van een *waard* aan de Middelzee en den ouden Frieschen eigennaam Lieuwe, dan van *wierd*, heuvel, schoon de plaats hierop en wel een drietal gelegen is, om niet van andere even ongegronde als smakelooze afleidingen, zooals van een zekeren *waard* of herbergier, die een *leeuw* in zijn uithangbord had enz., te gewagen. Zoo ook Bolswerd oudt. Bodelswert of Boelswert, mede eens aan de Middelzee gelegen, van Bole of Boele, Holwerd, Ferwerd weleer Feddewerd, Rauwerd, Wieuwerd, Jorwierd, van Holle, Fedde, Rade, Wiede, Jouw, even zeer als Hatwerd, Tjerkwerd, Jorwerd, Kimswerd van Hart, Tjerk, Jowe, Keeme enz., gelijk ook Emmius deze en andere toenamen van werd voor Friesche eigennamen erkent. [1])

Ik heb boven (bl. 6 n. 1) eenige voorbeelden vermeld uit de Beneficiaalboeken van Friesland van grondstukken met den naam van *waert*, *weert* enz. en ik zou die uit deze en andere Friesche oorkonden kunnen vermeerderen. Ik wil echter liever in het algemeen opmerken, dat ik geene zoodanig heb aangetroffen, waaruit het stellig blijkt, dat daaronder eene hoogte als onze heuvelen te verstaan zij, geene welke niet door *waard* kunnen verklaard worden, ook waar zij dit niet duidelijk te kennen geven. De geheele grietenij *Aengwerden* oudt. *Aenwirdt*, *Aenghwert* — om dit voorbeeld er nog bij te voegen — kan aldus wel niet anders dan van *waard* genoemd zijn. In het westen daarvan worden eenige landen nog *de korte warren* en in het noordoosten andere *de warren* genoemd.

In het voormalige Westfriesland of het tegenwoordige Noordholland vindt men, zoo ver wij weten, geene plaatsen op wierden gelegen als zoodanig genoemd, maar wel waarden, gelijk daar o. a. zijn: de *Wieringerwaard*, *Hr. Huij-*

---

[1]) Emmius t. a. pl. (boven bl. 3, n. 1). Men zie verder over deze Friesche namen van plaatsen de a. w. van Alting, *Teg. St. v. Friesl.* en Wassenbergh, *Verh. van de eigennamen der Friezen.*

genswaard, *Werd* tusschen Hoorn en Enkhuizen, en *Werder*, *Warder* of *Waarden* ten noorden van Edam, aan de kust. — Zoo zijn er verder op in Noord- alsmede in Zuidholland. Bij Haarlem ligt een buitengoed de *hooge Woerd* aan het Spaarne, tusschen de Spaarne en de Lije *de Waard.* Niet verre van Woerden het dorp *Waarden*, *Waerder* of *Warder.* De stad *Woerden* wordt in oorkonden van de 12de en 13de eeuw *Worthen* en *Worden* genoemd naar den *waard* of *woerd*, op welken zij gebouwd is, volgens van Leeuwen, die ons ook een omstandig berigt geeft van de onder Naaldwijk in Delfland aan de oude Maas gelegen hebbende ridderlijke hofsteden, *de Hooge-* en *Lagewoert*, bezeten door de Heeren van der Woert. [1]) In Leiden is ook een *hooge Woerd* en bekend is de plaats van dezen naam bij Utrecht in de geschiedenis door het sneuvelen aldaar van den Bisschop Willem van Utrecht in een treffen met de Hollanders. [2]) Van den Katwijker *warde* gewaagt Klaas Kolijn. [3])

Vooral in Gelderland treft men, zooals gezegd is, plaatsen van dezen naam aan, en dezen inzonderheid ook eigen aan stukken grond van meerdere of minder uitgebreidheid aan de rivieren, meestal boven het omringende land verheven en bewoond of sporen van vroegere bewoning opleverende. Heldring noemt de volgende op in de Betuwe en hare omstreken: *de Woerd* onder Randwijk, *de Woerd* onder Homoet, verdeeld in *hoogen* en *lagen;* de oude *Juffersweerd* onder Heteren thans de *Bouwweerd*, *de Woerd* onder Setten en onder Hervelt; nabij Elst ligt eene boerenplaats *de Wuerden*, met een stuk land *de Woerd*, en onder Elst, buurschap Aam, nog twee stukken land de *hooge* en *lage Woerd*, een ook te Raijink; het gehucht *Rijckerswoerd*, voor het hoogste punt der Betuwe gehouden, waar de grond wit zand oplevert; *de hooge woerd* onder Huissen, ook een heuvel uit wit zand bestaande; de *de Huissensche waard* een oud kasteel aldaar; *de Woerd* onder Doornenburg, onder Gent, onder Oosterholt, onder Slijk Ewijk, onder Heusden, waar een heerenhuis aan den dijk dien naam draagt; de *Peppelwoerd* en de *hooge Woerd*

---

[1]) *Batav. illustr.* F. 199 en 1178.

[2]) Zie over deze alsmede volgende *Woerden* ook vooral de *Wandelingen* van Heldring St. 1, Bijl. bl. 88 en vv.

[3]) *Rijmkronijk* vs. 98:

»In den Kattewycker warde
twe Romeynen Blockhusen slechte."

onder Kesteren; een *Wuurt* onder Hiën; voorts de plaatsen *Oudeweert*, *Doorwerth*, *Doornweerd* of *Dorenwaard*, *Doodewaard*, *Schoonerwoerd* of *Schoonrewaart* oudt. *palus Sconreworth* en *Schoenrewert* genoemd [1]), *Weurt* bij Nijmegen, *Harwart;* verder *Valkenswaard* in Noordbrabant, *Weert* in Limburg enz. Ook naar den kant van Kleef vond Heldring *Woerden*, zooals een in het dorp Keeken, voorts in de Lijmers; onder den naam van *Woorden* zijn zij in Rekken bekend. [2]) — De vraag is hierbij of de naam *woerd* in deze plaatsen ook in de beteekenis van *hof* (area) zij op te vatten? Heldring maakt opmerkzaam op het veelvuldig voorkomen van landen of hoeven met den naam van *Hof*, *Höfken* bij de woerden, en sommige met de kenmerken hiervan, zooals bij den Randwijkschen en Settenschen *woerd; Krutershof* bij den Homaetschen *woerd;* de *Koningshof* tusschen den *grooten* en *kleinen woerd* onder Hervelt, naast den *grooten* een stuk land de *lange Hof;* een *hooge Hof* bij Elst, insgelijks nabij den woerd te Gent, onder Oosterholt, bij Slijk Ewijk enz. Dit zoo nevens elkander voorkomen van *Woerden* en *Hoven* zou kunnen aanleiding geven tot de gedachte, dat beide synoniemen zijn. Hiertegen is echter in te brengen, dat men den naam van *hof* voor boeren- en andere plaatsen op zandgrond zoowel als andere gronden veelvuldig aantreft, doch dien van *woerd* alleen in de naast bij de rivieren gelegene streken. Op dezen regel zal men geene uitzondering ontmoeten. Ware nu *woerd* gelijk aan *hof*, zoo zoude men de eerste benaming zoowel als de laatste ook in andere streken aantreffen. Even min kan *woerd* in de Geldersche plaatsen eene hoogte, zooals men daaronder veronderstelt, te kennen geven, maar moet ook *waard* beteekenen. Want hoewel de plaatselijke gelegenheid voor beide gelijk is en vele *woerden* wezenlijk met onze *wierden* schijnen overeen te komen, zoo zijn er toch ook onder, zooals de *Rijckerswoerd* en de *Hooge woerd* in Huissen, die blijkbaar natuurlijke zandhoogten zijn. De bijnaam van *hoog* of *laag*, aan vele *woerden* eigen, beslist

---

[1]) Zie de Charters bij Bondam van het jaar 1261, f. 551 en 553.

[2]) Volgens mededeeling van eenen vriend van Heldring, welke dezelve, doch hoogst verkeerdelijk, op ééne lijn stelde met de *Es* en *Escheringen*, die bij de dorpen *Aalten*, *Breedevoort* enz. gevonden worden. Zie a. w. van Heldring. bl. 96. De *Essen* zijn geheel andere gronden dan de *Wierden* en *Waarden*, namelijk bebouwde maar overigens natuurlijke zandhoogten.

hier niets voor de beteekenis van heuvel, even min als voor die van *hof*, daar dezelve even goed, ja wel zoo toepasselijk en eigen is aan *waard*. Zoo past voorzeker het kenmerk van *waard* op alle die naar *woerd* genoemde plaatsen, zoo men niet slechts op haren tegenwoordigen maar ook voormaligen, oorspronkelijken toestand let. Er is, eindelijk, blijkens de opgegevene namen, zoodanig een overgang en verwisseling van woerd, even als van wierd, in en met *waard*, dat men deze woorden voor dezelfde moet houden. *Woerd*, *Wuurd*, *Wuurt*, *Woord*, *Werd*, *Weert*, *Wart*, *Waard*, worden door elkander zonder onderscheiding gebezigd, zoo heden nog als vroeger. De *Bommeler* en *Tielerwaarden*, waarvan wel niemand twijfelt, dat hieronder wezenlijke *waarden* te verstaan zijn, heetten voorheen *Bomelre* en *Tijlrewerde.* [1]) Dit een en ander doet ons dan ook besluiten, om onder *woerd* ook niets anders dan *waard* en dus geene eigenlijke hoogte als onze *wierden* te verstaan. — Dit bevestigt nog het dorp *Wijrden* of *Wierden* nabij Almelo in het midden van Overijssel aan een tak van het riviertje de Regge gelegen, waar dezelve een eilandje of *waard* vormt, wordende overigens daar zoo geene plaatsen van dien naam en aard gevonden en nog minder in Drenthe. — In Zeeland, hoezeer ook aan zee en rivieren gelegen, vindt men ook het woord waard niet, maar daarvoor die van *gors* en *schor* voor de aanwassen gebruikelijk.

Na zoo ons Vaderland doorwandeld te hebben, willen wij ons op vreemden bodem begeven en vooral de overige Friesche kustlanden in oogenschouw nemen. Het oog dan het eerst op het naburig Oostfriesland vestigende, valt al aanstonds op te merken, dat hoewel er ook vele plaatsen op *wierd*, *werd* enz. uitgaande en op zoodanige heuvelen gelegen aangetroffen worden, deze heuvelen evenwel aldaar niet gewoonlijk *wierden* maar *warfen* geheeten worden. Dit moet wel vreemd voorkomen, ware de naam van *wierd* de echte ware oorspronkelijke naam voor onze heuvelen, maar is integendeel gemakkelijk te verklaren, wanneer *wierd* enz. in die namen ook niets anders dan *waard* wil zeggen. Dit wordt ook genoegzaam door dezelfde naamswijzigingen bevestigd. Zoo liggen aldaar de dorpen *Upleward* oudt. *Upleu-*

---

[1]) Bondam, *Charterboek van Gelderland*, I, 344.

warden, ook *Pleijgwert* en *Plewert*, *Visquwart* of *Viskwert*, in de *Annal. Fuld. Viscuvirda*, *Wirdum*, *Uthwerdum*, *Werdum*, *Woquard* of *Wookwert* oudt. ook *Warhwaert*, *Loquard*, *Loquierden* geheeten. Van deze vernemen wij van Arends dat *Upleweerd*, *Werdum*, *Woquard* en *Loquard* op wierden zich bevinden. In Jeverland of het oude Ostringen heeten zij wederom, volgens hem, *Wierden* of *Wehrden*, alsook *Wehrte* in dat gedeelte van oude Rustringen, hetwelk aan deze zijde van de Jade is belend. Hier heeft men de dorpen *Wadwarden*, *Sengwarden*, *Fedderwarden*, ook vroeger *Wadwert*, *Sengwert* en *Feddewert* alsmede *Wathwurden*, *Senenwurden*, *Fedderwurden* genoemd; voorts *Bredderwarden*, *Hohewehrt*, *Langewerth* enz. Van dezen liggen, volgens Arends, *Werdum*, *Fedderwarden*, *Hoheweerth*, *Langewerth* op wierden; van anderen is ons dit niet gebleken. [1]) In 't bijzonder is hier nog te noemen de *Banter Wiert*, een kleine heuvel en daar nu naast bewoonde plaats binnen den dijk. [2])

Tusschen de Jade en de Wezer in het oude Butjadingerland liggen ook vele dorpen met den uitgang *warden* enz., zooals *Eckwarden*, *Langwarden*, *Enswarden*, *Galswarden*, *Bouwarden*, *Richwarden*, *Süllwarden*, welke oudtijds ook *Langwerden*, *Langwerthe*, *Longowarthe*, *Golswerden*, *Golzwerthe*, *Ruwurden*, *Silwurden* genoemd worden. — Zoo ook in het land *Wursten* aan gene zijde der Wezer, *Misselwarden*, *Offenwarden*, *Mihwarden* enz. — In Haderland *Ludingworth*, *Hilligenworth;* in Kedingerland *Abworden*, *Hamelworden*, *Grosseworden;* in Alteland *Haselworden* enz. — Voorts over de Elve langs de kuststreken van Sleeswijk, Holstein enz., het oude Jutland en Noordfriesland, zoover de Duitsche grenzen gaan, komt dergelijke uitgang voor, gelijk in de reeds volgens von Westphalen opgegevene Ditmarsische en andere namen van plaatsen. Deze schrijver wist niet regt of hij dezen zoude afleiden van *wurt* in den zin van *waard* (*littus*) dan van *dijk*, even als hij en andere Duitsche schrijvers het daarover niet eens zijn of de naam van het land *Wursten* afkomstig is van *wurt* in den zin van eene *natuur-*

---

[1]) Zie over deze plaatsen van Oostfriesland en Jever in het algemeen Harkenroth O. O. en Arends *Ostfr. u. Jever*, in het bijzonder Th. II, S. 190, 233, 292, en over sommige ook naastvolgende von Ledebur, a. w. I, 82 u. f.

[2]) Zie *Fries. Arch.* van Ehrentraut, B. II, S. 268.

lijke of *kunstmatige hoogte* of in dien van een *hof*, *area*, zooals het daar verschillend voorkomt. Tegen de verklaring van den uitgang der gezegde plaatsen door *wurt*, *hof*, geldt hetzelfde gedeeltelijk, hetwelk wij tegen deze opvatting van *woerd* aangemerkt hebben. Beteekende die uitgang dat, zoo zou dezelve niet zoo uitsluitend bepaald zijn ook daar bij de kustplaatsen alleen. Want wel nergens zal men er dorpen met dien naam in het binnenland op zand- of veengrond aantreffen, schoon *wurt* anders in den zin van hof in deze en naburige streken, zooals wij gezien hebben (bl. 12), niet vreemd is en als eigennaam van zulke bijzondere plaatsen voorkomt. En al mogt men daarom ook minder stellig dan aan onze *woerden* deze beteekenis aan dergelijken uitgang van plaatsen aan gene zijde der Elve vooral willen betwisten, in het algemeen genomen komt dezelve te plaatselijk voor aan de kuststreken, om niet de oorspronkelijke gesteldheid van deze als *waarden* voor de natuurlijke naamsaanleiding dier plaatsen te houden. Dezelfde naamsafleiding van het land Wursten wordt ook bevestigd door zijn ouden en, naar 't schijnt, waren naam van *Würden* en zijn geheel voorkomen, als oorspronkelijk uit zulke *waarden* bestaande. Men schijnt in die streken tot het denkbeeld verleid te zijn, dat *wurt* enz. in die namen van plaatsen een *heuvel* beteekent, niet alleen, omdat vele daarop gelegen zijn, maar ook door de toepassing van de beteekenis *hof*- of *heemstede* van dit woord op deze hoogten, hoedanige de hof- of heemsteden aldaar veelal ook vertoonen; dezelfde reden waarom wij zullen zien, dat onze hoogten waarschijnlijk ook den naam van *Warfen* aan gene zijde der Wezer zoowel als in Oostfriesland verkregen hebben.

Overal dus waar langs de Noordzeekusten en de rivieren van de Nederlanden en aangrenzend Duitschland het woord *waard* in zijne verschillende spraakvormen voorkomt, laat het wel geene andere beteekenis toe dan die van aangewassen grond. Steekt men zelfs tot Engeland over, zoo ontmoet men aldaar ook van 's gelijken vooral den uitgang *worth* in de namen van vele plaatsen, en verklaart Camden in zijne schets van Brittannië dien even zoo. [1]) Dan voorbeelden en bewijzen genoeg ter staving,

[1]) Camdeni *Britania*, 1616 p. 467, op *Tamesworth:* »Nomen vero

dat ons *wierd* hetzelfde met dergelijke andere woordvormen in de namen van plaatsen en niets dan *waard* is en die naam derhalve aan onze heuvelen geenszins oorspronkelijk eigen kan zijn, maar ziet op den bodem, waarop zij gelegen zijn, en door verkeerde toepassing op die heuvelen daaraan gegeven is geworden. Er blijft nog over te verklaren hoe dit geschied moge zijn. Wij stellen ons de zaak zoo voor. De geheele aangeslijkte grond van onze provincie en andere naburige aan zee en rivieren gelegene landen bestonden van nature uit zulke *waarden*, welke ter onderscheiding vooral bijgenaamd werden naar de bezitters of gebruikers daarvan. Wat was nu natuurlijker dan dat, toen op deze *waarden* ter betere bewoning als anderzins heuvelen opgeworpen werden, op deze, als de hoofdplaatsen, de reeds bestaande namen van de omliggende waarden overgingen en dezelve inzonderheid voortaan zoo genoemd werden. Zoo verkreeg en droeg het dorp Grijpskerk eerst den naam van *Ruijgewerdt* naar de *ruige waarden* of aanwassen aan de Hunze en Lauwers. Zoo was *Selwerd* oorspronkelijk een stuk grond of *waard* aan de Hunze en A en gaf aan het daarop gestichte klooster en kasteel, ja vervolgens aan het geheele Goregt den naam (bl. 20). Deze plaatsen liggen wel is waar niet op eigenlijke wierden, en moeijelijk zal men zulke voorbeelden van den naamsoorsprong van plaatsen op *wierd* uitgaande en gelegen kunnen bijbrengen. Deze heuvelen toch en de plaatsen daarop gelegen zijn zoo oud als, ja ouder dan de bekende geschiedenis zelve. Maar uit analogie mag men tot denzelfden naamsoorsprong dier plaatsen besluiten. Van daar het menigvuldig aanwezen van plaatsen op *wierd* uitgaande en op zoodanige heuvelen gelegen; maar van daar ook, dat men naderhand, hierdoor verleid, heeft gemeend, dat die naam inderdaad de eigennaam van die heuvelen is en de plaatsen alzoo den haren daarvan ontleend hebben, in plaats van dien af te leiden van den bodem. Hiertoe bragt ook veel bij de verandering, die met den bodem plaats had, en de daar mede gepaard gaande veroudering van het woord *wierd* in den zin van *waard*. Na de opvolgende indijking

---

factum est a Tama praeterfluente et Saxonica dictione (*Worth*) quae insulam amnicam, vel locum aquis circumfusum denotare existimo, cum *Keijserswert* et *Bomelsweert* in Germania *Caesaris insula* et *Bomeli insula* significent."

toch onderging de gesteldheid van die landen eene zoo groote verandering, dat zij het karakter van *waarden* schier geheel verloren en als zoodanig niet meer herkend werden; nu ging ook de beteekenis van het woord *wierd* als *waard* te niet en werd, wegens dit onderling verschil in uitdrukking, het een als van het ander verschillend in beteekenis aangemerkt en de naam van *wierd* bepaaldelijk op onze heuvelen toegepast, zoodat deze vervolgens algemeen zoo genoemd werden. Hoe oud die naam zij voor onze heuvelen is niet te bepalen. Hij komt, zoo ver ons onderzoek gaat, eerst in de 15de eeuw voor. Zoo wordt de wierde te Baflo genoemd in eene verzegeling van 1418, behelzende een verkoop daarvan. [1]) De naam mag echter voor veel ouder gehouden worden en kan al vroeg in zwang gekomen zijn voor onze hoogten, al van den beginne af dat zich de bewoners daarop vestigden. Hoe dit zij, het lag voor de hand, dat men deze namen aanzag of verklaarde voor de namen van de hoogten zelve, waarop de dorpen, gehuchten of huizen stonden, vooral nadat, zooals gezegd is, de waarden ingedijkt werden en de namen hiervan voor dezen in onbruik kwamen en zoo verloren gingen. Onze plaatsen naar *wierd* enz. genoemd zullen dan niet op die overdragtelijke wijze daaraan gekomen zijn, als Alting wil, omdat zij namelijk bij overstrooming op eilanden geleken, maar door overbrenging of toepassing van de namen der waarden op die plaatsen. De eerste verklaringswijze is blijkbaar van een geleerde, die met den latijnschen naam van eiland voor waard en de overdrevene

---

[1]) Op het Gron. Arch. volgens *Register* 1418 nr. 8. Er wordt aldaar nog van deze of eene andere *Baffler Würda* gewaagd in eene verzegeling van 1429 no. 9, alsmede van de *groote* en *kleine wierde* daar in eene van 1604, no. 42.

In het Werumer Zijlboek, omtrent 1470 opgesteld, wordt ook gesproken van de Werumer *grote en cleyne wyrden* bij het convent van dien naam te Wittewierum, en van *wyrdt landes* in Nijhuister eed en Oldesumer schepperschap aldaar, dat geen schot gaf noch werk deed tot het Zijlvest der drie Delfzijlen, gelijk verder in 't algemeen gezegd wordt, dat in Werumer zijlvest, evenals in andere zijlvesten van dat waterschap *heemen van Wyrtlanden ende reytlanden* daarvan vrij zijn. Ik meen deze bijzonderheid hier te moeten vermelden zonder die te kunnen verklaren, en dus te beslissen, of de reden dier vrijstelling mag liggen in de hooge ligging dier heemen, even als omgekeerd bij de reitlanden in de lage ligging daarvan, dan wel in de aard der wierden zelven? Bovengenoemde wierden of wierdlanden — om dit er nog bij te voegen — zullen, evenals meer wierden, gelegen hebben langs de oude Fivel, die eertijds ten westen van gezegd convent liep.

of eenzijdige beschrijving van Plinius der kustbewoners voor oogen zich eene voorstelling van die dorpen en hoogten maakte, die meer op de verbeelding dan werkelijkheid steunde. De gewone bewoners zelve echter redeneerden en oordeelden eenvoudiger naar hetgeen zij voor zich zagen. Bemerkende dat zoovele plaatsen naar *wierd* enz. genoemd op hoogten gelegen waren, besloten zij, de beteekenis van dat woord niet meer kennende noch gebruikende, dat aan die hoogten wezenlijk die naam toekwam. En toen Alting en andere geleerden hier en elders daaraan hun zegel hechtten, zoo werd, wat eerst nog slechts eene volksmeening was, als eene onloochenbare stelling algemeen erkend en aangenomen. Men ging daarin zelfs wel zoo verre, dat men al vooraf van plaatsen naar *wierd* enz. genoemd veronderstelde, ja aannam, dat zij op zulke hoogten gelegen waren. Maar wat de etymologische verklaring van dat woord betreft, hieromtrent was en werd men het niet eens. Men vond verschillende, soms zeer vreemde beteekenissen daarvan uit en tastte en doolde zoo in het duister rond, omdat men de oorzaak of den grond der dwaling niet inzag. Zoo bleef het dan ook een raadsel met de plaatsen op *wierd* enz. uitgaande, hoe velen ja werkelijk op hoogten, maar allen niet gelegen zijn. Wij hebben daarom getracht eene juistere zoo niet juiste verklaring te geven en meenen die gevonden te hebben in die van *wierd* enz. door *waard*, daar zij geene bezwaren oplevert, daarentegen die der andere uitleggingen voldoende oplost en daarbij als de eenvoudigste en natuurlijkste zich voordoet. Zoodanige naamsoorsprong, als wij hier van den naam van *wierd* enz. voor onze heuvelen en plaatsen ontvouwd hebben, is ook overigens niet ongewoon. Op dergelijke wijze, zullen wij zien, zijn onze heuvelen nog aan andere namen gekomen. Bij vele namen van plaatsen merken wij gelijken natuurlijken oorsprong op. Aan zulken o. a. die op *broek*, *gast* enz. uitgaan, als *Zuid-* en *Noordbroek*, *Lutke-* en *Grootegast*, heeft ook de *broek-* of *veen-* en de *gast-* of *zandachtige streek* gronds, waarop die dorpen zijn opgekomen, even als de *waarden* aan de plaatsen op *wierd* enz. uitgaande, den naam gegeven. Schoon dan nu de naam van *wierd* eigenlijk aan onze heuvelen niet toekomt, willen wij hun dien evenwel niet betwisten noch ontnemen, nu dezelve eenmaal, als door het gebruik gewettigd, het burgerregt

verkregen heeft; neen wij hebben en zullen dien ook verder behouden. Het zij ons genoeg den waarschijnlijken oorsprong van dezen naam aangewezen te hebben. Omtrent den aard der wierden, de vraag of ze natuurlijke dan kunstmatige hoogten zijn, heeft ons onderzoek naar hunnen naam, als zijnde daaraan niet eigen, dan ook niets stelligs kunnen leeren, maar toch niet nutteloos geweest. Het heeft ons doen zien, hoe weinig soms uit den naam de natuur van de zaak op te maken is, ja, gaat men daarop af, tot een geheel verkeerd besluit komt, zooals met hen het geval is, die uit de beteekenis van *wierd* voor een *eiland* het gevolg hebben willen trekken dat onze heuvelen natuurlijke hoogten zijn.

EEN PAAR OPMERKINGEN, BETREKKELIJK DE OUDE FRIESCHE GESCHIEDENIS.

In de zeven keuren van Magnus, 2e keur, wordt gezegd: dat de Friesen halsbanden droegen (eenige noemen die houtene, andere eschenhoutene). [1])

Niet alle schrijvers kunnen zich hiermede vereenigen en ook ik twijfel zeer aan de waarheid daarvan. Kan, hetgeen Tacitus, *Germania* 31, vermeldt, hiertoe ook aanleiding gegeven hebben? Hij zegt daar, van de Katten sprekende: „Fortissimus quisque ferreum... annulum (ignominiosum id genti) velut vinculum gestat, donec caede hostis absolvat. Plurimis Cattorum hic placet habitus."

Karel de Groote zoude den Friezen het erfrecht op hunne vaderlijke goederen ontnomen hebben, omdat zij zich in 784 met de Saksers tegen hem verbonden hadden en Lodewijk de vrome hun dat regt wederom teruggegeven, zooals uit een acte te vinden bij Schaten *in annal. Paderborn.* Lib 2, p. 65, en in het *Charterboek van Vriesland*, 1 d., bl. L der voorrede in zijn geheel overgenomen, zoude blijken.

Zien wij nu die acte in, dan vindt men daar, dat niet aan alle Friezen, maar aan eenen ETHING, HRUOTMAR en THANCMAR in de *Pagus stormuse* dat recht door Lodewijk is teruggegeven, dat hun door een misverstand ontnomen was, daar men meende, dat zij zich met de Wigmodiërs tegen de Franken verzet hadden. In die acte wordt niet gemeld wie hun dat recht ontnomen had.

---

[1]) *O. F. Wetten*, 1782, 2, 2. *Fiv. en Oldampster Landrecht*, 3 en I, § 20, *J. M. Frisonum*, 4, 2.

CONDITIËN,

WAARNAAR IN DRENTHE DE LANDSCHAPS BOEREPLAATSEN IN 1751 BIJ BEKLEMMING ZIJN UITGEDAAN, VASTGESTELD DOOR RIDDERSCHAP EN EIGENERFDEN, 4 NOV. 1749.

In Drenthe is het regt van beklemming waarschijnlijk in navolging van Groningen na de verandering der Regering in 1748 toegepast, door dien de Landschaps boereplaatsen, tot dien tijd verhuurd, bij beklemming werden verkocht, met uitzondering van die te Witten, Halen en Assen, die vermoedelijk, als in de nabijheid en alzoo beter onder toezicht zijnde, gerekend werden, evengoed verhuurd te kunnen worden. In latere tijden hebben vele beklemde meijers ook den eigendom gekocht, zoodat de beklemmingen veel minder zijn geworden.

Den 4 Nov. 1749 werden er conditiën vastgesteld, waarnaar opvolgelijk de verkoop der landschapsplaatsen bij beklemming zou plaats hebben.

Een belangrijk stukje daarover van mijn vader, mr. S. Gratama, in den *Drentschen Volks-Almanak*, 1851 bl. 141 en volgg., bevat eenige van die bepalingen; ik deel hier het geheele stuk mede, 't welk van groot belang is, omdat men daardoor de geheele zaak, het geheele belang en het geheele beleid daarin gehouden, kan overzien; de nadere bepalingen, tot aanvulling en wijziging vastgesteld, komen in dat stukje volledig voor.

Die conditiën zijn:

1°. De Landschapsplaatsen zullen worden verkogt bij beklemminge, met het hout op de Hoven en op de Kampen staande.

2°. De plaatsen zullen op Mei 1751 worden aanvaard.

3⁰. De betaling van de beloofde Kooppenningen zal geschieden in drie termijnen als Mei 1751, 1752 en 1753 ieder reise een derde part.

4⁰. De beklemde meijer zal gehouden zijn aan de Landschap te betalen een sekere huure die nader zal bepaald worden.

5⁰. De beklemde meijer zal alle zes jaaren tot een geschenk betaalen een ducaton aan de Landschap.

6⁰. De Meijer zijn recht aan een ander willende overdragen zal zulks moogen doen, mits approbatie verzoekende van Ridderschap en Eigenerfden.

7⁰. En zal als dan de aangaande en afvarende meijer tot een geschenk betalen ieder tien car. guldens.

8⁰. Wanneer bij versterf van Man of Vrouw de langst leevende hertrouwt, zal tot een geschenk betaald worden tien guldens.

9⁰. De beklemminge door Erffenisse aan de kinderen overgaande, zal betaald worden tot een geschenk drie guldens en aan vrienden in de zijdlinie twintig guldens.

10⁰. Indien de meijer in drie achtereenvolgende jaaren zijn beloofde huure niet betaald, zal hij van het regt van beklemminge verstoken zijn, en hetzelve wederom ten profite van de Landschap komen, zonder eenige restitutie van penningen.

11⁰. De eigendom van de Landerijen blijft alsints aan de Landschap alsmede van het houd op boergrond staande.

12⁰. De verkopinge of uitdoeninge zal geschieden tot Assen, publiek in collegio ten overstaan van de H.H. Drost en gedeputeerden, mitsgaders gecomm. uit de Ridderschap en Dingspellen den 24 September 1748 bereids benoemt.

13⁰. De gestelde Heeren en Gecommitteerden zullen geene vacatie trekken, maar wegens verteeringe des daags twee guldens.

14⁰. De Landschapsplaatsen tot Witten, Halen en Assen zullen niet bij beklemminge, maar ten meesten voordeele van de Landschap verhuurd worden.

15⁰. Dat de Heeren Drost en Gedeputeerden geautoriseerd dienden te worden om de Landschapsmeijeren nog een jaar te laten continueren tot Mei 1751 en daarvan de noodige kerkenspraken te verzorgen, alsmede ingeval den een of ander meijer mogte willen vertrekken, die plaatse als dan voor een jaar zoeken te verhuuren.

16°. Zullende de Landschapsplaatsen bij beklemminge worden verkogt zoo en in dier voegen, en zoo groot en klein, als dezelve bij de tegenwoordige meijeren gebruikt worden.

17°. De huurderen of koperen eenige essen krijgende, ter plaatsen daar gemeene bosschen zijn of boerholt is en aldaar eenige scheidingen mogte komen te vallen, zullende haar daarmede niet bemoeijen maar den Rentmeester daar meede laaten geworden, die daarvan aan de Landschap zal hebben te verantwoorden, en zoo eenige beklemde meijeren bevonden mogten worden, contrarie te doen, zullen niet alleen betaalen de breuke na landrechte daarop gesteld, maar ook van haare huure ontslagen wesen.

18°. Zoo eenige huurderen of kooperen hun mogten onderstaan eenige boomen of toegen van boomen, op boergrond staande te houwen of laten houwen op pretext van Brand-, wagen- of radhout sal afgenomen worden de breuke daartoe staande, na inhoud van het Landregt, en zal voorts tegen hem geprocedeerd worden, als in het naast voorgaande artikel gezegd is.

19°. De landschap behoudt aan zig om na haar believen, hier of daar als het zoo te passe komt, eenige stukken gronds ofte veenen, uit de boermarke te laten afgraven om met Eckelen te bezaijen of tot telgenkampen te approprieëren, zonder tegen zeggen van den beklemde meijer.

20. En wordt wel expresselijk geconditioneerd, dat de beklemde meijeren geen kosten van te doene markt scheidingen, proceskosten, mitsgaders van timmeringen, en reparatiën van behuisingen, schuren tot laste van de landschap in rekening zullen mogen brengen, dat ook dezelve daar en boven zullen moeten dragen alle ordinaires en extra ordinaires lasten en zwarigheden, die anders ten laste van den eigenaar plegen te komen, van wat aard of natuur dezelve zouden mogen zijn, zoo wel die op de erven of goederen mogten leggen, als die inkomstig op dezelve mogten gelegd worden, alsmede de landerijen te gebruiken zoo als zulks behoort.

Accordeert met de origineele Copij.
(geteekend) H. Homan, Scholtus te Rolde.

AEQUIVALENTEN, AMBTGELDEN OF BELASTING

OP DE AMBTEN IN GRONINGEN.

In den Drentschen volksalmanak voor 1868, van H. Boom en mr. M. Oldenhuis Gratama, bl. 40, deelde ik mede eene resolutie van den stadhouder Hendrik Kasemier, ook genaamd den tweede, waarbij deze, na voorafgaande submissie aan Ridderschap en Eigenerfden, de tax op de aequivalenten vaststelde voor Drenthe den 10/20 Maart 1694. (Vgl. *de Stadhouders van Drenthe* in deze *Bijdragen*, IV 1867, bl. 40).

Ik laat hier volgen eene resolutie van dienzelfden stadhouder Hendrik Kasemir, Furst zu Nassau, bij hun hoog mogenden geapprobeerd den 19/29 Junij 1693, over datzelfde onderwerp, bevattende „alle officien die bij de Stad Groningen, alle generaliteits en provinciale officien, die bij de „Stad en bij de ommelanden te vergeven komen" in drie afdeelingen en welke op het ambtelijke en over de belasting daarvan komende een overzigt geven en ook hoogst belangrijk zijn, om de vergelijkende waarde dier ambten en het gewigt daarvan te leeren kennen. Het is opmerkelijk dat dit punt in Drenthe en Groningen bijna op denzelfden tijd werd geregeld. De zaak bestond in Stad en Lande al eenige jaren vroeger, maar werd nu meer georganiseerd en is met meer of minder wijziging in stand gebleven tot in 't laatst der vorige eeuw. [1])

Aequivalenten ofte taxt op alle officien zoo bij die stadt te vergeven komen.

Ambtman van 't Goorecht	*f* 1600	—
„ „ 't cleij Oldampt	- 1000	—

---

[1]) Men zie de blijken daarvan aanwezig in het Gron. Archief van 1660 nr. 78 tot 1788 nr. 30, volgens het Alphabetisch Register. Bij brief van den Stadhouder van 26 Mei 1693 ald. werd aan de Ommelanden toegestaan, ten behoeve der Ommelander kas van eenige ambten boven het ordinaris aequivalent nog een extraordinaris te vorderen. Dit zal de 2de kolom op bl. 40 behelzen en de woorden »In Mars" aanduiden.

Advocaet Fiscael van de stadt	*f*	600	—
Ambtman's dienaar van 't Goorecht . .	-	600	—
Academie Bode	-	300	—
Auctionarius	-	300	—
Borgemeester nihil.			
Bursemeester	-	600	—
Bode deser stad	-	150	—
Commys generaal.	-	1300	—
Commys particulier	-	1200	—
„ op Delfzijll	-	300	—
1 clarcq aan de provintie	-	1000	—
2 clarcq aldaer	-	900	—
3 „ „	-	600	—
Clarcq van de Reeckencaemer	-	1000	—
Clarcq in den Haege	-	600	—
1 clarcq aan de Hooftmans secretarye . .	-	400	—
2 clarcq aldaer		300	—
3 „ „	-	200	—
Clarcq particulier	-	450	—
Capitein Gewaldige	-	900	—
Coster van Martiny kercke	-	600	—
„ „ de A-Kercke	-	400	—
„ „ „ nieuwe kercke	-	400	—
Drost der beide Oldambten	-	2500	—
Drost van Wedde en Westerwoldinger land	-	1200	—
Deurwaarder van het collegie	-	1200	—
„ „ de reeckenkamer. . . .	-	800	—
„ „ „ stadt.	-	750	—
„ „ „ beide Oldampten . .	-	500	—
Extraordinaris bode van de provintie . . .	-	600	—
Giltrechts heer yder . . . . , . . .	-	75	—
Giltrechts Dienaar	-	100	—
Hopman van de Borgerije	-	250	—
Landschrijver van het Oldambt	-	1200	—
Lieutenant Majeur	-	600	—
„ geweldiger	-	400	—
Majeur provintiaal	-	1200	—
Ontvanger der coopschatten	-	6800	—
„ van d' collaterale successie . .	-	400	—
„ particulier	-	1350	—
„ der Breuken	-	300	—

Ordinaris Boode . . . . *f* 1000 —
Majeur op Delfzijl . . . . - 450 —
Olderman van 't Giltrecht nihil.
Oldermans Deurwaarder . . . . - 500 —
Proviantmeester op Delfzijl . . . . . . - 1000 —
Pedel . . . . - 300 —
Pegelaar . . . . - 200 —
Panderschulte . . . . - 200 —
Portier van A. Poorte . . . . - 150 —
„ „ Craenepoorte . . . . - 150 —
„ „ Botteringepoorte . . . . . . - 100 —
„ „ Ebbinge poorte . . . . - 100 —
„ „ Steentilpoorte . . . . - 150 —
„ „ Oosterpoorte . . . . - 100 —
„ „ Heerepoorte . . . . - 150 —
Raadsheer nihil.
Rentemeester der stadt . . . . - 2000 —
„ „ stadsveenen . . . . . - 800 —
„ „ predikanten Goederen . . - 500 —
Raadtsdienaar . . . . - 750 —
Sijndicus dezer stadt . . . . - 1800 —
Secretaris „ „ . . . . - 1800 —
„ van het Goorrecht . . . . . - 600 —
„ „ de weeskamer . . . . . . - 500 —
„ „ 't Gilteregt . . . . - 300 —
Schrijver van de boelgoederen . . . . . - 600 —
„ „ „ visch . . . . - 200 —
„ „ „ groenewaeren . . . . . - 200 —
Stadsschulte . . . . - 200 —
Toorenwachter . . . . - 400 —
Uitmijnder . . . . - 600 —
Uitroeper . . . . - 200 —
Weesheeren ijder . . . . - 250 —
Weescaemers Dienaar . . . . - 500 —

Alle Transporten soo veel als het geheel.

Noch aequivalenten ofte taxt op alle generaliteits en provintiaele officien so bij de stadt te vergeven komen.

Admiraliteits heer tot Amsterdam . . . *f* 1600 —
„ „ Harlingen . . . - 1600 —

Advokaet Fiscael provintiael	*f* 1000	—
Artillerijmeester provintiael	- 800	—
Assessor van 't crijgs gerichte	- 400	—
Bewinthebber van de Oostindische compagnie	- 1600	—
Commys provintiaal	- 1800	—
Capitein geen Lieutenant geweest	- 4000	—
Gerichts schultes	- 600	—
Chambre my partye	- 600	—
Cornett	- 2000	—
„ tot Lieutenant opgaende	- 500	—
Colonel zonder Lieutenant colonel	- 3000	—
Hooftman	- 1600	—
Hooftmans Dienaer	- „	—
Lieutenant geen vaandrich geweest	- 1600	—
„ vaandrich	- 400	—
„ tot Capitein	- 2400	—
Monster commissaris	- 1600	—
Majeur toe paerde	- 1600	—
„ „ voete	- 1000	—
„ opgaande tot Lieutenant Colonel	- 600	—
Maekelaar van 't koorn ofte graenen	- 200	—
Ontvanger Generael	- 3000	—
Raadt van State	- 1600	—
Rekenmeester provintiaal	- 1600	—
Rentemeester „	- 3000	—
Ritmeester Lieutenant geweest	- 3500	—
„ zonder etc.	- 6000	—
Staet Generael	- 1600	—
Secretaris van de Hooftmans caemer	- 2000	—
„ provintiael	- 2000	—
„ van de Reekencaemer	- 2000	—
Secretaris van 't crijghsgericht	- 400	—
Solliciteur toe paerde	- 1600	—
„ „ voet	- 1200	—
Vaendrick	- 1200	—
„ tot Lieutenant opgaande	- 400	—

Alle transporten soo veel als het geheel.

Aequivalenten of taxt op alle generaliteits en provintiale officien so bij de Ommelanden te vergeven coomen.

	In cas.	In Mars.
Advocaet Fiscael provintiael	*f* 3000	*f* 400
Artillerijmeester „	- 6000	- 800
Assessor van 't crijgsgerichte	- 2000	- 400
Bewinthebber van de Oostindische compagnie	- 4000	- 600
Capitain sonder etc.	- 6000	- 600
Commijs provintiael	- 6000	- 800
Chambre my partie nihil.		
Cornett	- 3000	- 200
„ tot Lieutenant opgaande	- 2000	—
Colonnel sonder etc.	- 8000	—
Gerichts schulte	- 2000	- 500
Hooftman	- 6000	- 800
„ Dienaar	- 1000	- 300
Lieutenant vaandrich geweest	- 1000	—
„ sonder etc.	- 3000	—
„ tot Capitein	- 6000	—
Monster commissaris	- 6000	- 800
Ontvanger Generaal	- 10000	- 800
Rentmeester provintiael	- 9000	- 800
Ritmeester Lieutenant geweest	- 4000	—
„ sonder etc.	- 10000	—
Secretaris van d' Hooftmans caemer . . .	- 6000	- 800
„ provintiael	- 5000	- 750
„ van de rekencamer	- 5000	- 750
„ „ 't crygs Gerichte	- 1500	- 400
Sergeant Majeur toe paerde	- 3000	—
„ „ „ voete	- 3000	—
„ „ opgaende tot Lieutenant collonel	- 3000	—
Solliciteur toe peerde	- 4000	- 600
„ „ voete	- 3000	- 400
Vaendrick	- 1500	—
„ tot Lieutenant opgaande . . .	- 1000	—

Alle Transporten so veel als 't geheel.

Bij haar Hoog. Moog. geapprobeert
Den 19/29 Junij Ao. 1693.

(Was geteekent:)

H. C. FURST ZU NASSAU.

BRIEF VAN GERHARDT WERNINCK

AAN LODEWIJK GRATEMA TE GRONINGEN.

Geschreven uit Reine, den 28 Augustus 1582.

Deze brief, waarvan het origineel op het Groninger archief berust (Reg. 1582, nr. 40), levert eene bijdrage tot de kennis van den treurigen toestand van Groningen en Ommelanden in die tijden, welke in dit tijdschrift (IX, 81—160) door den heer J. Nanninga Uiterdijk in het leven van Dr. J. de Mepsche zoo uitvoerig en zoo juist is geschetst; ook geeft dezelve aardige en wetenswaardige bijzonderheden omtrent de huisselijke inrigting en de in die tijden gebruikelijke munten.

Ludovicus Gratema was Rector der Aschool; zijne aanstelling daartoe van 8 Dec. 1567 werd medegedeeld in dit tijdschrift, deel VI, bl. 79; hij overleed den 18 November 1583. Zie iets over de Aschool in dit tijdschrift I, bl. 146, en Brucherus, *Gedenkboek van Stad en Lande*, bl. 298 vlg. Zijne weduwe wordt vermeld in 't Register op 't Groninger archief door Feith, dl. III, bl. 135, nr. 19, en eerste vervolg, bl. 128, nr. 67.

Een zeldzaam en aardig autograaf van hem, in 't album van Eiso Jarghes, is door den heer W. B. S. Boeles medegedeeld in dit tijdschrift, deel IX, 1872, bl. 43.

Gerhardt Werninck, elders Gerhardus Werning, was, volgens eene verklaring op gemeld archief van 4 Febr. 1584 (Reg. nr. 34), vroeger „officialis en archidiaconus" te Middelstum en dus in eene kerkelijke betrekking. Meer heb ik van hem niet kunnen te weten komen, noch over zijne verhouding tot L. Gratema en de jonkers van Ewsum in den brief vermeld. Hij schijnt in of ten dienste van den eerste, in het belang van de laatsten werkzaam te zijn geweest. Volgens een paar andere stukken aldaar, bestond er eene finantiele betrekking tusschen L. Gratema en gezegde jonkers. Zie de stukken van 1590, nr. 19 en 67.

Hier volgt nu de brief, naar het origineel.

Minen willigen denst stedes tho voren, Achtbare Hoichgelerthe vnd vrome gunstige heer vnd frundt, V.E. schriuen bij Johannes Deens ende Harmannus Koster ouergesanth, hebbe ick entfangen, verlesende die Elende ende verderff der Vmblanden van groningen, Drenthe etc. Insunderheit vnsere Junckeren van Ewessum vnderganck, dair vth mit droffden herten genoichsam verstaen, wolde godt, dat beyde Junckeren eer egen vnuerwintlichen schaden vnd ewige verderff soe wall wolden ten herten niemen, alsie v. h., ende ick oick wall mer doen, eer Ed. solden ire saken wall better instellen, dan dat konnen geringe knechten ende andere orenblasers, de by jnnen sint vnd meer komen alsie wy eer Ed. wall vth den syn slaen. Eth is jamer, dat soe gude jngenia soe lathe rype weerden, Ick solde meynen Juncker Joest solde sich met mijnner behelpen konnen, dan soe te einer tidt 200 daler the entfangen, doch vermochen de vpkumpsten dath, soe hebbe ick dat Jae wall the liden. Tu videris. Soe viele die vnkosten belanget die hir gedain sint, is my leet genoch gewest, joe sin mit Hermanno Schultz in ein andere herberge gegaen, dat wy dat niet mochten seyn, all waer ick voir hem ende sin huisfr. moten betalen 2 Dal. 4 st. te drinckgelt ende voer my ein Dal. Doch in de 80 munstersche daleren 18 st. met ingerekent ende noch 2 Dal. voir einen voirman, sunst sint die 75 Dal. 14 st. in einer herberge doer geslagen. Den voirman wedder um van Munster vp Reine hebbe ick mit allen anderen vnkosten vth minen budell gelecht. Soe hefft Juncker Aepke nu den 22 Augusti de Instructie versegelt van den Voirmunder vnd beiden gebroderen my wedderum tho gesanth. De solden Hermannus ende ick ouerbrengen an den heren amptman van der Horst, soe werde ick verhindert, vermitz ick wedderum mit quade benen beladen, all waer den 18 Augusti lestledden de Rose soe hefftich to geslagen, dat ick dat bedde moste holden, myn eine been mer eens so dicke als dat ander, vnd sin nu wedder by den stock te gaen gekommen, vnd Hermannus will allene dair niet met vp den patt. Tho dem soe is myn secklin lodich vnd kumpt niet weder in, vnd de reise na Horstmer, all ist niet meer alsie 3 mile weges, sall wall 4 ofte 5 dal. kosten, ick moste lestmaell den voirman, de Hermannus ende my na Horstmer voerde, 1½ dal. 11 st. geuen. Nu will hie 2 dal. hebben, allege-

rende dat de wech kleych vnd vuler is. Johannes Deens is gisteren auendt als hie van geenen gekoemen by my vp myn versoeck mit den werdt (den hie van die penningen hadde gesecht) erschenen, vnd soe hebbe ick mit hem gehandelt, dat hie my tho gesacht 70 Phs dal., doch moste ick dair mede voir schriuen, wue v. h. vth die obligatie the ersein, doch doe hie my dat gelt getelt, hefft hie my tot 53 kon. phs. dal. in 7 st. dair viue voir einen kon. dal. gelecht, de rest 17 in helen ende haluen, vnd moten an ein ider kon. dal. in 7 st. dair gelecht $1/2$ st. te schade hebben. Die werdt tho Reine was vnuerduldich, wolde sine 73 leuwen daler dair van hebben, doch hebben wy entlich verdragen, dat hie de helftte dair van sall hebben, vnd soe mach ick de ander helffte vp Munster senden vnd versveken offt de werdt te Munster dat oeck vp rekenschup will entfangen als ick nochtans hoppe. Hie hefft my laten anseggen soe verren hie dessen Grewer marckt niet betaelt werdt, gedencket hie oick den dachliken vpslach eines dalers te vodderen. Soe maken de 35 Kon. phs. dal. viff, 7 st. daer voir ideren daler gerekent, 43 munstersche daler ende drey oerth, rest euen tho munster 37 daler munstersche payement, eder 40 leuwen dal. 2 st. Vnd tho Reine maken die andere 35 kon. phs. dal. dair nu 17 helen vnde haluen met sint, de $1/2$ st. mer gelden, 48 leuwen dal. ein oerth vnd resteren tho Reine, 24 leuwen dal. 3 oerth, summa rest noch tot betalinge der vnkosten tho Munster vnd Reine, 64 leuwen daleren 3 oerth 2 st. Vnd sall van noden syn dat v h. mit vlyth dair anne sinnen dat erstes dages. dat voir all betaelt werdt. Vnd soe dat niet geschuet, will tho munster banen den hoen vnd spott, grote schade dairup lopen, vnd de werdt tho Reine sall oik niet swigen, syn gelegentheit werdt Johannes juw wall entdecken. Soe hefft Johannes my gesacht dat Jnwendich 2 eder 3 weken hir werdt wall an de 4 eder 5 dusent daler an den werdt kommen, soe moet v. h. mit Johannes handelen dat hie an den werdt wolde schriuen dat hie my iegen myne hantschrifft dair soe velle wolde affdoen. In peperstrate wonet ein bodde arnt genant, de kortes hir werdt komen, dair konde v. h. my all bescheet wall by schriuen, Soe velle angeit dat Juncker apke wedderum na synen heren den Ffursten van Gulich solde vertrec-

ken, all waer deselue noch in denste is, were my wall seer leiff, der amptman Horst hefft sin Ed. lestmaell dair oick tho vermanet, vnd ick wolde sin Ed. daer oick wall vmme schriuen, nu weet ick hem niet te vinden want hir voir langest van den hertzevoert na oistvrieslandt gereden is, soe my ouerst bodde stadet, will ick hem dairvan aduerteren, beger v. h. oick soe doen will, wue wall ick berichtet, dat syn Ed. vroumoder dair in niet will consenteren. Ick bedancke v. h. voir dat verndell botteren vnde 3 grone kesen, vnd will dat gerne beneffens afkortinge weder verschulden, de twie kesen weren verdrucket vp den wagen vnd geheel verdoruen, doch moet men doen alst gelegen is, den platte kesen licht noch tho bentlagen vnd ick dorff den sunder de botter niet ouersenden. Eth is oick seer van noden dat de 2 halue vaten vnd ein verndell botteren erstdages gesant werden, jnsunderheit van heren Johan Kranen, want an hem viele gelegen is, *qui cito dat*, *bis dat.* Ick wolde oick wall dat v. h. my wath bistellet hadde tot de vnkosten, de ick in de sake des Domkelners vnd Compagny gedain hebbe, Ende noch doen moet, sall anders dair mer ingedain werden. Hermannus van buren reiset wall mede, will oick wall teren, dan lecht niet ein st vth. V. H. willen in alles dat bette doen alst deselue als ein hoichverstendiger wall versteit te behoren vnd groten alle gude frunde, jnsunderheit V. h. huisfr. vnde kinderen sampt den heren pastoir ende heer Berner Ankuma ter Ahe Mit beuellinge godts. Datum Rene am 28 Augusti anno etc. 82. Die quade sieke is bynnen ein mandt tides hir in gevallen vnd wall 25 eder 26 huser angesteken, vnd sint vmtrent 40 gestoruen, dat volck gifft sich seer tot boete, vnd sint van stont an assumptionis mariae vnd des sondages dair voir ouer dusent menschen in desser stadt ten auentmaell gewest, dat men verhoppet der heer almechtich will dat gnedich laten ouergaen. Men secht oick dat der Rikes dach sich bolde solde endigen, vnd dat der Kon. m^{tt} tho hispanien sich mit der keys. ma^{tt} vnd anderen rixstenden wall verliket, dat sie gelycker handt dair antasten willen, godt geue syne gnade Datum vt supra.

V. H.
guedwilliger
GERHARDT WERNINCK SR.

Dem achtbaren hoichgelerten vnd vromen heren Lvdewico Gratema Rectoren der schole ther Ahe in groningen mynen bysunderen heren vnd guden vrunde, ten egenen handen etc. etc. etc. Groninge.

Nog een woord tot opheldering van de munten in dezen brief voorkomende en derzelver waarde.

De cours der gouden en zilveren munten was in de verschillende gewesten en in verschillende tijden zeer uiteenloopend.

Een *daler* zal in 1582, volgens den heer van Iddekinge, directeur van 's Rijks penningkabinet te Leiden, eene waarde gehad hebben van *f* 1.50. Bij eene resolutie van 1560 (v. d. Chijs, munten van Friesland, Groningen en Drenthe, bl. 516), waren de dalers gezet op 30 brabandsche stuivers; in een stuk van 1558 (Reg. op het Gron. Archief II, bl. 153 nr. 97) wordt de *Joachims daler*, nl. de gewone Duitsche *daler* van die dagen, gelijk gesteld met 4 *arendsguldens* of *f* 1.50 van ons geld. Een *arendsgulden* was 10 Groninger stuivers of naar tegenwoordig geld *f* 0.37^{5}; de *Groninger stuiver* stond tot de *Brabandsche*, die met de onze overeenkomt, als 3 : 4. Een *Groninger stuiver* was waard 6 *plakken* of *duiten*, terwijl de *stuiver Brabandsch* 8 plakken gold; de *Gron. stuiver* was dus naar ons geld *f* 0.037^{5}. Een *Philippusgulden*, geslagen onder Philips den Schoone en aldus genoemd naar den daarop geplaatsten heilige, Philippus, was 30 *Groninger stuivers*, alzoo naar ons geld *f* 1.12^{5}. *Oerth*, *oord* is een vierde deel b. v. van een daler, oorddalers, en van een stuiver, oordstuivers; dit laatste nog gebruikelijk in ons oortje, gelijk staande met 1.25 cents, een vierde stuiver (Verkade's muntboek bl. 45). *Kon. daler*, *kon. Phs daler*, is de bekende groote zilveren munt door Philippus II voor de meeste Nederlandsche gewesten geslagen, welke, volgens Verkade t. a. pl. bl. 32, vroeger minder, in 1586 *f* 2.50, in 1606 *f* 2.60 waard was. De *leeuwendaler* was volgens Verkade t. a. pl. in 1586 *f* 1.80, in 1606 *f* 1.90, en volgens den beeldenaar van 1623 *f* 2. De *Munstersche daler* zal volgens den heer van Iddekinge geweest zijn een stuk door Johan III van Hoya als bisschop van Munster geslagen, waarvan volgens zijne gissing de toenmalige waarde zal geweest zijn *f* 1.50.

SCHIER, SCHIERINGERS

EN

SCHIERMONNIKEN.

In een paar der laatste nommers van deze *Bijdragen* [1]) is door Dr. Westerhoff de vraag naar de beteekenis van bovenstaande woorden en samenstellingen op nieuw ter sprake gebracht, zonder echter tot een bepaalde uitkomst te leiden. Dat het eerste *grijs* beteekent, neemt hij, bij nader inzien, aan, maar wil het dan tevens niet ook van *wit* verstaan, al erkent hij, dat het in 't Angelsaxisch daarvoor gebezigd wordt. Met eenig doordenken, dunkt mij echter, dat hij ook daarin wel tot een juister inzicht te brengen zal zijn, en er niet een zoo uitsluitende verklaring aan zal blijven geven. Ik wil daartoe een bescheiden poging aanwenden, en tevens trachten tot de eigenlijke beteekenis ook van beide saamgestelde namen door te dringen. Ik zal dat zeker het beste doen, door de vraag zoo algemeen mogelijk te stellen; niet naar een of ander bepaalde opvatting, in een of ander tongval of tijd, te vragen, maar de *grondbeteekenis* zelf van de uitdrukking, waaruit zich al de overige — hoe verschillend onderling — laten afleiden, bloot te leggen. — Wat beteekent dan *schier*, in zulk een meest algemeenen zin genomen? Niets anders dan datgene wat — in samenhang met ons nog altijd en dagelijks gebruikelijke *scheren* — *naakt*, *kaal*, en *glad* is. Van daar dus ook *zuiver* en *schitterend* beide; op geld toegepast *baar*, op kleuren *licht* en *blinkend;* doch dan ook — om dit al aanstonds te doen opmerken — in dit laatste opzicht zoowel *grijs* (gelijk in 't Friesch) als *wit* (gelijk in 't Angelsaxisch). Dr. Acker Stratingh's verklaring van het *witte* Oostergo en *witte* Wierum is daarom ook zeker juist, en evenzoo de verklaring der *Schier*-monniken

---

[1]) VIII, 293 en IX, 180.

naar de kleur, 't zij dan *wit* of *grijs* [1]), van hun gewaad. Dat deze daarentegen zóó zouden heeten, omdat zij 't met de Schieringers hielden, waarbij dan dat *ing* zou weggedrongen zijn, is zeer onaanneemlijk. Weinig minder dan dat de Schieringers zelf hun naam van de *schieraal* zouden hebben, gelijk Dr. Westerhoff dat zoo juist betoogd heeft. Het *schier* in *schieringers* heeft — naar 't mij voorkomt — een geheel andere beteekenis, dan die eener kleur. Het hangt — tegenover den rijkdom en overdaad der *Vetkoopers* — met hun armoê en berooidheid samen, en stelt ons hen als den *naakten*, *kalen* hoop voor. In de *schier*-stins te Veenwouden zal men daarentegen wel weder aan het *grijze* of *witte* harer kleur moeten denken; dat dit *schier* er voor *Schiermonniken* zou staan, omdat — als Dr. W. schrijft — zij in den „lusthof" der monniken van Klaarkamp prijkte, is minder waarschijnlijk.

Neemt men vorenstaande geleidelijke verklaring van *schier*, in zijn verschillende beteekenissen, aan, dan treden alle daarmeê samenhangende vraagpunten in een helder licht. Men ziet dan, waarom er zoowel de *berooide* tegenpartij der Vetkoopers, als *Schieringers*, meê genoemd konden worden, als de Cisterciënser monniken van Klaarkamp er, om hun *vaal-witten* tooi, hun bijnaam aan konden ontleenen, die dan op hun eiland overging. Om hen daarom evenwel — met Dr. W. — nog voor de rooverijen aansprakelijk te stellen, in de tweede helft der 16e eeuw, van dit eiland uit geschied, is wat al te forsch. De daarbij werkzame „piraten" waren geen andere, dan die vervolgens den Briel innamen — de Watergeuzen. Ook zonder die zeeschuimerij, die meer *tegen* hun personen en eigendommen gericht was, dan zij *van* hen uitging, hebben de vaal-witte monniken van Klaarkamp, in hunne schieringer wreedheden en brandstichting (zie W. t. l. a. pl. blz. 194), waarlijk reeds genoeg op hun geweten.

Bloemendaal, 3 Aug. '72.

---

[1]) Eigenlijk *vaalwit*, als zijnde geweven »uit ruwe, onbereide wol", zie Dr. W.'s aanteekening op blz. 196 van D. IX.

HET WAPEN DER PROVINCIE GRONINGEN

IN VERBAND

OOK MET DIE VAN HARE ONDERDEELEN.

In mijne geschiedkundige schets van het Ommelander wapen heb ik de toezegging gedaan, later misschien ook nog eens te zullen gedenken de geschiedenis van het Provinciale Groninger wapen. [1]) Ik kwijt mij thans van die belofte, en zal daarbij weder gebruik maken van het handschriftelijk opstel van wijlen mr. J. W. Keiser, over de zegels en wapens in deze provincie voorkomende.

Met de Reductie en de vereeniging van voormalig Stad en Lande in het laatst der 16e eeuw tot ééne provincie Groningen, zijn ook het Ommelander wapen en dat der stad Groningen bijeengevoegd tot één wapen dier provincie. Zij werden daarin kruislings in vier kwartieren zóó gesteld, dat het Ommelander boven regts en onder links en het Stadswapen boven links en onder regts is geplaatst, zoo als men namelijk het wapen voor zich heeft; maar het zal omgekeerd heraldisch juister zijn, als men van het wapen zelf uitgaat en in aanmerking neemt den voorrang van de Stad boven de Ommelanden, ook uitkomende in de benaming der provincie van *Stad en Ommelanden van Groningen* of korter *Stad en Lande.*

Deze vereeniging geschiedde echter niet zonder geschil tusschen beide leden. Dit was wel het eerste, dat ontstond, over de benaming en haar gevolg: het randschrift om het

---

[1]) *Bijdr.* VII, 215. Ik heb — zie ik — in deze schets van het Ommelander wapen in den aanvang (bl. 200) de verdeeling der hartvormige roode figuren tusschen de drie witte banden zoo voorgesteld, als zijnde een daarvan in de bovenste rij, drie in de tweede, vier in de derde en drie in de onderste rij geplaatst; en zoo vindt men dit ook wel; maar ik had eigenlijk de meer oorspronkelijke verdeeling bedoeld, zijnde een in de bovenste, vier in de beide middenste en twee in de onderste rij, zooals vervolgens (bl. 218) juister is opgegeven.

wapen. De stad wilde hiervoor genomen hebben: *Stad en Ommelanden van Groningen*, zooals deze naam ook was gebezigd in de uitspraak der Generale Staten in de geschillen tusschen de Stad en de Ommelanden van 17 Febr. 1595, alsmede door de Provinciale gedeputeerden. Dezen besloten zelfs, ingevolge acte van den 15 Dec. 1598 en 5 Febr. 1599, om van een gouden ring, uit een der kloosters afkomstig, een provincie-wapen te doen snijden, met het randschrift: *Zegel van Stadt en Ommelanden van Groningen.* Maar de Ommelanden wenschten, om zelfs in de benaming der provincie allen schijn van hunne onderwerping aan de stad weg te nemen, daarvoor gesteld te hebben: *De Provincie van Groningen en Ommelanden.* En zoo werd ook bij het Mandaat poenaal van den 10 April 1600 vastgesteld. [1])

Tot een randschrift van het provinciale wapen vindt men ook wel eens gebezigd het devies: *Jure et Tempore* (*Door het Regt en den Tijd*). Dus stond het voor den ingang der behuizing voor de Statenvergadering ingerigt of het Provinciehuis; en zoo vindt men het ook op de vierkante zilveren munten van 1672, ter waarde van 50, 25, $12^1/_2$ en $6^1/_4$ Groninger stuivers geslagen. Maar, zooals gezegd is, om het zegel en wapen der provincie luidt het randschrift gewoonlijk: *Segel der Stad Groningen en Ommelanden*, zooals aan de verzegelingen op het Gron. Archief van 1607, nr. 7, 1665, nr. 14, 19, 24, 29; ook wel in het latijn: *Sigillum Ord: Groningae et Omlandiae*, waarvan verscheidene afdruksels zijn. — Van dienzelfden stempel is er ook een kleiner zegel met het randschrift: *Sig: minus Provin: Gronin: et Omland:*, bijv. aan de verzegelingen van 1627, nr. 48, 1630, nr. 20, 1660, nr. 2, 33, 1662, nr. 34, 39, 54, 55, 1674, nr. 17, 25. Dan nog een kleiner wordt er ook gevonden, 't welk wel het eerste na de Reductie schijnt geweest te zijn, ten minste het komt alreeds voor aan eene acte van 24 April 1598, nr. 47, zijnde eene commissie der Staten van Stad en Ommelanden op Hilbrand Rolteman en Jr. Johan Lewe om de werken te Oterdum op te nemen en daarvan verslag te geven. Hierop komt alleen de balk der stad en 't Ommelander wapen kruislings voor, nog zon-

[1]) Zie H. L. Wichers, *Verklar. van het Tract. van Reductie*, II, 106, dat Mandaat op het Gron. Archief, 1600, nr. 15.

der eenig randschrift of letters, evenals dat is van den Gerigtskamer *ad causas*, doch kleiner. — En een nog kleiner zegel zonder loofwerk tot expeditie van zaken treft men nog aan op den rug van opgemelde verzegelingen, waarop boven de kroon staan de letters *S.* en *L.*

Deze zegelen werden in 1798 vervangen door het Generale zegel van de Bataafsche Republiek van verschillende grootte, met het omschrift: *Het intermediair Administrativ Bestuur van 't voormalig gewest Stad en Lande.* Daarna door 't zelfde zegel, doch nu met het randschrift: *Departementaal Bestuur van de Eems*, waarvan ook verschillende afdruksels zijn.

Het oude wapen en zegel der provincie kort na de Reductie ingevoerd, keerde echter in 1802 weder met de oude benaming der provincie. En had hiermede echter die verandering plaats, dat de verdeeling in twee leden, *Stad* en *Lande* ophield, en de provincie nu één ligchaam uitmaakte. Het verkreeg toen tot randschrift: *Zegel van Stad en Landen van Groningen*, en is sedert in gebruik gebleven voor het wapen der provincie.

Doch voordat besloten is geworden tot het weder aannemen van het oude provincie zegel en wapen, benoemde het toenmalig Departementaal Bestuur eene commissie om te onderzoeken of men eenvoudig het voormalig zegel weder zoude invoeren, dan of men naar de veranderde omstandigheden van zaken, ook hierin eenige verandering zoude maken. Hierbij kwam vooral dit in aanmerking. Zoolang bevorens de provincie alleen uit twee hoofddeelen, Stad en Ommelanden, had bestaan, waaraan de overige gedeelten ondergeschikt waren, was ook alleen van die twee hoofddeelen het wapen genomen. Maar thans nu die vroeger ondergeschikte deelen, namelijk, het Oldambt, 't Goregt en Westerwolde mede in de integrerende leden van de provincie waren gevonden, moesten zij, even zoozeer als de Ommelanden, onder de algemeene benaming van *Stad en Landen van Groningen* gerekend worden daartoe te behooren, gelijk zij ook in gelijke betrekking als die van de stad Groningen en Ommelanden, èn in de algemeene volksrepraesentatie van dit gewest, èn bij de Bataafsche natie, in het zenden van hunne Gecommitteerden zoo ter bijzondere Staatsvergadering als ter Nationale Conventie en bij het

Vertegenwoordigend Ligchaam erkend zijn geworden. Gevolgelijk kon het bijzonder wapen van de Ommelanden niet meer gelijk vroeger dienen, om daardoor de landen van Groningen af te beelden, maar behoorden die genoemde districten even veel deel daarin met de Ommelanden te hebben en zoo gekend te worden. Het scheen eerst wel eenigzins moeijelijk, dat oogmerk te bereiken, wegens de onzekerheid, waarin men verkeerde en vreesde te zullen moeten blijven, of deze districten wel allen immer een zegel of wapen gevoerd hadden, en welke teekenen men derhalve voor de wapens dier districten zoude doen dienen. Dan ook deze zwarigheid meende men genoegzaam uit den weg te ruimen, door uit echte stukken aan de grijze oudheid ontleend de wapens der gemelde districten op te delven en als uit de duisternis te voorschijn te brengen.

Wat dan eerstelijk het wapen van de Oldambten betreft, daaromtrent bestond geene bedenking, als zijnde de oude viertoornde kruiskerk van Midwolde sedert onheugelijke tijden gehouden voor het bijzonder bepaalde wapen van dat district. Zoo zegt de schrijver van de *Tegenwoordige Staat van Stad en Lande*, II, 221, daarvan: „Midwolde is een zeer groot en volkrijk dorp, dat voorheen als de hoofdplaats van het Oldambt beschouwd wierd, zoodat het oude kerkgebouw van dit dorp, eene kruiskerk met vier torens, uitmaakte het algemeene landszegel en wapen." Hij meld' er voorts bij, dat deze kerk gesticht is door Reinste Abdena, dochter van den Proost te Emden, in den jare 1413 uit hare eigene goederen, maar ten gevolge van de overstroomingen van den Dollard is verlaten geworden en eindelijk afgebroken en vervangen door eene nieuwe kerk in 1717. Men beriep zich verder op de afbeelding van deze kerk op vele plaatsen in dit district en in de stad Groningen zelve op de uithangborden, met het onderschrift: *Het wapen van de Oldambten*. Dat het daaraan nog niet ontbreekt is bekend. En deze erkentenis van het volk werd, meende men, ten krachtigste bevestigd door de openbare bescheiden zelve. Een voorbeeld daarvan levert de Procuratie der Oldambten op Sebo Huninga en conss. den 10 Aug. 1639 afgegeven en met dit zegel bevestigd. Het bevindt zich op het Gron. Archief, 1639 nr. 26, en is ook gedrukt te 's Hage, in 4°. Zoo vindt men verder de afbeelding dier kerk op een wèl

uitgewerkt plaatje, gemaakt toen de kerk nog aanwezig was, voor op den titel van het Advertissement van regten der Gecommitteerden van den Oldambte aan de Gecommitteerden van de Staten-Generaal, tegen de Staten van Stad en Lande overgegeven en ten jare 1649 in den Haag op hun last en kosten in fol. gedrukt. Behalve dit voorbeeld van vroegeren tijd levert een tweede van lateren tijd op de Publicatie door het Committé centraal des Wold-Oldambts den 14 Junij 1797 geëmaneerd. Aan het hoofd daarvan is desgelijks de viertoornde kerk van Midwolde, schoon in gedaante eenigzins verschillende, als het wapen en zegel daarvan gesteld.

Het schijnt echter dat deze en gene nog twijfel hebben gekoesterd omtrent de echtheid van dit zegel. Men merkte op en aan dat er vele Oldambster stukken kunnen worden bijgebragt, waarin van dat zegel geen gebruik is gemaakt. Dit leverde echter volgens anderen geen bezwaar op, aangezien er elders en wel onder de Stadsarchieven konden voorhanden zijn, maar die te naauw bewaard werden, om daarmede bekend te kunnen zijn of worden. Maar buitendien kon ook daarom in het Oldambt zelf het wapen minder gebruikt zijn, omdat de Drosten of Ambtmannen van wege de stad met hun eigen zegel of wapen zegelden en buitendien ieder kerspel er zijn bijzonder zegel had, waarmede de pastoor, gelijk later nog de predikanten aldaar, bij uitzondering van ouds bevoegd en gewoon waren, deze en gene burgelijke acten te maken en te verzegelen. — Desniettegenstaande moet het toch verwonderen dat er zoo weinig Oldambster stukken worden aangetroffen, waaraan dat wapen of zegel is gehecht. Behalve het boven genoemde drietal, is mij op het thans geheel openbare Groninger Archief geen meer voorgekomen, en als men dit overweegt, ja dan bestaat er wel vermoeden, dat dat wapen of zegel van het Oldambt eerst in lateren tijd door dat district is aangenomen, toen het is begonnen zich in de 17e eeuw tegen de oppermagt van de stad Groningen te verzetten en te trachten hare onafhankelijkheid te herwinnen. Vóór de stichting van gezegde kerk te Midwolde in 1413 kan het wapen, dat die kerk verbeeldt, niet bestaan hebben, en het is de vraag of vóór dien tijd het Oldambt, toen het nog geheel onafhankelijk was, reeds

een eigen bijzonder wapen gevoerd heeft. Er is althans daarvan geen blijk meer overig. Hoe dit zij, men heeft zich moeten blijven vergenoegen met die kerk als het wapen van het Oldambt aan te nemen. Ik, voor mij, zal mij daartegen ook geenzins verzetten.

Omtrent het wapen van het Goregt was men het nog meer oneens en verlegen. Zoo ver men kon nagaan, was er geen zegel hiervan voorhanden. De ambtenaren van het Goregt zegelden met hun eigen persoonlijk zegel. Men stelde daartoe voor dat van de Abdij Selwerd, dat genoegzaam bekend en nog aan vele verzegelingen en anders voorhanden is, bestaande uit eene afbeelding van de H. Catharina. [1]) Men achtte het zeer natuurlijk en eigenaardig dat het wapen van het oudste en voornaamste gesticht, waaraan het Goregt zijn naam van Selwerd even als zijn Landregt had ontleend, tot wapen van het district te doen dienen. — Daartegen is echter aan te voeren, dat ja deze abdij wel vroeger en oorspronkelijk tot het Goregt en het Utrechtsche bisdom behoord heeft, doch later tot Hunzingo en het Munstersche bisdom is betrokken geworden [2]), en dus haar wapen wel niet meer tot zinnebeeld van het Goregt kon strekken.

Wat aangaat het zegel of wapen van Westerwolde, hieromtrent kon geen twijfel bestaan. Want ofschoon in de vroegste tijden de Heeren van Addinga als Hoofdlingen of Heeren van dit landschap hun bijzonder zegel veelal gebruikten en de pastoors daar insgelijks mogten zegelen, zijn er bewijzen genoeg, dat het landschap zelf een algemeen zegel bezat en bezigde. Dit blijkt uit een verdrag van dat landschap met de kinderen van Egge Addinga en anderen over het geregt aldaar van 1391. Dit verdrag is met drie zegelen bekrachtigd, waarvan het eerste en hoofdzegel is dat van Westerwolde en de beide anderen zijn van de pastoors van Onstwedde en Vlagtwedde [3]). Dat eerste zegel

[1]) Zie daarover mijn stukje, over die Abdij in het *Gron. Jaarb.* 1863, bl. 170, en de afteekening daarvan bij P. Boeles Jr., *Het 250-jarig bestaan der Herv. Gem. te Noorddijk*, Gron. 1846, Aant. bl. 100.

[2]) Zie mijn voorm. stukje over die Abdij t. a. pl. bl. 157 en deze *Bijdr.* V, 3.

[3]) Zie dezen brief op het Gron. Arch. Reg. 1ste Verv. 1341, nr. 4. Een vidimus van 1458 bij Driessen, *Mon. Gron.* IV, 727. Er is ook nog een brief van Westerwolde van 1391, nr. 1, op het Gron. Arch., maar deze heeft geen zegel.

ontbreekt echter; het tweede stelt voor een met een platten hoed staande priester of ridder, de regterhand op een zwaard steunende, in de linker iets dragende. Men heeft dit middenste zegel voor het zegel van Westerwolde gemeend te moeten houden „wijl de constante practijk dier tijden medebragt, dat het voornaamste zegel, of van dengenen, die voornamelijk de zaak betrof, aan 't hoofd, dat is, in het midden, en dat der goede mannen aan het einde geplaatst werd. En ter meerdere zekerheid hiervan wordt alle twijfeling weggenomen door een brief van 1466, waaraan de zegelen van Onstwedde en Vlagtwedde gehecht zijn, waardoor ook dit voor voldongen moet gehouden worden". [1] Zoo drukte zich mr. J. W. Keiser uit in zijn voornoemd opstel. En in een briefje, in den brief van 1391 op het Archief gelegd, denkelijk van de heer de Sitter, uit wiens verzameling die brief afkomstig is, wordt desgelijks gezegd. „De zegelen van Unstwedde en van Vlagtwedde die elders meermalen voorkomen, stroken niet met het middenste of hoofdzegel aan dezen brief gehegt; 't is dus zeer zeker 't zegel van Westerwolde; wil men dit doen voorkomen als een knielenden bisschop, per me licet." Hij zinspeelt hier op de afbeelding van den persoon, die, zooals wij zullen zien, op het ware Westerwoldsche zegel voorkomt, *knielende*, niet *staande*, gelijk op het zegel van den pastoor van Onstwedde. Maar er heerscht hier zeker eene vergissing. Het eerste zegel moet wel zekerlijk dat van Westerwolde zijn en als zoodanig voorgaan; het tweede dan van Onstwedde. Dit komt ook niet overeen met het zegel van Westerwolde, dat nog hangt aan twee brieven van 1402 en 1405. [2] Het is aan den rand gedeeltelijk gebroken, doch voor het overige nog zeer kenbaar en bevat de beeldtenis van een knielenden bisschop; aan de eene zijde staat een bisschops staf en aan den anderen kant, naar het schijnt, een tak. Zoo beschrijft het Driessen [3] en dat schijnt het ware zegel van Westerwolde te zijn. Het is wél te onderscheiden van de bijzondere zegels van de pastoren van genoemde

---

[1] De laatste brief van 1466 is misschien de verzegeling thans op het Gron. Arch. Reg. 1ste Verv. 1466, nr. 26.

[2] Deze beide brieven zijn op het Gron. Arch. 1402, nr. 10, en 1405, nr. 1, en gedrukt bij Driessen, a. w. IV, 834 en 835.

[3] A. w. IV, 835.

dorpen, en hieruit het verschil te verklaren, waarvan gesproken wordt, tusschen het een en het ander zegel van Onstwedde en waardoor men in de waan gekomen is of versterkt geworden, dat aan den brief van 1391 voor het zegel van Westerwolde te houden. Kindlinger geeft nogtans eene geheel andere omschrijving van het zegel van Westerwolde, zooals dit aan den brief van 1316, door hem uitgegeven, voorkomt. Het zou namelijk bestaan uit een bos te zamen gebondene planten in den vorm van eene zuil, ter wederzijden met korenaren en takken omgeven. Het randschrift was: *Sigillum Terre Westerwolda.* [1]) Driessen meende daarom het daarvoor te moeten houden dat òf Westerwolde in het begin der 15e eeuw een ander zegel heeft aangenomen, òf dat Kindlinger zich vergist heeft en de plooien van des bisschops rok voor korenaren heeft aangezien. Hoe dit zij, men kan zich houden aan het laatste, als het duidelijke en ontwijfelbare zegel van Westerwolde.

Ofschoon er dan nu wel eenige bezwaren zich opdeden, vooral aangaande het zegel van het Goregt of Selwerd, zoo schenen de gecommitteerden het daaromtrent zoo verre eens te zijn geworden, dat zij althans beproefd hebben de voornoemde zegels van het Oldambt, Goregt en Westerwolde met die van de Ommelanden en de Stad zóó te verbinden, dat zij geschikt een geheel uitleverden. Men volgde ten dien einde hetzelfde denkbeeld, 't welk de Ommelanden zich in den jare 1579 ten aanzien der vereeniging van de onderscheidene wapens der bijzondere districten hadden voorgesteld, om namelijk deze in een algemeen schild te brengen en in het midden van deze vereenigde wapens het Ommelander wapen te plaatsen. [2]) Zoo dacht men het wapen van de Ommelanden aan de regterhand boven, dat van het Oldambt aan de linkerhand beneden, dat van Selwerd aan de linkerhand boven en dat van Westerwolde aan de regterhand beneden, en in het midden van deze vier, op de bijeenkomende punten daarvan, het wapen der Stad te moeten plaatsen; men deed zelfs eene juiste afbeelding van deze aldus vereenigde wapens vervaardigen. Doch dit plan kwam niet verder ter uitvoering.

---

[1]) Kindlinger, *Münst. Beitr.* II, 317. Deze brief is ook te vinden bij van Idsinga, *Staatsr.* I, 407.

[2]) Zie boven *Bijdr.* VII, 212.

De heer Keiser, van wien wij dit ontleenen en die waarschijnlijk de hand in deze zaak zal gehad hebben, noemt het raadselachtig, waarom dit plan niet gevolgd is, maar geeft toch eenige redenen daarvoor op. „Er zijn" zegt hij, „die willen, dat het ten uitvoer brengen van dit plan een al te scherpen doorn voor de Ommelanden zoude geweest zijn, wijl daardoor gelijk gesteld werden met de voormaals ondergeschikte deelen van Groningen, strijdig met hunne vorige hoogheid, en vooral het vooruitzigt, van eerlang weder in hunnen vorigen stand zich hersteld te zien, daarbij te veel zou lijden, voor welk laatste men meent, dat tot wegnemen van de geopperde bezwaren, tegen het invoeren van eenige verandering van het algemeene wapenschild bij rapport geen genoegzame opening en oplossing volgens het bovenstaande gegeven is, ten minste is dit zeker, dat leden van het Departementaal bestuur naderhand hun beklaagd hebben, onkundig te zijn geweest van hetgene voor de opgemelde verandering hierboven is aangevoerd. Het is dus bij het oude gebleven."

Zoo is dan het oude provinciale zegel en wapen verder tot heden in gebruik gebleven, alleen met die verandering in het om- of randschrift dat dit thans eenvoudig luidt: *Provincie Groningen*, even als haar naam zelve. Zoo staat het voor den jaarlijkschen Regeringsalmanak der provincie, en zonder dit omschrift, maar, daarentegen, met zijne schilddragers — aan weerszijde een opstaande leeuw — en de kroon er boven, prijkt het boven in den voorgevel van het fraaije nieuws getimmerde en ten vorige jare (1871) voltooide Provinciehuis, dat thans de plaats van een gedeelte van het oude beslaat, aan het Martini kerkhof. Even als hier eene nieuwe bouwstijl gevolgd is, zoo is dit wapen ook op eene nieuwe wijze gemaakt: het is namelijk gegoten in terra cotta. Men heeft uit een heraldisch oogpunt aanmerkingen gemaakt op deze afbeelding van dit wapen en zijne aanhoorigheden. Dit daargelaten vertoont het zich anders zeer goed, en het is jammer dat men geen gevolg heeft gegeven aan het plan, dat men gekoesterd heeft, om op de andere opene vakken in den gevel onder het algemeene wapen der provincie ook die van hare bijzondere deelen te plaatsen. Het zou voorzeker een sieraad te meer geweest zijn en eene

aardige herinnering aan vroegere tijden, wanneer men in de plaats van de acht paren nu blinde schilden, eene historische reeks wapenschilden zag van de onderscheidene districten, waaruit onze provincie is zamengesteld geworden. Maar men schijnt op zwarigheden gestoten te hebben, die de uitvoering van dit plan hebben verijdeld. En — dit is niet te ontkennen — het zou moeijlijk zijn geweest al die zestien schilden te vullen, maar niet, wanneer men zich tot de helft had bepaald en voor de dubbele schilden enkele genomen, aldus vier aan elke zijde, alwaar zich nu zoo vele paren blinde schilden bevinden. Zoo konden aan de eene zijde geplaatst worden: eerst het stadswapen met den balk, als verbeeldende de stad met het Goregt, beide als de oude Groninger Heerlijkheid; dan het stadswapen met de kerk, als het eigenlijk oorspronkelijk wapen van de stad en deze afzonderlijk vertegenwoordigende, en vervolgens de wapens van de beide andere onder haar gestaan hebbende landschappen, het Oldambt en Westerwolde. Aan de andere zijde eveneens eerst het algemeene wapen der Ommelanden; dan die der onderdeelen. Deze kon men tot drie brengen, namelijk Hunzingo, Fivelingo en Humsterland, Langewold en Vredewold te zamen, als het Westerkwartier uitmakende, behalve Middag, dat oorspronkelijk en lang nog tot Hunzingo behoorde. De wapens dus van die drie onderdeelen van het Westerkwartier konden op één schild vereenigd worden en zoo had men aan deze zijde ook vier. De wapens van al deze landschappen zijn bekend en het zou derhalve geen bezwaar opleveren, daarvan ook zulke afbeeldsels te laten maken, even als dat van het provinciaal wapen. Zoo nu gerangschikt had men eene heraldische voorstelling van de zamenstelling der provincie, wat althans hare hoofddeelen aangaat. Men zal misschien dit denkbeeld, zoo niet onaannemelijk op zich zelf, toch beschouwen als mostaard na den maaltijd. De uitvoering daarvan had zeker geschikter dadelijk kunnen geschieden bij den aanbouw, maar als betreffende bloot uitwendige op zich zelf staande versierselen blijft zij nog zeer wel doenlijk.

BRIEF VAN NICOLAAS WITSEN

AAN

SAMUEL EMMIUS.

Mr. Jacobus Scheltema zegt in zijn Staatkundig Nederland op het artikel Nicolaas Witsen: „Eene goede en volledige levensbeschrijving van dezen benoemden Nederlander, zoude een dierbaar geschenk zijn voor elken vriend van deugd, geleerdheid en het Vaderland". Later hebben zich andere vaderlandsche geleerden op soortgelijke wijze over het wenschelijke eener levensbeschrijving van Witsen uitgelaten, onder deze (maar, voor zoover ik mij herinner, nog niet in eenig geschrift), mijn, *door allen die hem kennen* hooggeschatte vriend, de Hoogleeraar Mr. G. W. Vreede te Utrecht.

Vele bouwstoffen voor zulk eene levensbeschrijving vindt men (om van onderscheiden bekende geschiedenissen van ons Vaderland niet te spreken), in Wagenaars beschrijving van Amsterdam, in het Vaderlandsch woordenboek van J. Kok, in verschillende werken van Mr. J. Scheltema, en in het 4e, 5e en 6e deel van Dr. P. Scheltema: Aemstels oudheid. Ongetwijfeld zullen er echter nog vele handschriften hier en daar schuilen, die belangrijke bijdragen bevatten. Te wenschen is het dat, die ze bezitten, ze in het licht geven of ze ten gebruike afstaan aan hem, die zich met het samenstellen van zulk eene levensbeschrijving mocht willen belasten. In de hoop dat het navolging moge vinden, wensch ik een voorbeeld te geven.

Onder eene menigte stukken van volstrekt geene waarde, kocht ik eens een eigenhandigen brief van Nicolaas Witsen, aan den Burgemeester Samuel Emmius van Groningen, bevattende het antwoord op eene vraag van laatstge-

noemden, betrekkelijk eene soort van familiegeld te Amsterdam en van inkomstenbelasting te Utrecht. Dien brief laat ik hier volgen. Tot zelfs de spelling, heb ik mij geene enkele afwijking van het oorspronkelijke stuk veroorloofd.

Het postscriptum, dat het hart van Witsen eer aan doet, schijnt een gunstig gevolg te hebben gehad; want reeds den 4 Mei nadat de brief geschreven werd vinde ik aangeteekend. „De Staten (van Stad Groningen en Ommelanden) consenteren in een collecte voor de slaven van Algiers, uit dese Provincie gevangen sittende, so nogtans dat uit de Penningen de geene soo volgens Placaat haar aan de secretarie der Provincie hebben geaddresseert, eerst sullen worden gelost en de rest tot lossinge van de andere uit deze Provincie geboortig."

WelEdele Gestrenge Heer

Mijn Heere.

Omme te voldoen aen U Wel Edele begeerte heb ik gedagt gene betere narigt te konnen geven als de instructie en resolutien selve te senden die op het point van familie gelt en twehonderste penning voor desen genomen syn geweest, gemerkt no. 1, dog ik sal UED toevoeren dat de Quohieren van familie ten delen gemaekt sijn geweest maer noit voltojt off geintroduceert om de difficulteit die men in de executie te gemoet sag en dat men sorgde het jan hagel op de straet te brengen andersdeels om de inegalitejt die gevonden wierdt onder de taxateurs en dat den een, een te sagte en den ander te harden voet int quotiseeren had gehouden. Maer ingevolge het articul dat bij mij is onderlijnt en daer een kreuk int blat is gelegt is een groot familie gelt int jaer 1674 opgeregt dat anders een tweehonderste penning is genaemt gewerden en sijn de gelden geint niet als bij familie gelt of onder dien naem maer als twehonderste penning en den gehelen quote die anders bij deelen en in verscheijdene tijden geint soude sijn geweest, simul en semel so menigmael als sodanig een consent van tweehonderste penning of groot familie gelt wierde toegestaan.

ik hebbe als stats commissaris een Quohier geformeert beneffens commisarisen van staet van agt mael hondertdusent gulden inkomen. een arbijt van anderhalf jaer onophoudelijk sonder de minste loon daer voor te ontfangen en dede nojt verdritiger werk. het geheele quohier van dese provintie beliep een entwintig mael hondert dusent gulden is nu met doleantie afgeloopen op veertien tonnen gouts en dat van onse stat op omtrent sevende half hondert dusent gulden.

de voet die wij daerin hielden was de lujden te taxeeren over alle haere middellen in de wijde werelt of hemelsbreete, maer alles wiert verstaen cum mica salis als men wist de juiste groote van imants goet wiert daer wel een vierde of darden onder genomen die niet als lant had wat minder gestelt, op swaere familien die veel te dragen had mede eenig agt genomen sed infandum regina jubes renovare dolerem, mijn Heer het stond aen ons oordeel te gissen en te raden wat goed de mensen hadden en hoe men sulx kan weten bijsonder hier mag UED raemen, wij sloegen dan veeltijts seer mis en sijn der omtrent drihonderd familien vertrocken. andere sijn gefailleert omdat so groote last niet konden opbrengen en credits halve niet konden doleeren, en weder anderen hadden wij het tiende van haar goet niet gestelt, en dit also men onder kooplujden de rijkdom niet weten kan en het alles aen de crediten hangt evenwel ik soude oordeelen dit middel bij UED een seer bequaem middel soude sijn want also oude UED so geen overseesche comersie is, en dat er nimant aen gelegen is of hij credit heeft of niet, en dat daerdoor den grooten geen meer faveur heeft als den klijnen et solvat cum plebe sacerdos, so sal der geen beter als desen 200ste penning of 500ste of 400ste penning gevonden konnen werden, het plagt bij ons te sijn een dusentste penning en al van over hondert en vijftig jaer gelijk ik in de oude resolutien vinde dit middel geintroduceert is geweest. dog dit soude dienstig sijn dat de goederen wierde getaxeert na de hedendaegse waerdije. bij ons hebben wij se moeten taxeren so UED ujtt de papieren kont sien volgens de waerde van voor 72. dat seer onregtmatig is.

wij hebben op de inkomsten geen agt genomen also sulx onder kooplujden niet te weten is. dog int sticht is

een taxatie opgestelt over de inkomsten en revenues van sijn middelen en brengt den rijksten daerop twehondert gulden ni fallor en sulx proportioneel verminderende, en wert die schatting een familie gelt genáemt.

So dat UED vraeg hoe men considereert de gelden in banko of koopmanschappen en landen onder ons niet te pas heeft gekomen.

Als wij hebben geweeten dat de lujden belast waeren met schulden syn die afgetrocken gewerden.

Heerlijkheden sijn onder ordinaire goederen gerekent gewerden.

dog wat aengaat ampten en officien die sijn in een bijsonder quohier gebragt en men heeft de inkomsten of vaste tractementen gereduceert gelyk tot lijfrenten en daer van dan een twehonderste penning doen betaelen, maer extraordinarie profyten van ampten of daggelden vacatie etc. syn vrij gegaen by voorbeelt die een vast tractement hadde van vijfhondert gulden dat wierde gestelt op vijfdusend gulden en daervan wiert dan betaelt vijfentwintig gulden, van dusent gulden vijftig gulden en so voort.

boek schulden en verhoopt goet of dat imant ujtstaende had, wiert gegist wat sulx hem waert was en die verwagtinge of hoop wiert getaxeert.

Dog UED gelive te weten dat men hier de minste inquisitie niet heeft gedaen en nimant is gehouden geweest opening van syn staet te doen of syn boeken te laeten sien en dit om de crediten onder kooplujden te bewaeren maer sulx soude egter by UED konnen geschiden also nimant aldaer kan hinderen of beèdigde commissarisen de gelegenthejt van syn middelen weten of niet.

UED vraegt of *ƒ* 2000 lanthuer egael gestelt is met *ƒ* 2000 renten ik antwoorde neen want de ongelden van de landen hebben wy daeraf getrocken als het selve ons bekent is geweest. maer dese particulariteiten hebben by ons geen plaets gehad ten waere de lujden sua sponte daervan opening deden, en is al ons werk maer een raedsel geweest. die onder dusent gulden gegoet wiert geoordeelt is by ons overgeslagen.

Behalven dese personele twehonderste penning hebben wy hier een reéle twehonderste penning die genomen werdt van alle vaste goederen als hujsen, landen en obligatien

en syn daervan nimant exemt als der steden en godtshujsen goederen obligatien op wat cantooren, corpora of societyten alsmede actien in de compagnie syn daervan niet exempt. dog so wanneer imant op sijn hujs of lant enige last heeft van hypothecatien, so vermag hij den ejgenaer van alsulke hypothecatie of schnltbrieven sulx korten ten waere het anders onder hun was bedongen en de waerdije van landen en hujsen kan men hier sien ujt de boeken of Quohieren van verpondinge daer in de landen van outs volgens haer waerdije syn gestelt, als mede de hujsen welcke quohieren van verpondinge ten aensien van hujsen die niewet getimmert werden dagelijx werden verandert.

Onder no. 2 gelieft te sien den eet der doleanten over personele quotisatie maer over reéle quotisatie en valt geen doleantie.

No. 3 is te sien wat profijt de staet toelegt voor de collecte van de 200ste penning.

Mijn Heere.

Het is nu twe jaren geleden dat ik beneffens twe medebroeders een quotisatie hebbe gemaekt over geheel Hollant waerbij alle gegoede ingesetenen op een taxt van wijnen syn gestelt een vont om gelt te krijgen en het slujken te weeren en sulx ingevolge de ordres voet en instructie so als UED hier nevens onder no. 4 bredelijk sult konnen sien daer is bij gelegt no. 5 een resolutie nopende gelijke wijn quotisatie in het jaar 71. gedaen die sende om dat deselve voet nu gehouden is geweest, en mij dunkt dat diergelyke in UED provintie met groote dienst geintroduceerd soude konnen werden waer door het niet betaelen van de jonkers ten platten lande soude voorgekomen konnen werden.

dit werk hebben wy over hollant in tien maenden geabsolveert en agt genomen op rijkdom en apparentie van groote consumtie wie ons dogt de meeste gasten nodigde en sterk van familie was wiert so er middelen bij waren het hoogst gestelt en het is van goet effect want de slujkers nu betaelen moeten en also veele mensen sig schamen te sweeren so wert er al wat accijs of impost betaelt van wijn die niet gedronken werdt.

dese was voor mij mede een seer penibele commissie; also het seer qualyk alle man te passe is te maken.

Onder no. 6 gaet hier nevens eene ordonantie op de

consumptie van het sout beneffens verschijdene resolutien op het nu geintroduceerde sout seep en heere gelt no. 7, en nog enige nieuw genomene resolutien op het gemael, alsmede no. 9 enige jongst genomene resolutien over de wijnen en bieren onder de hope dat deselve U E D enig ligt mogen geven tot het nodig introduceeren der gemeene middelen by UED gemeente, en kan daertoe wejnig seggen als dat de quotisatie van 't gemael ten platten lande veel moejten geeft en dat also de steden hebben aengenomen de gemaekte quohieren van sout seep en heere gelt te verantwoorden dat het groot profyt aen het gemeene lant toebrengt dog om de difficultijt van de executie in de steden so sal der by deselve niet van werden geavanceert maer ujt der stede kas bijsonder den onsen moeten werden bijgelegt

en dit is so wel Edele gestrenge Heer tgene ik in der haest op UWelEdele seer aengename hebbe konnen antwoorden og of den almagtigen godt beliefde te geven dat wy in staet waeren om de gemeente te mogen ontlasten en niet so nodig waere te studeeren om der selver jok swaerder te maeken.

Wy hebben hier nu een gerujmen tijt besig geweest om te formeeren de antwoorden aen de ambassadeurs van de twe kroonen en onse deliberatien hujden geejndigt die wy hoopen satisfactoir sal sijn so in den staet als aen de respective majestejten en terwyl eene middelweg gevonden schijnt te sijn willen niet twijfelen of de provintien alle sal hetselve behagen en sig daermede voegen den almagtigen en goedertierenen godt gelive daertoe te geven sijnen Hejligen segen en het vaderlant bewaeren voor niwe troebelen, oorlogen en onhejlen. desselfs toestand is ons bejde bekent.

der saeken ujtkomst is ongewis godt geve het wel sij geraeden et caveat successibus (sic) quisquis etc: het lant is vol vrees ik hebbe hier een swaere post gehadt in deze hoogwigtige deliberatien unde pendeat salus reipublicae.

Waermede Wel Edele gestrenge Heer verblijve UED gest: gants ootmoedigen dinaer

Hage
den 23 Mart,
1682

N. Witsen.

ik sende Hier nevens tot UE. curieushejt no. 10 een raport tgene bij mij op gestelt is, en aen den staet overgelevert wegens een commissie die wy gehad hebben tot ondersoek hoe de gemeene middelen wierden gepractiseerd in dese provintie. daer ujt sult sien quod iliacos intra munós peccatur et extra en of het ons seer veel arbijt heeft gegeven so is het van weinig nut geweest.

ik bidde ǹogmaal voor de arme groninger slaven tot alsiers binnen een maent sal van hier het hollandse gelt gesonden werden. dat godt betert niet half genoeg is om de ingeboorene te lossen ik laet staen de vremden, en also den staet belooft heeft de lossinge te sullen doen en dat de turken seggen dat sonder de lossinge sij sullen breeken, so weet godt hoe het afloopen sal, ik hope echter dat den commissaris die derwaerts gaet haer so goede woorden sal geven dat niet en breeken sy staen opt punt met andere te slujten de barmhartige en algevende godt inspirere barmhartige gedagten in de Heeren staeten van stat en landen dat sy sig ontfermen over hun ejgen ingesetenen tgene contribueren sal tot verlanging van vrede en minder afwijkinge van het kristelijke geloof.

onse magt te water is ver bekent og lijder.

Vergeeft de slordighejt in dit schrijven het geschiet met grooten haest sonder dat sulx nalese.

(Het adres luidt)

Omme den Wel Edelen Gestrengen Heere MijnHeer Emmius Burgemeester en raet tot Groningen.

EEN CURIEUSE BRIEF.

Onder mijne papieren bevindt zich het volgend afschrift van eenen brief. Op den rug staat „Missive van de Staat „Generaal van Gesseler aan de Heeren Staten van Stad „en Lande; om zijn singuliere stijl en vreemde touren af-„geschreven om te bewaren." Reeds om deze reden verdient dunkt mij deze brief der vergetelheid te worden ontrukt. Ik vraag echter: zou er ook niet wat ironie onder schuilen?

Edel-Mogende Heeren!

Wegens de ingevalle en gevierde Hooge Fétes over het ontzachelijk, verbazend, sublime, Divine en gansch zeer uitmuntend salutaire, regt charmante groote versoenings en verlossings werk van een ander Held, dan onze Monarchjes, 's werelds groote Heiland en diens Geestelijke divertissementen, zijn H. H. Mog: zedert voorlede Vrijdag tot heden toe niet vergadert geweest, om zig mede ongeinterrumpeert te verlustigen in, met en neffens . . . . Edog oneindig veel over dit aangenaam en allerheugelijkst evenement te zeggen, schrijven is extra Sphaeram meam, van anderer functien en mijn departement niet zijnde, ook dezer dagen overvloedig gedetaillieerd en bekend, zal ik mij dies aangaande in dezen niet breeder uitlaten; maar UEd. Mog: geene Eclesiastique uit het Cabinet des Hemels, dus liever als beeter in dezen conveniérende uit die der ondermaansche Potentaten nog enige weinige geeclatteerde en verspreide Politique Nouvelles en reflectien notificeren.

Men wil dat den grooten Czaar van Moskovien erschrikkelijk gepicqueerd en geanimeerd tegens Denemarken, zig zelvs aan het hoofd van zijne, na het Holsteinsche marcherende armee zoude hebben gesteld, zo niet zijn Oom het hadde afgeraden en hoogst Dezelve daarvan weeten te detourneren, hoe zulx strekt met de voorgewende malsce en pacificque sentimenten en afgegevene conciliatoire declaratien superat captum en zal zig nader moeten geblijken.

De Hoven van Weenen, Versailles en Madrid, schijnen eer verhard ende verbitterd, dan vermurwd ende verzagt door de insinuatien en handelwijze van den Pruisischen Monarch, den oorlog furieuser in plaats van vreede te zullen maken; misschien penetrerende ofte soupçonnerende dat het alle uit geen menslievende, tedere en medelijdende

principes, maar zomtijds wel uit geheel andere en tot bevestiginge, verkrijginge, enfin met geheel andere oogmerken zoude kunnen proflueren, 't geen de tijd moet developperen, althans men redresseerd en praepareerd daar alles toe, en schijnt door een mervellieuse fermiteit en contenance onbedeesd dat helsche doodenspel te willen pousseren; de kans mogte eens keeren en zo lange men speeld is er apparentie van herwinst, en ofschoon men grof spel speeld, alles riscqeerd en hasardeerd, echter zo lange 't duurd word de equipage niet geplundert nog 't eigen kleed uitgetrokken.

Inmiddels bevind zig der Armer Polacquen Koning in een groot Embarras en verlegenheid, te meer daar reeds hooggaande verschillen tusschen den Hertog van Courland en deszelvs stenden en jngesetenen ontstaan en erresen zijn; quid faciendum?

Haare Roomsch Keiserl. majesteiten hebben door twee latieuse zelvs geteekende missives op een zeer amiable en polite wijze aan H. H. Mog: bekend gemaakt de heurreuse bevallinge van de aartshertoginne Hare Dogter etc. zijnde eodem modo door H. H. Mog: gecomplimenteert en gefeliciteert geworden; vrienden zo 't schijnt als oliphanten. Maar een reële praestatie en betalinge van zo veele millioenen gls. als het huijs van Oostenrijk, ingevolge 't Barrière Tractaat aan de Republicq nog verschuldigd is, zoude apparent voor den Staat in 't Generaal en voor de Gouverneurs, commandeurs en andere op dat fonds geadsigneerde en na betalinge zugtende Lieden in 't bijzonder aangenamer zijn dan alle die Ceremonien en Politesses.

Het Westphaalsche Episcopale verkiesingswerk schijnt als nog niet al te bestig te willen vlotten, nogte na wensch en verwagtinge, als men gaarne zag en het interest van de Republiek dat pacificq en wel geintentioneerde Nabers aldaar moge krijgen, ook mede brengd, huc usque niet reusseren nogte succederen, particuliere interessen, vues, plans, projecten etc: maken dikwijls belemmeringe, verdelinge in de aller heilzaamste desseinen of suspenderen ten minsten dezelve en stremmen diens favorable uiterste in genere, interim patitur etc. etc. etc. par la raison de guerre en de gewoone represailles de lamentable missives der Dom Capittels aan H. H- Mog: gedurig om intercessie etc. beneffens alle de droevige berigten uit die gewesten successive-

lijk inlopende zijn erbarmlijk, deplorabel, miserabel en waar is het einde voor die arme menschen, die ook wel gaarne neutraal als wij, met de rusie niets begeerden te doen te hebben.

Madama La Princesse Douarière De Hesse née Princesse D'Anhalt etc. etc. etc. heeft een zeer obligeante missive van dankzegginge aan H. H. Mog: geschreven, voor het bekende aan Hoogst Dezelve geadjudiceerde pensioen: inmiddels heeft eene harer soonen een Comp: Guardes enz. geresigneert, zijne demissie versogt en geobtineert, om redenen Hem daartoe moverende, meer te gissen dan met zekerheid te melden.

De Russische Keiser staat een menigte ervare Engelsche zee-officieren in zijn dienst over te nemen, om met de inlandsche en Luij deskundig, aan 't redres en in 't ontzachlijk in staat stellen zijner marine te arbeiden.

De Prins van Beveren thans Gouverneur van Stettin zoude door zijn Gr. Britt. Majt. aangesteld zijn tot Commandant en Chef van een Corps Engelsche Troupes à 8 of 10,000 man na Portugal gedestineert.

De Russen zouden zig bij de Geallieerde armée voegen, om de Fransschen de welke nog formidabeler en meerder dan in vorige jaaren opkomen te kunnen resisteren, quel changement de Thêatre, en wat dies meer is, 't zijn alle geen losse gerugten en zullen wel meer of min bevestigd en van andere surprenante gevallen achtervolgd worden.

Den Russischen Generaal Veldmarschalk Rusomouskij dien grooten Hetman en Chef der Cosakken, Calmukken en Tartaren onder de Muscovische Dominatie en diens service reforterende, dien geweesen formidablen eersten favoryt der voorige Keiserinne, heeft eensklaps alle zijne Charges en ambten geresigneerd.

Waarmede mij verder refererende tot de annexe Copiele Missiven en bijlagen, hebbe de eere te betuigen dat ben als vooren:

Hage den 13 April
1762.

Edele Mogende Heeren
UEdel Mogende
Gehoorzame en getrouwe Dienaar
(was get.) J. VAN GESSELER.

(Opschrift.)
Edele Mogende Heeren De Heeren Staaten van Stad en Lande, of in absentie aan Derzelver Heeren Gedeputeerden
te Groningen.

BROKKEN VAN EEN HEKELDICHT.

Onder nagelaten papieren van mijnen grootvader Mr. J. Koning, vroeger advocaat te Groningen, vond ik een paar stukjes papier met fragmenten van een gedicht, dat mij voorkomt zeker tot de klasse der hekeldichten te behooren. Het zou mij niet verwonderen wanneer het uit den tijd der rampzalige vervolging van den edelen Professor van der Marck dagteekende. In de hoop dat iemand anders het geheel kan leveren, geef ik hieronder de fragmenten die ik heb.

. . . .
»Door zijn manier van leering,
»Al loejt Hij nog so mooj,
»Verdient hij gras nog hooj.
»Als hij begint te gapen,
»Dan luistren al de schapen,
»En Hooren naar zijn stem,
»Ons bulken heeft geen klem,
»Zij laten ons maar janken
»Voor stoelen en voor banken,
»Tot onze smaat en spijt
»Hoe raken wij Hem quyt
»Waar 't . . . .
» . . . .
» . . . .
» . . . .
»Een leering ons verboden
»Bij Canons en synoden,
»Indien Hy dat ontkent
»Dient Hy en nog een vent,
»Met onbeschaamde kaaken
»Bij eede goed te maaken,
»Dat Hy naar allen schijn
»Een Os is van Armijn
»Verleidende de Leeken
»Met Sociniaanse streeken,
»So raakt Hy uit de kerk
»En wy weer aan het werk.
»Dan zullen wij Hem sollen
»En eer Hy dul word dollen,
»Dat Hij niet op kan staan
»Nog stoten kan nog slaan.
»Voorts zullen wy hem villen
»Van 't hooft tot aan de billen,
»En leggen Hem dan koud
»In 't classicale zoud.
»Dan zullen wy als hanssen
»Met onze grauwties danssen,
»En zingen poot aan poot
»De Bullebak is doot
»En 't orthodoxe susje
»Bedanken met een kusje.

Graving van de Lauwers tusschen Visvliet en Burum in 1630.

Copie.

Aen de Heeren Viersen ende Aijsma.

Actum desen 29 Maey 1630, voor noen. (onder stonde): ter ordonnantie der Heeren gedeputeerde Staaten van Frieslant, absente secretario. (ende was verteekent) D. C. Laix.

Verder stonde als volgt:

Alsoo seeckere Questie ofte verschil was ontstaan tusschen die Ingesetenen van Visvliet ende Burum tochten, ende die verdiepinge opgravinge ende wytmakinge van die Louris, synde een waterlossinge ende landtscheidinge tusschen partyen landen voorss:, loopende van de Warfster meulen tot in die zyl-rijdt van Munnekezyl, streckende tot partijen ende Ingesetenen nut ende voordeel. Soo ist dat wy ondergeschreven als bij u E: Mog: Heeren gedeputeerden daartoe geautoriseerde commissarien, volgens ons bovengeschreven commissie, oculare Inspectie hebben genomen ende partijen wedersijts verstaan, die eintlijck in arbijtreeren van ons voorss: commissarien, met overroepinge van de olde Burgemeester Jurjen Hendricx en hebben begeeven is bevonden.

Is bij ons verstanden dat partien hinc inde aan wedersyden, aan hunne respective landen, sullen graven niet alleene soo het nu tegenwoordigh was begonnen ende alreede onderleyt, maar alsoo altijt onderholden, ende dragende aan beijde zyden een Ieder die gerechte derde part van die onkosten van die slattinge en opgravinge, ende het resteerende darde deel sal bij de Ingeseetenen van het Nieulaandt, als hebbende aldaar haare waterlossinge moeten worden betaelt naar older gewoonten. Welcke voorslagh by partijen geaccepteert zynde, hebben wy commissarien ende Jurjen Hendricks als overman voorss: geapprobeert geslooten ende voor goet gekeurt, gelyck wy sulcks doen, soo veel in ons is, by desen, ende sullen partjen omme alle wydere disputen hier namaals voor te komen sich hier hebben te reguleeren,

die onkosten over dese besoignes gevallen hinc inde aen wedersijden een ijder voor die helfte moeten betalen. Tot bevestinge deses hebben wij commissarien ende overman voerss dit met onse respectyve handen verteeckent op den 1en Juny 1630.

(Ende was verteeckent)
M. R. VIERSEN, A. AIJSMA ende
JURJEN HENDRICKS.

(Leeger stonde)

Accordeert deesen metten Principaale. In kennisse van mij ondergeschreeven Clercq v. D: E: Mog: Heeren de Gedeputeerde Staaten van Frieslant.

(Ende was verteeckent)
D. C. LAIX, met verscheijdene
streecken ende sijfferen. [1])

[1]) Deze uitspraak over het graven der Lauwers tusschen Visvliet en Burum kan welligt ten opzigte van den waterstaat nog van eenig belang zijn. Ter opheldering van hetgeen misschien dezen en genen vreemd mogt voorkomen, dat deze uitspraak alleen van wege de Staten van Friesland is geschied, terwijl die rivier eene landscheiding was niet alleen tusschen beide dorpen, maar ook eene algemeene tusschen die provincie en de onze, zij hierbij gezegd, dat Visvliet voorheen een regtstoel uitmaakte, die toen behoorde aan de Staten van Friesland. Zie *Teg. St. van Stad en Lande*, II, 385.

De laatste Rechtbank van Westerwolde.

Een blinde leidsman, [1])
Een doove scheidsman, [2])
Een lam advocaat, [3])
Een dronken kameraad, [4])
Een voogd met ééne hand, [5])
Ziedaar 't gerecht [6]) van Westerwoldingerland.

[1]) Ds. Stratingh, die 't gebed voor den rechtdag deed en toen bijna blind was.

[2]) Mr. A. H. v. Swinderen, drost te Wedde, eenigszins doof.

[3]) Mr. H. Piccardt, advocaat te Vlagtwedde, lam aan armen en beenen.

[4]) Bosker, geadmitteerd advocaat, maker van dit rijmpje, die dikwijls te diep in 't glas keek.

[5]) H. Hommes, voogd (deurwaarder), wiens eene hand door een sabelhouw, ontvangen bij eene poging om eene schaking te verhinderen, onbruikbaar was geworden.

[6]) De Drostenij te Wedde.

GERECHTELIJKE VERKLARING OMTRENT DEN ADEL

VAN HET

GESLACHT TAMMINGA, 1751.

Betuijge door desen dat persoonlijk voor mij sijn gecompareert J. E. Gummer, geswooren clercq der Ommelanden en J. Sonius, beide ingeseetenen deser Stadt Groningen, welke bekenden en verklaarden, dat de persoon van de Hoogh Welgeb. Heer Eger Tamminga, soon van de Hoogh Welgebooren Heer Ailco Tamminga, kleinzoon van de Hoogh Welgeboren Heer Eger Tamminga in leven Heer van Bellingweer cum annexis, seer wel te kennen en aan hen bewust te sijn dat deselve, sijnde thans wegens deze Provintie gecommitteert ter Vergadering van Haar Mogende, een geboren Edelman is, en an de voornaemste adelijke huizen deser provintie vermaeghschapt, gevende de eerste comparant tot reden van wetenschap, omdat in de protocollen der Ommelanden en in derselver Monsterrollen hadden bevonden de voorouderen van den Heer Eger Tamminga altijt als jonker te sijn genoemt, en als sodanige ten landtsdage opgemonstert en als sodanige generaliteits, ommelander en provintiale ampten bedient. Gevende de twede comparant tot reden van wetenschap, dat hij, als administrerende de goederen van Hooggemelte Heer Eger Tamminga in dese provintie in oude ancomstbrieven de voorsaten van de Heer Eger Tamminga opgemelt, bevonden overal Hoogwelgeboren te worden genoemt. Voorts verklare ik Richter opgemelt op het Hoogh Adelijk huijs Farmsum de Heer grootvader van de Heer Tamminga opgemelt met de titel van Hoogwelgeboren Jonker en Hovelingh in een glas aldaar te hebben gevonden en gelesen, alsmede dat ik onlangs de genealogie van Tamminga benevens van een ander Edelman deser Provintie

hebbe opgemaakt, en bevonden de Heer Eger Tamminga opgemelt, uit adelijke voorouderen, meer dan drie hondert jaaren herwaarts te sijn gesproten. Verklaarende en presenteerende voorts comparanten opgemelt hun verklaarde ter aller tijdt met Eede te willen bevestigen. In oorkonde der waarheidt en vestenisse heb ik Richter opgemelt desen nevens comparanten vertekent en met het opdrukken van mijn ambts klein zegul bevestigd, in Groningen den 21 Augusti 1751.

(onderstondt:)

Dr. T. TIDDENS
rigter.

J. E. GUMMER
Ommel. clercq.

J. SONIUS. [1]

---

[1]) P. 241 van een H. S. onder mij berustende, bevattende de minuten der verzegelingen beleden voor den Rechtstoel van Aduard. — Als een voorbeeld hoe de Groninger en wel Ommelander edelen hun adeldom trachtten te staven of te handhaven, moge deze verklaring hier eene plaats vinden. De familie Tamminga is overigens genoegzaam in de provincie en stad Groningen bekend.

DELFZIJL TOT EEN GROOTE STAD BRENGEN, 1591.

Edel Gestrenge oeck Er. Hoochgeleerte hern vrunden. Wij hebben v. E. G. en H. twe breuen, dene den lesten Julij ende dander den ersten augusti den 5 eiusdem ontfangen. Vnsze bedroeuede ende deplorate staet hebben wij jn vnsze voerige thom dele affgemalet, ende naecket sich vnsse totale ruijne verdarff ende verwoestinge yo lanck yo meer. Der vijandt heft sijn angeuangen warck vp den Delffsijll een tijdtlanck gesuspendeert ende vpgeholden hadt, dan nu heuet he dat warck mit manne macht weder an, heft de tromme jn oestfrieslandt laten roeren omme grauers ende warcklueden voer behoerlike dachhueren ende beloeningen te warcke, de er nu rhede over en dusent heft besoignerende, het wort een tamelike groete stadt jm ambitie gelijck, de grafte 130 holdt voeten wijt ende breet. De Engelschen (soe men voer seecker secht) gedencken daer hoer stapell tho leggen, den men oeck all een seecker plaets daer tho geassigneert ende with gewesen sulde hebben. Hyr with staet lichtlick aff tho nhemen, jn wat neringlosen staet wij eerlanck sullen moeten vallen, zoe sulckes neet jnder jle mit gewaldiger handt vorlettet ende verstueret wort. Hyr is onder den gemene amptslueden (leijder) jn alles neet tho doene, voele de gelde ende borgerschap hebben laethen hem hunger ende benoutheijts haluen mede jnschriuen voer soldaten.

Wij hebben den Wolgeboeren Heer Frederichen Graue zu Bergen etc. onderdaenichliken angesocht omme dat grauen ende bolwarcken vpten Delffsijll durch middell van soldaten tho verstrueren, de wall geneget een tocht desfals tho doen, dan vormeent dat de vijandt na sijn G. vertreckent euen wall jn sijn angeuangen warck sall konnen oeck willen voertuaeren, dat jdt sijn Gen. ongelegen mit de huepen aldaer enigen tijdt tho verharren.

De soldaten holdent alnoch warm jn Selwert, [1]) doen gans geen denst dan dat se vns het koern ende andere

[1]) Het klooster van dien naam.

noetdruft, daer wij dennoch soberlick mede versien, helpen verteren, welck oeck neet lang soll konnen voerstaen ende wij van vns selfs mans genoech sinnen omme sulckes tot nootlike onderholt tho verteren.

Wij hebben jn vnsse laeste, waer van duplicate hyr mit gaet, en v. E. G. H. etc. tho geschreuen, dat het Jnlandtsche koeren ende sueuell gaende na der stadt van den soldaten binnen Selwert geintercipieert ende vnder wege onderscheppet wort ende dat sijn Gen. voer desselfs vertreckent bequaemer plaetsen tot haer leger verordineert, waerjnne alnoch gheen veranderinge gescheet, dat v E. G. H. etc. derhaluen willen noch daeromme bij sijn Gen. anholden koern hyr meer anthobrengen, with den ommelanden krijgen wij oeck gans weenich, alsoe dat vnsze gemene Borgerie balde van hunger ende kommer gemolesteert ende angetreden moet worden, besunders de hem hoerers handt warcken erneren.

Hijr js een fluchtmerich geschreij, dat sijn Alteze na Franckrijck vertoegen en de stadt Nimwegen met en besettinge beswaert sijn solde, welcke wij dennoch wegen der guede lueden vns anders willen versehen, sulch sunst tot een spotte ende spegell de gantse warlt thom besten gegeuen worden ende jn plaets van recompenss voer hoer bewesene fromicheit een gehele verwoestinge, verdarff ende onderganck hebben tho erwarten alse andere steden daer jnder naheit rhede van hoere besettinge wederuaeren, v. E. G. ende H. willende schriuen was daer van sijn. mach. Deselue jn schuts ende scharm des altmachtigen gants frundtlick beuelende. Datum den IX Augusti 1591.

B. ende R. mit dė verordenten der stadt ende ommelanden van Groeningen.

non missa, eodem enim redierant ablegati Ubbena et Wilhelm Sandt. [1]).

---

[1]) Gron. Archief, h. s. in folio 105*b*, bl. 352[1]. — Ofschoon dezen brief, door de terugkomst der afgevaardigden, aan wie hij gerigt was, niet is afgezonden, zoo bevestigt de inhoud toch allezins het ook van elders bekende destijds opgevatte voornemen om Delfzijl tot eene belangrijke stad te brengen.

RONDDEEL TE GRONINGEN BUITEN BOTERINGEPOORT, 1578.

Maendage den 7 April 1578.

De vernembste Borgeren jn temalieken antall vp den Raedthuese vergadert, hebben eenhellich vp een Erb. Rades voergeuent entsloeten ende veraccordeert, dat men dat Ronddeel bueten der Bottringe poerte mit den ersten soll anuangen ende sōe balde moegelijcken verueerdigen, waer tho se dan jder vrijwillich geconsenteert voer jder man (daer elck rhede beuoerens vpgesattet) des weeckes tho willen côntribueren ende geuen een schaep, js voerts den Borgeren angesacht dat men alle Rotmesteren by den anderen soelen conuoceren, de onder sich jn jder cluft twe getrouwe mannen soelen moegen kesen vmme de collectatie vande vors. penningen tontfangen ende volgendts guede vpsicht vp de arbeidts luyden tdragen then einde de vors. penningen wall geemploijeert ende bestedet moegen worden, oeck hebben de vors. Borgeren beloeuet een jder nae sijn gelegent ende vermoegent van koeren ende victualia guede provisie ende voerraet tdoen.

Een Erb. Raedt oldt ende nye sampt Taelmans swoerne meente ende Bouwmesteren van de ghilden hebben geordineert, dat alle Rotmesteren by den anderen conuoceert ende vergadert sijnde onder malckanderen, jn jder cluft twe getrouwe mannen, sijnde bueten den Eedt vander stadt, soelen erwelen vmme sodane penningen, als by den Borger rhede eenhellich tot vpbouwinge ende verueerdinge des Rondeels bueten der bottringe poerte bewilliget ende veraccordeert vuth handen der Rotmesteren jder saterdage tontfangen, tho weten voer jder man des wekes een schaep ende volgendts guede vpsicht vp de arbeijtsluyden tdraegen, thon einde de vors. penningen wall geemploijeert ende bestedet moegen worden, ende soelen dezelue twe mannen

gecoeren jn jder cluft de vors. penningen stracks ouerleueren an handen N. als generaal ontfanger, de oeck de vors. penningen alle sondage in bijwesent van de gecoeren jn jder cluft an handen der arbeijderluyden soelen vuthkeren, jmfall oeck emant tot vpbrengent der vors. penningen vp behoerlicke tydt weygerich beuonden, sall de Rotmesteren mit een geswoeren stadtdener denseluen daetlicken daer voer moegen penden, des soelen de Rotmesteren (woe de von oldes gebruecklicke) van de vors. contributie vrij sijn. Actum den VII aprilis 1578. [1])

BRAND IN ST. MAARTEN TOREN: COLLECTE, 1577.

Alsoe godt der heer ons geuondet mit den Brandt (leijder) in St. Meerten toorn, ende nochtans het muerwarck (godt loff) staende gebleuen, dat welcke eerstes dages, mit anckeren, balcken ende boenen moet noetdrufftich beuestight ende verbunden worden, Begeren daeromme Borgerm. ende Raedt dat sich elck will guetwillich maecken ende na ijder sijn vermoegen ende mildicheit, daer tho gheuen, vp dat de voerss. toorn weder mitten eersten gestarcket, ende neet voert (daer godt voer sij) ouer hoop vallen ende storten moege, des sullen ghoede luijden hijr tho ommegaen, elck doe dan het beste, nemende het loon van godt.

Alsus ouer den predijckstoel in allen kercken verkundight vpten dach d'Roose den XVII martij 1577 als (leijder) het ongelucke vp vrijdach den XV martij gescheen; oeck an den karcken ende wijnhuse angeslagen. [2])

---

[1]) Gron. Archief, h. s. folio 105*b* bl. 14. De munt hierboven genoemd een *schaap* had de waarde van 15, later 8 plakken of duiten, gelijk ongeveer 10 centen.
[2]) Gron. Archief, h. s. in folio 105*b*.

PEST ENZ. IN HET MINNERBROEDERSCONVENT TE GRONINGEN, 1582.

Erweerdige, hoochgeleerthe, Religioser heer. Also de andechtige heer, frater Rembertus, der minnerbroeder commissarius alhijr, sich an ons beclaget, woe sijne conuentualen vast alle inder pest verstoruen, ende der wegen om eenen bequamen guardiaen, predicant ende priester in oetmoeth (woe jnliggende) gesuppliceert, daer tho oeck onse voerscrijuent bidtlick ersocht, hebben wij neet moegen naelaten, V Erw. ende H. mede to vorstendigen, die waerheit alsoe te zijnde, Ende dat wij desfalfs oeck veroersaeckt, die juwelen, ornamenten ende clenodien, 't doen rechtlick jnuentariseren ende vp verseckerder plaets, in geestlijcker bewaersum, te stellende. Alwaer, onder anderen, van veerthijn sulueren miskelcken (soe voer hen inden conuente gewest) nu mer vijue tegenwoerdich beuonden, soe dat unses erachtens wal noedich, hijr inne tijdlich, der geboer nah, versehen ende gedisponeert muchte worden, des wij ghoeder walmeninge neet koenen onuermeldet laten, euwer Erw. ende H., den der allmechtigh godt tho langen tijden in gesunder walfaert will heijlsamlick vrijsten ende bewaren. screuen onder onse signete den Octob. 1582.

Euwer Erw. ende Hooch

steedtz vlijth
ende denstwilligen
B., ende R.
d' st. Groen.

(Neet gesonden.)

Den Eerweerdigen Hoochgeleerten
ende Reliegiosen heern Andreas
Arnhemius, Prouinciael des Oberuanten.
Ordens etc,, onsen grootgunstigen heren
ende goeden vrunde. [1])

[1]) Gron. Archief bl. 351 h. s. folio 105*b*.

VALSCHE GRONINGER RAADSTEEKENEN OF LOODJES, 1595.

Welgeboeren Genediger heer, Euwer Gen. moegen wij neet nalaeten onderdenichlicken anthodienen, welckeer gestalt de Raedtsteekenen der vnsze voersaeteren voer voele affgeloepen jaeren ende wij tegenwuerdich alsnoch wegen vnsz stadt hebben laeten munten, ende tot betalinge voer vacatien gebruecket, van een quidam nagecontrafeijtet ende bij groete quantiteit van oeuer Eemsze, als wij neet anders koenen presumeren, jn desze quartieren ouergesunden worden, dergestalt, dat oeck diuerse desser vmmelanden jngeseten hueszlueden mit groeter mennichte vande voers. falsche gecontrafeijtede teickenen, vulgo loot geheten, allenhaluen bij vnsze Borgeren, voer weinich dagen, alleer de falschheit sich geoepenbaeret ende anden dach gecoemen, ommegeloepen ende Ricxdaelers daer voer ingewiszelt, heft oeck eener vnss stadt loffweerdich mitborger voer vns berhedet, dat hem van Guilliaume de Kibom an betalinge van sijn olde deuchdelicke schuldt tho gesunden tot 105 daler in nagecontrafeytet loot ofte teickenen etc. vnd alsoe vnsze ende vnsze voersaeteren gemuntet loot voer weinich jaeren jn den handell ende koepmanschap gangbar voer der stadt steuer bij der gemeente van dess stadt en de lande sijn coers ende loop becoemen ende neet alleene tot vacatien wuthgegeuen ende bekomet worden, daer se wal jn anvanck thoe geslagen, hebben derowegen de gecontrafeijtede teickenen, waer van wij Euw. Gen. ene jngesneden, twelck hoer aller straffe wert sijn, beneuens een vprecht by vnss stadt gemuntet hijr jnne vervoert thocomen laethen, generalicken verboeden omme alle ferner bedroch ende falscheit, de marcklicken daer onder gepractiseret sulde hebben koenen worden, aff tho snijden ende voerthobouwen etc.

Duszer nah js oeck an Euw. Gen. vnsze gans denstl. bit ende begeren, deselue gelieue vp de toesendinge vande

teickenen voers. jnformatie nhemen tho laethen vnd vns van alles tho verstendigen, oeck den auctoren, zoe he tho eruinden, daer voer geboerlicken antho sehen, sulckes tegens Euw. Gen. tho verschulden, sinnen wij jder tijdt vlijtich ende denstlich geneight, den der almechtiger jn sijn hillige schuts ende scharm ther heylsamer wolfaert langduerich will erhalden. Screuen vnder vnsz. Signete den 12 Feb. 1595.

Euw. Gen.
B. en R. de S. G.

Den walgeboeren heern, hern Edzardt Graue vnd heer tho oistfrieslandt etc. vnssen Genadih Heeren. [1])

STADS-DOCTOR.

1 5 8 4.

—

De volgende brief geschreven aan? om den Doctor te bewegen aan te nemen zijne benoeming tot stads-doctor te Groningen, bevat de voordeelen en gunstige uitzigten aan die benoeming verbonden. Ter zijde van het afschrift, staat: „Frustra Is d'affscrifft hijr van noch denzeluen communiceert worden, de Doctor met te bewegen."

Vnsen frundtlijcken grueth voer, Erntfroeme achtbare vnd manhaffter gunstige ghoede freundt. Soe voel des Doctor jaergeldt belanget, waer aff wij mitten ander gecommuniceert, is der gebrueck hijr neet west, anders dan een geringes honorarium van X onder XX gulden, neffens des Raedts wijnen yaerlicx te geuende, in anseunge, dat alleen de Commission, naem ende authoriteet van een angenomen stadtdoctor te wesende, den seluen lichtlick, meer als hondert cronen des yaers, heft moegen profijteren ende weert zijn, derwijlen doch sodane versegelde approbatie ende commissie, den Doctor neet inder stadt alleene, sonder mede

---

[1]) Gron. Archief h. s. folio 105*b* bl. 373.

inder gantzen vmblanden, yae inden naesten steden, meer vordels, eher vnd Reuerentie, wert tijdtlicx gheuen ende inbrengen, dan enige mit grote costen ersworuene Italice off ander withlandtsche promotie. Geswigen dat de rijcke abten, prelaten vnd stifften hijr, neet als anderwegen, verijacht vnd verdreuen, dan hebben deselue vast hoer Residentz vnd wonplaetz inde stad genomen, allwaer se oeck lever sullen begeren in rust vnd gemack tblijuen, dan vpt platte landt, hoer cloestern weder mit grote costen te tijmmeren vnd in stedigen geuair vnd anxt tho leuende. Thodem, dat huijshuijr vnde lijfftucht beter hijr als oeck een stadt onder vnde bouen veel volckes is, vnde het landt omme heer in vredige tijden (als apparentelick voerhanden) sonderlinge wal (godt loff) gesegent vnd gelegen, Soe datt een beweert vnd expert stadtdoctor sich wall rijcklick alhijr soll moegen ernheren, oeck geen geringe proffijt vnd gewin doen vnd bekomen koenen, Ende der wegen vpt yaergeldt weinigst staet te lettende, het welcke van hondert carolus gulden, bouen des Raedts wijnen, tegens der voeriger Doctoren gasie gerekent, groot vnd voel zijn soll. Dan staen insonderheit vnd am meesten te considererende, de gewisse vnd bequame middelen vnd goede oersaken, van andere mennichfoldige proffijten vnd emolumenten, soe alhijr dagelix vnd sunst mede yaerlicx vallen vnd thokomende werden, woe bouen tom deele van Cloesteren vnd anders remonstreert vnd verhaelt is, van allentwelcke V erb. l. bemelten heeren Doctor, inden besten, sult moegen informeren vnd vorstendigen, vnd ons eerster gelegentheit een touerlatich antwort weder tokomen latenn V erb. l. hijr met dem allmechtigen in geluckzaligen walstandt langdurich entfhelende. Screuen onder onsen Signeten den Octob. stijlo nouo. 1584.

B. ende R. der stat
Groeningen. [1])

---

[1]) Gron. Archief h. s. in folio 105*b* bl. 399.

HISTORISCH OVERZIGT

VAN

DE ZIEKENHUIZEN, VOORAL VOOR ARMEN,

TE GRONINGEN.

De verzorging der armen en bijzonderlijk van zieke armen was oorspronkelijk en bleef lang in handen der familien en gemeenten, zonder dat daarvoor meer of min openbare gestichten opgerigt werden. De oorsprong der eerste ziekenhuizen in ons land en elders ligt nog zeer in het duister. De eersten schijnen geweest te zijn, die in 't bijzonder opgerigt zijn voor de Melaatschen of Leprozen. De Melaatschheid was eene zoo verschrikkelijke ziekte, dat al vroeg daartegen bijzondere maatregelen zijn genomen. Reeds onder de Romeinen door het leger van Pompejus uit Azie naar Italie overgebragt, verdween ze weldra weder, maar wortelde zich in de 2de eeuw onzer jaartelling voor vast in Europa, begon epidemisch te heerschen in Italie met de 7de eeuw, en nam verder steeds toe, vooral na en tengevolge der kruistogten, verschonende niemand, zoo min de bewoners der paleizen als die der hutten. De welsprekendste taal zou buiten staat zijn de ellende der melaatschen te schetzen. Alle maatschappelijke banden, zelfs ook de echtelijke en ouderlijke, werden door die ziekte verbroken; en zoo gevreesd was zij, dat men in het eerst de daardoor aangetasten uit de menschelijke zamenleving verbande, aan hun lot overliet en ze behandelde, als waren zij niet meer onder de levenden. Er werden daartoe gelijksoortige wetten als de Mozaische tegen hen vastgesteld reeds onder de Romeinen, en in de middeleeuwen bevolen Longobardische wetten in Italie en Frankische in Frankrijk nog uitdrukkelijk de melaatschen uit de zamenleving te ver-

bannen en ze als voor dooden te houden. [1]) Eerst sedert de 12[de] en 13[de] eeuw begon, althans meer algemeen, eene menschelijker behandeling van deze ongelukkige wezens, en den geestelijken komt de lof toe die het eerst betracht te hebben. Zij rigtten hospitalen voor hen op, naar 't schijnt al sedert de 8[ste] eeuw in Frankrijk en Duitschland, 't is waar nog maar enkele en verre van bewoonde plaatsen, op het open veld, maar zij ontvingen toch in die hospitalen reeds eenige, schoon nog zeer nooddruftige verzorging. In Duitschland is het eerst bekende ziekenhuis dat wat onder den naam van „curtis leprosorum" in eene oorkonde van 1109 genoemd wordt en lag op den Johannisberg in Rheingau. [2]) Zoo namen ze vervolgens algemeen toe. In Frankrijk telde men in de 13[de] eeuw reeds 2000 Leprozenhuizen; geheel Europa bezat toen 18,000, bevattende 200,000 zieken. De ziekte verminderde, zonder bekende reden, in de 14[de] eeuw en hield genoegzaam op in het laatst der 15[de], na bijna acht eeuwen geheerscht te hebben.

In ons land werden ook al sedert de 13[de] eeuw lazerijen opgerigt; [3]) in Groningen echter eerst eene in de 15[de] eeuw, zooals wij zullen zien maar ook mogen gissen, dat reeds vroeger daarvoor gezorgd werd in een meer algemeen ziekenhuis, dat hier reeds eerder bestond, namelijk het *Heilige geest* of *Pelster gasthuis*. Hoe dit zij, deze Heilige geest huizen kunnen als de oudste meer algemeene ziekenhuizen beschouwd worden, en zoo ook dat te dezer stede, wat zijn eersten oorspronkelijken toestand betreft. Zij hadden hun ontstaan te danken aan de eigenaardige geestelijke orde der Hospitaalbroeders van den Heiligen geest, die in 1179 in Zuid-Frankrijk gesticht en in 1198 door paus Innocentius III bevestigd is. Deze broederschappen, „hospitalarii" geheeten, leefden naar den regel van den H. Augustinus en wijdden zich inzonderheid toe aan de verpleging van zieken. De Heilige geest was de patroon der liefdadigheid. Hij werd beschouwd als de werkmeester

---

[1]) L. Rotharii C. 179: Leprosus expulsus sit a civitate vel a casa sua — quando a domo expulsus est, tamquam mortuus habetur. Capit. van 784 C. 20 bij Pertz, *Monum. Germ. hist.* III, 69: De leprosis, ut se non intermittant alio populo.

[2]) Von Maurer, *Gesch. der Städtenverfass. in Deutschl.* III, S. 42.

[3]) H. F. Thijssen, *Geschiedk. beschouw. der ziekten in de Nederlanden*, bl. 254.

en de oorzaak van de vertroostingen en werken der liefde aan de armen en ongelukkigen, aan ouden en weezen besteed. „Van den Heiligen geest leven" heette oudtijds van aalmoezen te leven, door de algemeene liefdadigheid onderhouden te worden. Die Hospitaalbroeders breidden zich alras zeer uit en erlangden een veel aanzienlijker beteekenis dan hunne voorgangers van de orde van St. Antonius. Deze was ook eene zeer weldadige kloosterorde, die zich toelegde op de genezing eener kwaadaardige, toen mede heerschende ziekte, het St. Antoniusvuur genoemd. Overal stichtten zij ziekenhuizen in de 13de en volgende eeuwen, zoodat er bijna geene stad van eenig belang, ook in ons land, was, waar niet een Heilige geest huis verrees. Zoo werd in 1204 het groote Heilige geest hospitaal te Rome opgerigt; ja het Heilige geest hospitaal te Ulm wordt gezegd reeds in 1183 gegrond te zijn. In 1208 stichtten Hertog Leopold de Roemrijke te Weenen en de Graaf van Blankenburg dergelijke inrigtingen in het bisdom Halberstadt. Het Mainzer hospitaal wordt het eerst vermeld in 1236, dat te Frankfort in 1278, dat te Hamburg in 1247 en zoo meer vervolgens in Duitschland. [1])

Aldus zal hier ter stede ook het Heilige geest huis ontstaan zijn. Men zal zich misschien verwonderen, als ik dat gasthuis als een voormalig ziekenhuis noem. Dit is tot dus ver ook niet opgemerkt geworden, maar zal duidelijk genoeg blijken, als wij zijn eersten oorspronkelijken toestand nagaan. De juiste tijd van stichting daarvan is onbekend. De oudste bekende oorkonde betreffende dit gesticht is een brief van 1268 van Paus Clemens IV over het wijden van het kerkhof bij de kapel van het huis gelegen. Hierbij droeg namelijk die paus, op verzoek van den *meester* en de *broeders* van het huis (magistri et fratrum hospitalis sancti spiritus in Gronicgen), die wijding op aan den toenmaligen bisschop van Utrecht, als waaronder het stond, ten behoeve van hen en van de *zieken* en *armen* van dit gesticht (infirmorum et pauperum). [2]) Hieruit nu blijkt klaar, dat hierin toen eene broederschap bestond, met een meester of magister aan het hoofd, dienende tot verpleging van zieken en armen, dat wil zeker zeggen, *arme zieken*. Van eene eigenlijke ge-

---

[1]) Von Maurer, a. w. III, S. 48.
[2]) Deze brief is op het Groninger Archief, Reg. 1268, nr. 1, en gedrukt bij Diest Lorgion, *Geschiedk. beschrijv. der stad Groningen*, I, 64.

neeskundige behandeling is hier noch verder blijk, en er zal ook weinig van eene andere sprake kunnen zijn, dan door de broeders zelve. Wat hiervan zij, onder dien meester of magister en die broeders kunnen wel geen andere dan de leden van de voorzeide orde van den Heiligen geest verstaan worden. Men ziet er ook uit dat het huis lag *binnen* Groningen en waarschijnlijk ter zelfde plaatse, als waar het later en nog zich voordoet, namelijk op den zuidwestelijken hoek van de Pelster of Gaddinge straat, zooals deze straat ook en oorspronkelijk genoemd werd, dus op dien hoek van die straat, waar deze grensde aan den ouden stadsmuur. Men mag dezen muur, die hier langs het zuiden om de stad heeft geloopen, houden voor de eerste bemuring aan deze zijde en derhalve aannemen, dat reeds van de stichting af het gebouw binnen deze bemuring heeft gelegen, schoon dan onmiddellijk aan dezelve en alzoo meer of min afgezonderd. Dat het gesticht niet ver van den muur stond, volgt uit eene stadsverzegeling van 1344, waarin de raad van Groningen eeuwig verhuurt aan zekeren rademaker Jacob en zijne vrouw eene stede (area), lang 8 roeden en 3 ellen, breed 40 voeten, naast aan den stadsmuur met den toren ten oosten, gelegen ten zuiden van het Heilige geest huis (domus sancti Spiritus), benevens de ruimte die er bestond ten noorden van dien toren. [1])

Het schijnt ook, volgens denzelfden pauselijken brief, dat het huis onder de bijzondere hoede of autoriteit stond van den opperkerkvoogd, doordien het zijn verzoek ter inwijding van het kerkhof had gerigt aan dien-zelven niet aan zijn bisschop. Dit wordt bevestigd door andere volgende brieven, zooals die van 1337 en 1367 over de onwettige vervreemding van aan het huis behoorende goede-

---

[1]) Gron. Arch. Reg. 1344, nr. 3, gedrukt bij Driessen, *Mon. Gron.* IV, 652. Het is misschien dezelfde stede, welke de stadsregering in 1528 aan de voogden van Heilige geest gasthuis afstond en die in de verzegeling daarvan heet »eene stede in Pelster strate, bij den Heiligen geest, tot aan de Stadsmuur bij den toren, daar de stad een paardemolen pleegde te hebben", en het nu vergunde zulk een molen voor zich te bouwen. Gron. Arch. Reg. 1528, nr. 25. Het grensde dan nu diensvolgens onmiddellijk aan den stadsmuur, maar de voogden verkochten in 1630 weder aan den rentmeester der stad een huis, ten zuiden op het einde der Pelsterstraat, dat wel ter voorzeider plaatse zal gestaan hebben. Gron. Arch. Reg. 1630, nr. 7. De muur was echter intusschen afgebroken.

ren, [1]) en door het aandeel welk de paus had in de aanstelling van den provisor, dien wij vervolgens aan het hoofd van het bestuur van het huis aantreffen, in plaats van den meester of magister. Het eerst ontmoeten wij zulk een provisor of bestuurder in eene stadsverzegeling van 1319, waarbij eenige landerijen werden overgedragen aan hem en het convent, zooals het gesticht hier nu ook heet (Provisor et conventus Hospitalis sancti Spiritus). [2]) Het schijnt nu van de hospitaalbroeders in andere handen gekomen te zijn, doch overigens geheel zijn geestelijk karakter en oorspronkelijk doel behouden te hebben, zooals wij zullen zien. — Ik vermeld eerst nog eene stadsverzegeling van 1348, waarin de raad te Groningen erkent, dat het convent van het Heilige geest huis (conventus domus sancti Spiritus), eene vrije afwatering toekomt, loopende van de schuur van dit huis ten noorden van den stadsweg (via civitatis), die oostwaarts gaat naar de Heerestraat (platea exercitus), even als de eigenaars van de erven, welke ten noorden van dien weg gelegen zijn, en dat het deswege een eind van de Gaddingestraat (platea Gaddinghorum) zal hebben te maken ter lengte van eene roede, van de schuur af naar het zuiden. Voorts werd daarbij bepaald, dat het convent een weg van eene roede breedte zoude onderhouden, ten gerijve van de stad, nevens gezegde schuur ten zuiden westwaarts tot aan de „Harderinghe strate." [3]) Belangrijk is deze brief, om de plaatselijke bijzonderheden, daarin voorkomende. Het blijkt o. a. daaruit, dat het huis toen reeds eene schuur bezat, waarschijnlijk ter zelfder plaatse als waar ze later stond en het *Lange huis* heette en diende tot stalling van het vee en berging van hooi en graan, als de vruchten van eigen landerijen, die het zelf gebruikte, even als er bij andere conventen bestonden; dat de naam van *Pelster-* of *Pelserstraat* een latere naam is, van de Pelsers of bontwerkers, die daar voornamelijk woonden, ontleend, maar eigenlijk *Gaddingestraat* heette en deze naam dus niet de verwarren is met de *Harderingestraat*, gelijk die in den brief mede voorkomt; [4]) terwijl de bedoelde af-

---

[1]) Gron. Arch. Reg. 1337, nr. 1, 1367, nr. 1.
[2]) Gron. Arch. Reg. 1319, nr. 1, gedrukt bij Driessen, a. w. III, 622.
[3]) Gron. Arch. Reg. 1348, nr. 2, bij Driesen, a. w. IV, 657.
[4]) Verg. H. O. Feith, Jr. *Diss. de Gild. Gron.* p. 150.

watering zal geloopen hebben ten noorden langs de kleine Pelsterstraat. — Maar wij komen terug op de oude bestemming van het huis. Hiertoe is betrekkelijk eene stadsverzegeling van 1357, waarin de stadsregering betuigt, dat zeker Diderik, de zoon van Herman Smacht, met rade van de stads aldermans (seniores) en de toestemming van zijne vrienden en erfgenamen, zich met al zijne goederen, roerende en onroerende, Gode en het convent heeft opgedragen, om die goederen ten nutte der armen en zieken aldaar te besteden, onder die voorwaarde, dat het convent hem eene plaats daarin geve en zoolang hij leeft onderhoude. [1]) Hier hebben wij het eerste blijk van eene levenslange opneming van een niet behoeftig, ja gegoed persoon, onder afstand van al zijne bezittingen, in het convent, dat anders, zooals uit dit stuk nog blijkt, tot verzorging van arme zieken om niet strekte. Zulk eene opneming van bijzondere ook niet geestelijke personen in anders geestelijke gestichten, ook de kloosters, als kostgangers of proveniers, was niet ongewoon, doch is nog niet gelijk te stellen met het opnemen van personen als eigenlijke conventualen, zooals wij dit later ontmoeten. Onder de reeks van giften aan het huis, welke hierop meer en meer volgen, merken wij deze en gene op, die verder omtrent deszelfs inrigting eenig licht kunnen verschaffen. Zoo treffen wij aan eene stadsverzegeling van het jaar 1404 over eene eeuwige huur van „twee hofsteden in de Herderingestraat de her Koenraet van den hilghen gheeste ghegheven heuet ons vrouwen broderscap to den hilghen gheeste". [2]) Deze Koenraad zal mischien de provisor of priester van het huis geweest zijn, althans een geestelijk persoon zooals zijn titel van *her* aanduidt. Dat er ook een priester of kapellaan bestond, even als een kapel of kleine kerk, zal voort nader blijken, ook dit, dat de provisor zelf ook wel bij zijn wereldlijk bestuur de geestelijke zorg over het huis waarnam en den titel van rector er bij droeg. Onder den naam „vrouwen broderscap to den hilghen gheeste" kan dit verstaan worden, dat de broederschap tot hare patrones had aangenomen de heilige Jonkvrouw. Dit mag men verder opmaken uit eene verzegeling van 1424,

[1]) Gron. Arch. Reg. 1357, nr. 2, bij Driessen, a. w. IV, 663.
[2]) Gron. Arch. Reg. 1404, nr. 8.

waarbij wordt geschonken ter zieler zaligheid van den gever, tot een eeuwig testament 2 Arnemsche guldens eeuwige rente uit een steenenhuis in de Heerestraat, om met dit geld 's jaars was te koopen tot een kaars, die branden zal in O. L. V. kamer ten Heiligen Geeste. [1])

Vooraf ontmoeten wij nog op het jaar 1396 eene aanschrijving van den proost en aartsdeken van de Mariakerk te Utrecht, onder wien in het kerkelijke Drenthe met Groningen stond, aan den cureet van de St. Maartenskerk aldaar, Bertold Buninc, en aan den provisor en rector van het Heilige Geest gasthuis, Johannes Naminc, beide priesters, tot het verleenen van absolutie aan de broeders en zusters van dat gasthuis, die, aan de brieven en eischen van den proost niet hebbende gehoorzaamd, daarom waren in den ban gedaan, maar nu zich anders gezind hadden betoond. [2]) Hier doen zich voor het eerst bij de broeders ook zusters voor. Waarin hunne ongehoorzaamheid heeft bestaan vernemen wij niet; maar de zaak hangt hoogstwaarschijnlijk te zamen met het proces, dat gevoerd is over het rectorschap tusschen voornoemden provisor en zekeren geestelijke, Theoderik de Beyer, en waarvan wij het eindvonnis van de Synode te Constanz eerst op het jaar 1417 aantreffen. De vorige provisor en rector, namelijk de priester Johannes Everardi, had zijn post en dien van rector nedergelegd in handen van gezegden proost en J. Naminc was daarop rector zoowel als provisor geworden. Th. de Beyer had echter voorgegeven dat hem die post toekwam en J. Naminc daarvan beroofd. Misschien hebben eenige broeders en zusters van het huis zich eerst tegen Naminc en voor de Beyer verklaard en zijn zij daarom in den ban gedaan. In het pleit daarover tusschen beiden gevoerd voor den Elect Jacobus door hunne procureurs, Gerardus de Werdena voor Beyer en Johannes Scrimp voor Naminc, werd door dezen laatsten aangevoerd, dat de fundatie medebragt, dat aan wereldlijke geestelijken het rectorschap moest worden opgedragen. Dit werd dan nu ook voor regt gehouden en de

---

[1]) Gron. Arch. Reg. 1424, nr. 7 Verg. verzeg. van 1483, in het Reg. vermeld met die van 1481, nr. 17.

[2]) Gron. Arch. Reg. 1396, nr. 3, bij Driessen gedr. a. w. IV, 772. Er is door dezen brief getransfigeerd een van hetzelfde jaar, waarin de cureet en provisor voornoemd betuigen bedoelde absolutie te hebben verleend.

Beyer veroordeeld den post aan Naminc af te staan. [1]) Men beriep zich hier op de fundatie, welke, wordt niet nader genoemd; maar zij zal wel niet de fundatie van het huis betroffen hebben, denkelijk de instelling van het rectorschap van het huis. Wij leeren ook alleen hieruit, dat dat rectorschap aan wereldlijke geestelijken moest opgedragen worden, nog niets over de aanstelling daarvan noch van den provisor. Eerst later vernemen wij dat de aanstelling van den rector geschiedde door de wereldlijke rectoren van de St. Maartens- en St. Walburgskerk. Zoo begeven dezen als wettige collatoren in 1457 aan mr. Henric Stoter de kapel van den Heiligen geest. [2]) Deze komt voorts in 1461 en volgende jaren ook als provisor voor. [3]) Wij vernemen nu ook uit een bescheid van 1475 dat het de magistraat van Groningen was, die toen den provisor benoemde. Dit bescheid behelst hoofdzakelijk de bevestiging van wege den paus in het wereldlijk en geestelijk bestuur beide van zekeren door de Groninger regering tot het eerste benoemden priester Rudolph Sure van Sleen, maar is buitendien zeer leerrijk hieromtrent. Wij ontwaren er ook uit dat de broeders en zusters in het huis nu geestelijken zijn, die den derden regel van den H. Franciscus volgen. Van hunne taak of dienst wordt niets gezegd, maar die zal zeker verder de verzorging der arme zieken geweest zijn. Wij zullen om de belangrijkheid van dit stuk het in zijn geheel uit het Groninger Archief in het oorspronkelijke en vertaald hier achter bijvoegen. Overeenkomstig den inhoud daarvan vinden wij dan ook mr. Johan Ulghers, priester in de St. Maartenskerk door Burgemeesteren en Raad aangesteld tot provisor in 1478, [4]) en zoo heeft dit ook vervolgens plaats. [5])

[1]) Men vindt dit vonnis op het Gron. Arch. Reg. 1417, nr. 3. J. Naminc wordt in dit stuk Namijnt geheeten, anders ook wel Naming of Namyng, maar is zeker een en dezelfde persoon, dien wij ook nog op het jaar 1422 zullen aantreffen als provisor; hij wordt in het register ook wel abusivelijk Nanninc genoemd. Zijn voorganger Johan Everdes komt ook voor in een brief van 1394, nr. 3, 1ste Verv. van het Reg.

[2]) Volgens verzeg. op het Gron. Arch. Reg. 1457, nr. 19.

[3]) In bescheiden op het Gron. Arch. van 1461, nr. 21, 1469, nr. 29, 1473, nr. 7 en 8.

[4]) Gron. Arch. Reg. 1478, nr. 11.

[5]) Zoo werd priester Peter Cloeck aangesteld tot provisor in 1485, Johan Marijssinck in 1547 en Evert Sijmons in 1555, volgens verzegelingen op het Gron. Arch. van 1485, nr. 14, 1547, nr. 8, 1555, nr. 2 en 15. Bij deze laatste aaastelling zijn voorwaarden daarvan en

De stadsregering had echter al vroeger toezigt op het huis uitgeoefend door de aanstelling van voogden over hetzelve, die vooral zorg zullen gedragen hebben voor de finantiele belangen. Van hen wordt in de vermelde oorkonde van 1475 ook gezegd, dat zij den provisor mede bijstonden in het opnemen van broeders en zusters. Het oudste blijk van hun bestaan vinden wij in het Stadboek van 1425. Volgens art. 9 van het 1ste Boek kozen namelijk de nieuwe burgemeesters jaarlijks vier voogden niet alleen van de drie kerken, maar ook „ten Hilighen gheeste", alsmede twee „int gasthuis", en dezen moesten ook aan hen den eed doen. Onder dit laatste gasthuis is zekerlijk te verstaan dat hetwelk in de Oude Kijk-in'tjat-straat gestaan heeft en gesticht is in 1342 door den cureet van de Akerk, voor huiszittende armen, zooals ik vroeger in dit tijdschrift heb aangewezen. [1]) Er waren dus al sedert dien tijd twee gestichten, het een ter verpleging van gezonde, het ander van zieke armen, en de stad was in dit opzigt dus niet zoo misdeeld, als men dit wel meent. In de stichtingsbrieven van dat armenhuis wordt nog van geen voogden noch toezigt der stadsregering gewaagd, maar uitdrukkelijk het bestuur daarvan aan den cureet en zijne opvolgers voorbehouden. Het is echter uit het Stadboek zeker, dat de stadsregering intusschen het regt van aanstelling van voogden over beide gestichten heeft bekomen. Dit is iets wat men meer algemeen waarneemt, dat in de 13de en 14de eeuw het toezigt op de verzorging van armen, zieken en gezonden, in 't bijzonder op de Heilige geest hospitalen, meer en meer van de geestelijke in wereldlijke handen en wel van de stedelijke besturen is gekomen. Zoo merkt dit von Maurer omtrent de Heilige geest hospitalen in Duitschland op. Hij meent dat het in de steden opgekomen bedrijfswezen daartoe geleid heeft. Dat had namelijk vele handwerkers en kunstenaars en andere vreemde lieden, daaronder ook vele armen en onbemiddelden, gelokt en daardoor een tot dusver onbekend proletariaat in de steden getrokken. Voor de verpleging en ondersteuning

eene instructie gevoegd. In 1565 besloot de regering ditmaal geen provisor aan te stellen, maar den kapellaan van het convent, met verbetering van loon, des provisors werkzaamheden op te dragen, zoo het schijnt, wegens voorgevallen ongeregeldheden, volgens verklaring op het Archief, 1565, nr. 42.

[1]) *Bijdrag.* II, 336.

der armen en kranken waren toen de geestelijke instellingen alleen niet meer toereikende, en daar het, gelijk wij zagen, oorspronkelijk de pligt der enkele of gezamenlijke burgers was daarvoor te zorgen, verviel deswege het armen- en ziekenwezen van zelfs, althans gedeeltelijk, weder aan de gemeenten en hare besturen. [1]) In hoe verre dit ook van toepassing zij op voornoemde gestichten in deze stad laat ik daar, maar moet hierbij opmerken, dat die gestichten, bijzonderlijk van den Heiligen geest, wel grootendeels van geestelijken oorsprong en aard waren, maar dit niet zoo bleven, even als de gewone conventen of kloosters, bij ontstentenis van eigen toezigt, nadat ze niet meer onder de hospitaalbroeders stonden. Daardoor kwamen zij als van zelve onder de plaatselijke besturen, als daartoe het naast geregtigd, en werden zij meer en meer wereldlijke gestichten, zooals niet alleen blijkt uit de aanstelling van den provisor en de voogden van het Heilige geest gasthuis te Groningen door den stadsmagistraat, maar ook van zijn rector of kerkheer door de wereldlijke pastoors der beide oudste kerken aldaar. Ik doe dit te meer uitkomen, omdat men bij het verschil onlangs tusschen de voogden van dat gasthuis en anderen en het stedelijk bestuur over zijn regt van toezigt gerezen, veel over deze zaak heeft geredetwist en zijne voorgangers van aanmatiging in dezen heeft beschuldigd.

Bij haar toezigt verleende de stadsregering ook de noodige bescherming aan ons gesticht en zelfs eenige voorregten. Zoo gaven burgemeesters en raad in 1400 aan de „Conventes lueden van den Hilghen Gheeste", om reden dat zij „moten leven van gueder luede aelmissen", met „hore vorwerke" vrijdom van „reysen in Stades reysen", d. i. wanneer de stad ten strijde uit toog; alleen wanneer alsdan de stad een of twee wagens noodig had, zouden zij die niet weigeren. [2]) Hier wordt ook gesproken van „voorwerken" van het huis. Daaronder zullen de landerijen te verstaan zijn, die het in het stadsgebied bezat. — Eene bijzondere begunstiging van het huis omtrent stadsdiensten bevat eene stads-

---

[1]) Von Maurer, a. w. III, 45.

[2]) Gron. Arch. Reg. 1400, nr. 7. Driessen, a. w. IV, 825. Eene soortgelijke vrijstelling verleende de stadsregering ook aan het Geertruidsgasthuis volgens den fundatiebrief van dat huis in 1405 bij Driessen, a. w. II, 402.

verzegeling van 1422, waarbij de kluftmeesters van Gaddinge kluft voor het door den provisor opgebragte geld „totter nijer graft van de lotke to der stad" aan de broeders, zusters en armen van den Heiligen geeste vrijheid geven, „dat sie tot ghenen graven, tot der stad behoef, ghelden zullen," maar als de kluft zelve graaft, alzoo dat elk huis daar een mensch toezendt, zouden zij doen, gelijk zij tot dusver gedaan hebben. [1]) Bij dezen brief wordt dezelfde vrijdom toegekend aan het huis van her Hermans, omdat men daar „beddinge holdet, daer arme wechuerdighe lude rosten moghen". Heer Hermans zal een geestelijke, een priester zijn, die dat huis heeft gesticht of ingerigt om aan arme reizende lieden een nachtverblijf te bezorgen. Dat was dus een soort van passantenhuis, zooals het Pepergasthuis oorspronkelijk niet anders was [2]) en later het tegenwoordige Armen- of Diakeniegasthuis. Meer komen wij van dat huis noch dien persoon te weten, dus ook niet of er verband bestond tusschen dat huis en dat van den Heiligen geest.

Ondanks de bezittingen die het huis mettertijd verwierf door giften als anderzins moest het niet zelden, vooral bij aanzienlijke vertimmering of onderhoudskosten, de toevlugt nemen tot buitengewone middelen, tot aflaten en bedel- of aalmoesbrieven, om daarin te voorzien. [3]) Het was en

---

[1]) Gron. Arch. Reg. 1422, nr. 5. Onder die nieuwe gracht is mogelijk te verstaan het Boterdiep of het Selwerder diepje ten n. van de stad buiten de Ebbingepoort. Het *Lotke* zal wel hetzelfde zijn als het *Lot* dat voorkomt in den brief van inlating van het Oosterhamrik in het Zijlvest der 3 Delfzijlen van 1424, in de bepaling, dat Groningen het water van dat Hamrik zoude leiden »door dat lot nevens den Grontzijl" (Driessen, a. w. II, 271), en aldaar nog bekend is.

[2]) Zie den stichtingsbrief van dit gasthuis bij Driessen, a. w. II, 403. Het zou dienen tot een gasthuis »ellendighe arme Pelegrims in to herberghen, twee nachte, of dre, wanneer dat ze des begherende ziin, ende nyet langer, ten zie by oerlove des gheens, die vorware is des vorscreven huses ende stede". Onder ellendighe arme pelgrims zijn zeker te verstaan »arme reizende lieden". Ik voeg er dit bij, om te doen zien, hoe dit gasthuis even zeer als het Pelster, van aard en bestemming veranderd is.

[3]) Zie hierover verder Diest Lorgion, a. w. I, 230, en nader in het Gron. Archief de Aalmoesbrieven van 1448, nr. 12, 1506, nr. 6, 1519 nr. 7, 1528, nr. 10, 1541, nr. 16, 1543 nr. 6, volgens het Register. Men beriep zich daarin telkens op de aflaten ten dien einde gegeven door den paus Bonifacius IX, 7 kardinalen en 17 bisschoppen. De eerste aalmoesbrieven zijn van wege het convent zelf, door den provisor en voogden afgegeven, de lateren van 1528, 1541 en 1543 door burge-

bleef alzoo geheel en al een liefdadig gesticht, waarin arme zieken kosteloos werden opgenomen en verzorgd. Het was alleen bij uitzondering dat men er voor geld of goed andere gezonde personen als kostgangers in aannam. Na het eerste voorbeeld van 1357, boven (bl. 86) vermeld, treffen wij daarvan verder nog slechts enkele voorbeelden aan, maar met het laatst der 15de eeuw al meer en meer tot aan de Hervorming toe, en hierna komt het huis niet meer als ziekenhuis, maar als een waar gasthuis voor, waarin alleen voor een zekeren prijs wel bejaarde en min gegoede doch geene arme lieden als conventualen werden opgenomen en gehuisvest. Als onmerkbaar en langzamerhand schijnt die verandering te hebben plaats gehad; althans men vindt er geen blijk van, dat zulks bij wijze van regeling is geschied. De Hervorming mag echter vooral het hare er toe gedaan hebben. Met haar kwam ook die wijziging in het bestuur dat de provisor en rector of priester vervielen en nu alleen de voogden het geheele beheer verkregen, met een huis- of binnenvader onder zich, die in het huis woonachtig was en de dagelijksche huishoudelijke aangelegenheden regelde, en met de stadsregering, als oppervoogden, boven zich. Het gevolg daarvan zal geweest zijn de verpachting in 1621 van het provisoorshof met nog een klein hofje voor 80 jaren enz. [1]). De stad kocht zelf in 1628 de schuur met nog andere woningen van het huis, om daarvan een artilleriehuis te maken. [2]) Doch ik laat hier de verdere geschiedenis van het huis daar. Ik heb mij en mijne lezers alleen met zijn ouden oorspronkelijken toestand willen bezig houden en nagaan hoe het eerst is ingerigt geworden tot een ziekenhuis voor armen, doch naderhand veranderd is in een gewoon gasthuis, zooals het nu nog bestaat en bloeit, dank zij vooral de milddadigheid onzer voorzaten en het goede beheer. Ik wil er nog alleen een woord bijvoegen over die opmerkelijke verande-

meesteren en raad toegestaan. — Wat de bezittingen van het huis betreft, behalve de bijzondere stukken daarover in het Gron. Arch., vindt men hier een Staatboek van alle opkomsten en zwarigheden van het huis van 1587, nr. 50, waarin, hoezeer kort, die bezittingen staan vermeld, bestaande in landerijen of opkomsten in het stadsgebied vooral, doch ook elders in de provincie en zelfs in Drenthe gelegen.

[1]) Gron. Arch. Reg. 1621, nr. 36.

[2]) Zie de stukken daartoe betrekkelijk op het Gron. Arch. Reg. 1628, nr. 2 en 22. Het is in onzen tijd hervormd eerst in eene Rijks Hoogere burgerschool en nu in een Rijks kweekschool voor onderwijzers.

ring. Men zal zich toch met regt daarover verwonderen en afvragen, hoe niettegenstaande de toenemende bevolking der stad de behoefte aan zulk een armen-ziekenhuis al minder en minder gevoeld is, zoo min zelfs dat het geheel ophield en door geen ander vervangen is geworden. Behalve toch de gestichten of inrigtingen die voor de verpleging van bijzondere kranken, melaatschen, krankzinnigen enz. intusschen zijn opgerigt geworden, heeft er sedert geen zoodanig algemeen ziekenhuis bestaan tot in onze eeuw toe. Ik kan er ook geene andere reden voor vinden, dan in de geschiedenis van den maatschappelijken toestand van het grootste deel der bevolking in de steden, namelijk het Gildewezen. Bestond in de eerste tijden van het opkomen der steden die bevolking uit eenen ordenloozen armoedigen hoop handwerkers enz. en alzoo groote behoefte aan een ziekenhuis, door de regeling van het gildewezen, waarbij al de ambachten en bedrijven door bepaalde vereenigingen werden uitgeoefend, vormde die bevolking mettertijd eene vermogende burgerij. De leden van een gilde noemden elkander broeders en zusters en beschouwden elkander werkelijk meer of min als leden van één gezin. Bij hen gold algemeen die bepaling, dat elk gild zorg droeg voor de behoeftigen onder zijne leden. [1]) Er zullen dan ook niet velen onder de inwoners der stad overgebleven zijn, die ten laste der algemeene liefdadigheid kwamen. Dit was dan ook eene van de goede zijden, welke het gildewezen voor zich had en met zijn ophouden is verloren gegaan, iets, waarop men, meen ik, niet genoegzaam heeft gelet. Was nu door deze inrigting der stedelijke maatschappij een armen-ziekenhuis schier onnoodig geworden, na de afschaffing daarvan, toen de armenverzorging geheel aan de bijzondere en openbare liefdadigheid verviel, kwam ook weder behoefte boven aan een armen-ziekenhuis en werd van stadswege zoodanig opgerigt. Dit behoort echter tot onzen tijd en zal later vermeld worden, om vooraf de bijzondere gestichten te gedenken, die er in deze stad bestaan hebben voor deze en gene soort van zieken.

In de eerste plaats heb ik hier te noemen het *Lazarus*

---

[1]) Zie H. O. Feith Jr. *Diss. de Gild. Gron.* p. 191. Diest Lorgion, *Beschrijv. der stad Gron.* I, 267.

Hospitaalhuis of, later, ook *St. Jurgens*, *Jurgens* of *Georgs gasthuis* geheeten, te Helpen in 1422 gesticht door voornoemden Johan Naminc, provisor van het Heilige geest gasthuis, en twee der toenmalige burgemeesters der stad, Bruen Klinge en Henrik ter Brugge. De provisor gaf daartoe, met toestemming en rade van de broeders en zusters van dat gasthuis, een kamp lands aldaar, Bruen Klinge zijn huis, dat te Vries stond, en H. ter Brugge nam aan met zijne broeders dat huis af te breeken, te voeren naar en weder op te timmeren op gezegden kamp. De beide burgemeesters zouden met den provisor, zoolang zij leefden, hebben de vergeving der plaatsen in het hospitaal en na hen de beide oudste burgemeesters en de provisor. Dit zijn de hoofdbepalingen van den fundatiebrief. [1]) Maar hierna is in 1434 gemaakt eene nadere stedelijke verordening, behelzende de wetten en inrigting van dat gesticht, dat hier gezegd wordt opgerigt te zijn „ter eere Godes, zijnne gloriosen moeder Marien ende des Hillighen Martelaers sunte Georgii . . . voir arme zieke Lazersche menschen". De raad zou jaarlijks aanstellen twee huismeesters, om het ziekenhuis te besturen, met een bediende en moeder, die de arme zieken zouden verzorgen. De raad zou de zieken, die in de stad waren, daarheen verwijzen, om daar een plaats te koopen; en wie met de andere zieken niet wonen wilde, zou eene kamer daarbij mogen timmeren tot zijn verblijf. Was er iemand, die niet voor ziek wilde gehouden worden, zoo mogt men hem naar Keulen verwijzen, om zich te doen onderzoeken en bewijs daarvan te leveren. Aan den bediende werd toegestaan met het beeld van den H. Georg te zitten bedelen voor het huis en de zieken op de kerkhoven van St, Maarten en ter A; en aan de zieken zelven drie dagen in de week, des zondags, dingsdags en vrijdags, in de stad te komen en ook bedelen op het kerkhof op eene zekere plaats („in der boeyen" eene boede); het geld, dat hun ge-

---

[1]) Op het Gron. Arch. in een vidimus van 1565, Reg. 1422, nr. 13, en gedrukt bij Driessen, a. w. IV, 767. Van dit gasthuis is, maar slechts ter loops, gewag gemaakt door Diest Lorgion, a. w. II, 116. Mr. T. P. Tresling berigt in zijn stukje: *Het Burgerweeshuis* te Groningen in de *Gron. Volks-Alm.* van 1843, bl. 97, dat dit gasthuis te Helpen is gesticht door Johan Naminc en *zijne naastbestaanden*, hebbende zeker abusivelijk de »broeders en zusters" van het Heilige geest gasthuis daarvoor aangezien.

geven werd, was voor hen. Zij mogten ook van het kerkhof gaan bedelen bij de straten om spijs en drank tot twee uren na den middag; dan moesten zij weder uit de stad wezen, of men zou ze uitwijzen, om er niet weder te komen. De zieken zouden in het huis, zoolang ze nog konden uitgaan, hebben een bed, potspijs en drank, zooveel noodig, en des vrijdags en zaturdags boter en kaas, voorts brandstof en wassching van bed en kleederen. Mogten zij krank en bedlegerig worden, zouden zij alles genieten, wat zij behoefden, naar vermogen des huizes. Hadden zij zelve wat gekocht, visch en vleesch, dat zoude de moeder hun toebereiden, maar zij moesten in het huis blijven en niet in de keuken komen. Het geld, dat den zieken gegeven werd voor de kapel, dat zou men in een bus werpen en daarmede koopen visch of ander spijs, ook bier of wat hun beliefde. Eindelijk zou men vreemde rondtrekkende melaatschen op hun verzoek, herbergen en verzorgen, maar niet langer dan vier nachten, tenzij ze krank werden, dan zou men ze als de huiszieken zelve behandelen. — Wij leeren hieruit dit Lazarus- of Leprozenhuis genoegzaam kennen, ook wat zijn oorsprong betreft. Deze schijnt in verband te staan met het Heilige geest gasthuis. De provisor toch van dat huis komt in de eerste plaats als grondvester voor en wel mede namens dat huis. Dit zal misschien, als een algemeen ziekenhuis, ook hebben moeten opnemen melaatschen en, om hiervan bevrijd te zijn, het zijne gedaan hebben, om een afzonderlijk ziekenhuis daarvoor op te rigten. Hoe dat zij, het Leprozenhuis te Helpen mag als een spruit van het Pelster gasthuis beschouwd worden; maar zoo dat het al dadelijk geheel op zich zelf is komen te staan. Het wordt echter in den voormelden staat van ontvangsten en uitgaven van dat gasthuis in 1587 (bl. 91, n. 3) nog opgenoemd onder de posten, waarvan het inkomsten trok. Wij worden verder van dit ziekenhuis niet veel meer gewaar, treffen alleen nog eenige verzegelingen, zijne bezittingen betreffende, aan op het Groninger Archief, waaruit wij nog dit ontwaren, dat de huismeesters of opzieners vervolgens ook voogden genoemd zijn, even als van andere gasthuizen, en het tot in het einde der 16de eeuw nog heeft bestaan [1]).

[1]) Zie eene verzegeling van 1476, nr. 43, waarbij eene jaarlijksche rente van rogge verschuldigd aan dat huis, zoowel als aan het Hei-

Wanneer het Leprozenhuis te Helpen opgehouden heeft, is niet juist bekend. Mr. T. P. Tresling denkt het waarschijnlijk, dat het in de onrustige tijden van 1580 in onbruik is geraakt. [1]) Doch is dit zoo en mogen er tot dien tijd nog zieken verpleegd zijn, dan zullen dezen wel geen ware melaatschen meer geweest zijn, daar deze ziekte al vroeger opgehouden had te heerschen, zooals in den aanvang gezegd is. Men bleef vooral sommige huidziekten nog wel daarvoor houden of zoo noemen. Hoe dit zij, bij de oprigting van het Burger weeshuis in het vroegere Geestelijke maagden klooster in het straatje van dien naam sedert 1599 zijn o. a. de opkomsten van dat ziekenhuis door de stadsregering aan dat weeshuis toegewezen. Volgens een meetbrief van 1566 bedroegen de landerijen om dit huis te zamen $99^3/_4$ grazen, en volgens een later stuk ten opschrift voerende: „Copij Anno 1624 wth Vadersboek die opcompste van het gasthuis Sunt Jurich toe Helpen", bedroegen de inkomsten daarin gespecificeerd toen 329 daalders en 14 stuivers. [2]) Nog behoort onder de goederen van het Burgerweeshuis de helft van een eigendom van eene boerenplaats te Helpen (de laatste aan de westzijde bij het Tolhek), waarvan de andere helft het Pelster gasthuis toekomt. Tot in het begin dezer eeuw plagten de weeskinderen jaarlijks in plegtigen optogt onder psalmgezang naar Helpen te trekken. Wij houden het met mr. Tresling voor waarschijnlijker dat dit gebruik ingevoerd is, omdat de goederen van het gasthuis aldaar aan het weeshuis gekomen zijn, dan de overlevering, dat dit het gevolg zoude zijn van de oude processie naar zeker heilig graf te Helpen. Deze moest met de Hervorming wel ophouden, kon althans door geene hervormde weezen meer gehouden worden.

Behalve het gesticht voor Melaatschen is er nu en dan,

lige geest gasthuis en St. Geertruids gasthuis, wordt afgekocht; eene tweede van 1574, nr. 73, waarbij de voogden van St. Jurgien gasthuis en Berend Enthens onderling landerijen te Helpen en Harsens verwisselen; twee van 1578, waarvan de eerste behelst eene landmeting van wege de voogden van 't Heilige geest gasthuis en St. Jurgens gasthuis van landen op Helpen enz. (Reg. 1578, nr. 66, adid. 1589 en 1595), de tweede een erfwissel en erfkoop tusschen beide gasthuizen (Reg. 1578, nr. 69).

[1]) Zie zijn aangeh. stukje in de *Gron. Volks-Alm.* 1843, bl. 79.

[2]) Deze en volgende opgaven zijn van mr. T. P. Tresling t. a. pl.

bij het heerschen van de pest of pestaardige ziekte in de stad, ook een of ander gebouw gebruikt of nieuws ingerigt geworden, tot het verplegen van pestzieken. Zoo diende daartoe eerst het in 1517 gestichte St. Anthoni gasthuis, omstreeks 1608, of liever een deel daarvan zal tot *Burger pesthuis*, zooals het heette, afgezonderd en ingerigt zijn. [1]) Er moet dan, zou men zeggen, ook nog een ander Armen pesthuis geweest zijn. Aldus werden wederom in 1636 eenige vertrekken aldaar gereed gemaakt om pestzieken te verplegen, en de regering besloot zelfs om het aantal conventualen tot 12, zijnde toen het ordinair getal, te laten uitsterven, ten einde de inkomsten voor een gedeelte tot een pesthuis te gebruiken. [2]) Het bleef daar tot 1644, toen het pesthuis verlegd werd naar het oude kruidhuis bij de Boteringepoort, tusschen de Kruid- en Jatsdwingers. [3]) Met het ophouden der pest, niet lang na het midden der 17de eeuw, zal ook dit pesthuis in onbruik geraakt zijn.

Tot in de 17de eeuw is niets bekend omtrent de verpleging van krankzinnigen te dezer stede in een of ander gesticht. Ik vond daaromtrent het eerst melding gemaakt in eene resolutie der stadsregering van 15 April 1605, volgens welke er toen reeds middelen door haar beraamd zijn, om een *Dolhuis* te laten maken, zooals het hier en elders gewoonlijk genoemd werd; en bij resolutie van 9 Julij van datzelfde jaar besloot zij, dat zeven personen, waaronder vijf *gekken*, door Geertruids gasthuis voor één jaar zouden worden gealimenteerd en van alles verzorgd. Later in 1608 komt eene kwitantie voor van de voogden van dat gasthuis voor het ontvangen van 100 Emder guldens uit handen van de voogden van de Armhuiszittenden, tot onderhoud van het Dolhuis. [4]) Er schijnt toen werkelijk een vast verblijf voor krankzinnigen in dat gesticht bestaan te hebben en het onderhoud daarvan aan de genoemde armenverzorgers opgedragen te zijn, gelijk vervolgens aan de diakenie, wat

[1]). Dit blijkt uit de requesten van zekeren H. Jansen en vrouw aan de regering van Groningen om betaling voor het oppassen der kranken in het Burger pesthuis in St. Anthonijgasthuis, van 1608, op het Gron. Arch. Reg. 1608, nr. 59.

[2]) Volgens Raadsbesluit van 22 Aug. en 10 Sep. 1636.

[3]) Raadsresolutie 13 Julij 1644.

[4]) Gron. Arch. Reg. 1608, nr. 60.

althans de arme krankzinnigen betreft. Dit was zeer bezwarend voor haar, vooral toen zij zelve met hare finantien achter uit kwam. Om haar dan van dit bezwaar te ontlasten, besloot de stadsregering bij resolutie van 13 Jan. 1698, om een dolhuis te stichten, waarin de arme krankzinnigen zonder eenige belasting der diakenie konden worden geplaatst en onderhouden. Wat de plaats betreft, vestigde men het oog op de stads gasthuizen, en het Geertruids en het Anthoni gasthuis werden tot dat einde in oogenschouw genomen. Men vond in laatstgenoemd gesticht eene geschikte gelegenheid. In de tweede plaats kwam het er op aan, de gelden, daarvoor benoodigd, te bekomen. De geldmiddelen der gemelde gasthuizen lieten niet toe, om daaruit een zoodanig gesticht te bouwen. Men was dus genoodzaakt naar andere middelen om te zien. De stadsregering begreep dat de ingezetenen van het platte land even zoo veel belang hadden bij de inrigting van een krankzinnigenhuis, als de ingezetenen der stad, en meenden daarom vooraf te moeten beproeven, of men de kosten daartoe niet ten laste der provincie kon brengen. Zij besloot dien ten gevolge, bij resolutie van den 29 Januarij 1698, inhoudende het rapport nopens het maken van een dolhuis, om op den eerstkomende Landdag aan de Staten der provincie voor te stellen te dezer stede een provinciaal dolhuis te stichten en de daarin geplaatste krankzinnigen op kosten der provincie te onderhouden. Op den Landdag, gehouden den 4 Februarij 1698, werd dit voorstel gedaan en bij staatsresolutie van denzelfden dag werden de Gecommitteerden tot de finantien verzocht, om over de plaats en de middelen van onderhoud een overleg te maken en tegen den naasten Landdag rapport te doen. Het schijnt, dat deze staatscommissie geen gevolg heeft gehad, waarschijnlijk omdat de Heeren van de Ommelanden daartoe hunne toestemming niet hebben willen geven; althans men vindt in de staatsresolutien, dat op den Landdag van den 27 Junij 1701 door de Heeren van de stad daartoe eene nieuwe voordragt is gedaan. Men stelde nu voor om de glasblazerij in de Peperstraat in te rigten tot een plaats voor „zinnelooze menschen”. Het was zeker die glasblazerij, welke opgerigt was ten gevolge de stadsresolutie van 14 Januarij 1687, waarbij gecommitteerden gemagtigd werden, om met eenige Fransche vlugte-

lingen te accorderen over het oprigten van dergelijke fabriek alhier. Doch dit had ook geen gunstig gevolg. De Heeren van de Ommelanden verklaarden de zaak in nadere overweging te zullen nemen. De stadsregering, deze verklaring als eene van de handwijzing beschouwende, hield de zaak bij de staten der provincie voor afgedaan. — Hoe jammer, dat deze herhaalde pogingen van de stad vruchteloos bleven. Men zou dan in 't begin der 18de eeuw hier reeds een gesticht hebben bekomen, hoedanig bijna $1^1/_2$ eeuw later ook zonder gunstig gevolg beproefd is en, schoon nog niet aan al de eischen van den nieuweren tijd voldoende, misschien toen nog nergens in ons land bestond. Intusschen overtuigd blijvende van de hooge noodzakelijkheid, dat er althans eene gelegenheid bestond, om, bij voorkomende gevallen, krankzinnigen, die voor de veiligheid der maatschappij gevaarlijk waren, ter voorkoming van verdere onheilen in verzekerde bewaring te kunnen nemen, besloot zij bij hare resolutie van den 15 Junij 1702, dat er van de opene plaats in Anthoni gasthuis, die reeds van een zijdmuur voorzien was, een dolhuis zou worden vervaardigd. [1]) Dit raadsbesluit is ook ten uitvoer gebragt, het dolhuis is tot stand gekomen en op kosten der stad gemaakt en verder onderhouden, doch de kosten van het onderhoud der krankzinnigen daarin geplaatst werden gebragt ten laste van het Anthoni gasthuis. Dan dit gasthuis geene genoegzame fondsen bezittende, om die onderhoudskosten te dragen, zoo beklaagden zich de voogden daarvan hierover bij de stadsregering en verzochten van dit bezwaar ontheven te worden. Deze klagte had dan ook ten gevolge, dat bij raadsresolutie van 12 October 1702 werd verstaan, dat de voogden, zoo van het Heiligen geest gasthuis als van Geertruids gasthuis, jaarlijks tot alimentatie en onderhoud der krankzinnigen ieder vijftig gulden zouden hebben bij te dragen. Daarbij werd bij raadsbesluit van 25 Januarij 1703 aan den kok van Anthoni gasthuis voor 't oppassen der dolle menschen jaarlijks eene recognitie van dertig gulden toegelegd. — In het jaar 1732 werd het voor krankzinnigen bestemde gedeelte van dat gasthuis nog aanmerkelijk

[1]) Bij resolutie van 8 April van dit jaar had de regeering nog aan de Diakenie toegestaan 200 gulden tot onderhoud van vier »onnozele wezen".

vergroot en bepaald, dat voor menschen, daarin wordende geplaatst, jaarlijks 125 gulden zou worden betaald, namelijk alleen voor ingezetenen van de stad en provincie, niet voor vreemdelingen. [1])

Uit het gezegde blijkt, dat het Dolhuis oorspronkelijk is daargesteld ten behoeve van zoodanige krankzinnigen, wier onderhoud ten laste van de diakenie kwamen, doch bij vervolg van tijd heeft men daaraan eene meerdere uitbreiding gegeven, en dit huis meer algemeen opengezet, zoodat daarin ook krankzinnigen uit andere gemeenten der provincie werden opgenomen en niet alleen krankzinnigen, die ten laste eener diakenie kwamen, maar ook de zoodanigen, welke eigen middelen hadden. Hiernaar werd dan ook de wijze van betaling der onderhoudskosten zoo geregeld, dat die voor een krankzinnige, die voor rekening van eene diakenie in deze stad werd opgenomen, *f* 2.25 en voor een ten laste van de diakenie eener ander gemeente *f* 2.75 wekelijks bedroegen, terwijl daarenboven aan den kok-vader van het gesticht zoo voor bewassching als voor reiniging in het jaar werd betaald tusschen de 7 en 10 gulden, blijvende de kosten voor kleeding en in geval van ziekte die van geneeskundige hulp geheel voor rekening der diakenie, waartoe de zieke behoorde; doch wanneer een krankzinnige werd opgenomen, die eigen middelen had, waaruit in zijne verpleging en onderhouding kon worden voorzien, dan werd over het kostgeld gecontracteerd. [2]) Volgens het verslag, dat in 1836 van stadswege van dit gesticht is opgemaakt en waaruit ik grootendeels het voorgaande heb geput, berekende men toen, dat er over tien jaren gemiddeld jaarlijks $14^1/_{10}$ krankzinnigen opgenomen en verpleegd zijn, en de uitgaven daarvoor aangewend, over gelijk tijdvak berekend, jaarlijks bedragen hebben *f* 1276, $88^4/_{10}$, terwijl de inkomsten voor hunne verpleging beliepen *f* 1466 $96^3/_{10}$, zoodat dit gesticht voor het Anthoni gasthuis zelfs een niet onaanzienlijk voordeel opleverde.

Velen met mij zullen zich nog dat Dolhuis herinneren

---

[1]) Zie de Raadsresol. van 23 April en 27 Oct. 1732.

[2]) Zie nog Stadsresolutie van den 21 Dec. 1811, volgens welke toen zijn gemaakt: Instructien, omtrent de wijze, waarop iemand wegens zinneloosheid van zijne vrijheid mag worden beroofd en omtrent de kosten van onderhoud van zoodanige personen.

en hoe min, niet alleen hier maar ook elders in zulke bewaarplaatsen, de krankzinnigen behandeld werden. Doch ik heb alleen de uitwendige geschiedenis daarvan willen schetsen, niet de inwendige, schoon daartoe wel in staat, als geneesheer toen reeds bij dat huis. Liever vermeld ik hoe de stemmen, welke voor die ongelukkigen opgingen, vooral van Pinel, in Frankrijk, en van Schroeder van der Kolk, in ons vaderland, hier en daar weerklank vonden bij de regeringen en het volk en noopten tot eene menschelijker behandeling en verpleging, dan zij tot dus verre mogten ondervinden. Men trachtte dan ook het lot van hen in ons Dolhuis zoo veel mogelijk te verbeteren. Er werd zelfs in 1837 een plan gemaakt tot uitbreiding waarvan de kosten geraamd werden op *f* 22.882; maar dit is onuitgevoerd gebleven, en het gesticht, als geheel ongeschikt zelfs om tot bewaarplaats te blijven dienen, in 1844 bij Koninklijk besluit opgeheven. Het is later vertimmerd en bij het gasthuis gevoegd, dat intusschen, ook ten gevolge van het geldelijk verlies dat het door het gemis van het krankzinnigen gesticht leed, zoo zeer in verval was geraakt, dat het alleen door aanwending van buitengewone middelen heeft kunnen blijven bestaan. [1])

Inmiddels werd er een ander plan beraamd tot het stichten van een geheel nieuw groot provinciaal krankzinnigen gesticht in of bij deze stad, dat allezins aan de eischen van het doel zou voldoen. Er vereenigde zich in 1838 een aantal ingezetenen tot eene commissie, met volmagt van de Staten der provincie, die daarvoor al aanstonds op de provinciale begrooting van dit jaar eene som van *f* 39.654 toestonden, die later door de bijdragen der gemeenten nog aanzienlijk werd vermeerderd, terwijl er alle hoop bestond, dat wat er nog aan mogt blijven ontbreken, uit 's Rijks kas zouden worden verstrekt. [2]) De commissie begon al

---

[1]) Diest Lorgion, a. w. II, 137.

[2]) Deze commissie, die zich den 9 Maart 1838 vereenigde en den 12 October vestigde, om onder het voorzitterschap van den heer Staatsraad Gouverneur der provincie, Baron Rengers, werkzaam te zijn, bestond uit de H.H. M. A. Amshoff, E. J. Einthoven, J. Baart de la Faille, H. Nienhuis, H. de Ranitz, R. de Rhoer Ottens, Th. H. Roskes, G. Acker Stratingh, K. Sybrandi en W. J. Meurs Wichers; laatstgenoemde werd tot vice-voorzitter gekozen en Sybrandi tot secretaris, die echter wegens vertrek werd vervangen door Jh. mr. H. L. Wichers,

vast hare werkzaamheden met den aankoop van het ruime terrein, waar thans de societeit de Harmonie gevestigd is, en ontwierp daarop een volledig plan tot een zoodanig aldaar te plaatsen gesticht. Dit geschiedde na raadpleging van deskundigen, en wel in de eerste plaats van gemelden heer J. L. C. Schroeder van der Kolk, Hoogleeraar in de Geneeskunde te Utrecht en aan het hoofd van het krankzinnigen gesticht aldaar, die alsmede de heer C. J. Feith, Referendaris bij het Departement van Binnenlandsche Zaken, in 1841 tot Inspecteuren der gestichten voor krankzinnigen werden benoemd. Maar ongelukkig vond dit plan tegenkanting bij dezen en aldus van eene zijde, van waar men dit niet verwacht had. Men had, om terrein te winnen, een gebouw met twee verdiepingen voorgesteld. Dit werd nu door voornoemde heeren afgekeurd. De commissie meende bij haar plan te moeten blijven, de Staten aarzelden in dezen tweestrijd te beslissen, en . . . Zoo viel weder een plan tot veler teleurstelling in duigen, waaraan zeer veel moeite en ijver was besteed, dat onze stad en provincie met een eigen gesticht zou hebben voorzien, hetwelk, van grondsop nieuws gebouwd, al de toen bestaande in ons land, zelfs dat te Utrecht, in doelmatigheid zou hebben overtroffen. Ik meld hier alleen de hoofdzaak en hoofdreden der mislukking, om maar van andere omstandigheden te zwijgen, die het hare daartoe ook mogen bijgedragen hebben.

Ten slotte heb ik nog te vermelden de oprigting en geschiedenis van het Stadsziekenhuis te dezer stede. Menigeen zal zich misschien daarover verwonderen, dat dit eerst zoo laat in deze eeuw is geschied. Ik heb de vermoedelijke reden opgegeven, waarom het voormalig ziekenhuis dat hier bestond, is vervallen en zoo weinig behoefte vervolgens schijnt gevoeld te zijn aan dergelijk gesticht. Het is zeker opmerkelijk hoezeer in 't algemeen de behoefte aan geneeskundige hulp toegenomen is, geheel niet evenredig aan de toenemende bevolking, maar meer, naar 't schijnt, aan de meerdere beschaving. Die hulp werd vroeger alleen in buitengewone gevallen van wege de stad aan de armen ver-

---

terwijl mijn persoon den post van penningmeester bekleedde. De geheele som welke bij de provincie voor dit gesticht werd bijeengebragt, bedroeg, meen ik, meer of min *ƒ* 80.000.

leend. Deze behielpen zich zelve met huismiddeltjes of de hulp van doctors, die zich als zoodanig opwierpen, na hier of daar in militaire dienst geweest te zijn, of bij een of ander doctor, chirurgijn of baardscheerder gediend te hebben. Ik herinner mij nog zeer goed, hoe, een zestig jaar geleden, dergelijke volksdoctor ten mijnen huize, waar toen een apotheek was, geregeld zijne geneesmiddelen plagt in te koopen. Deze waren zeer eenvoudige en zeer weinige. Maar men vergenoegde zich er mede. Zelfs zal ook vaak genoeg gebeurd zijn, wat van naburig Drenthe verteld wordt, waar ergens op de vraag, welken doctor men er had, geantwoord werd: „We heft hier geen doctor; sie starft bij ons van self." Zoo weinig verschrikkelijk als men dat toen nog vond, zoo zeer nu — en teregt — in onzen meer beschaafden tijd. En aan die meerdere beschaving zal het ook toe te schrijven zijn, waarom de geneeskundige practijk bij de armen in deze stad zoo zeer ook toegenomen is, niet juist, omdat er zoo veel te meer zieken voorkomen. De enkele of twee doctoren, die het eerst van wege de stad of diakenie die practijk waarnamen, hadden weinig of niets te doen in vergelijking met de zes genees- en heelkundigen, die thans werkzaam zijn. Het duurde nog langer eer er behoefte aan een ziekenhuis gevoeld werd, bij het volk zelf het minst, ook heden nog niet zeer. Want ook de arme zoowel als de rijke verkiest liever krank te liggen en te sterven te huis op zijn eigen leger, dan in een hospitaal. Maar de reden zal en moet het hier op den duur ook winnen van het gevoel. Bijzonder en algemeen belang, niet alleen van de zieken maar ook van de gezonden, vorderen meer en meer de oprigting daarvan in steden, zooals Groningen.

Het stadsziekenhuis alhier is het eerst in werking gebragt den 3. Januarij 1820 in een stadsgebouw in de Schuitemakerstraat. Het is tot stand gekomen door toedoen vooral van dr. (later prof.) J. Baart de la Faille, daarin gesteund door de Plaatselijke geneeskundige commissie, naar aanleiding van de in 1817—18 in de stad sterk geheerscht hebbende Typhusziekte, meest onder de arme klasse, waarbij la Faille toen diakeniedoctor was. Hij wist echter gedurende de ziekte alleen te bewerken, dat er ter afzondering der typhuslijders voorloopig in Kattenhage een locaal werd gehuurd. De beide, de Provinciale zoowel als Plaatselijke,

geneeskundige commissien bleven ook later aandringen op het stichten van een hospitaal; de provinciale stelde voor een provinciaal hospitaal; maar tegen de groote kosten daarvan opziende, werd eindelijk door de stadsregering besloten tot bovengenoemd stadshospitaal.

Gedurende de algemeene koortsziekte van 1826 is het Provinciaal Arsenaal tijdelijk tot een ziekenhuis ingerigt geworden, doch in het stadshospitaal de apotheek daarvoor gehouden en hier gebleven, tot dat daarop het stadsziekenhuis weder in de Popkenstraat is geplaatst geworden, daar waar zich nu eene gemeenteschool voor lager onderwijs bevindt. Want het is nogmaals verplaatst en toen vereenigd in 1852 met het Nosocomium of Akademisch hospitaal, op Monnikenholm, tot een Provinciaal- Stads- en Akademisch-ziekenhuis. Dat Nosocomium was in 1801 opgerigt, door toedoen vooral van den toenmaligen hoogleeraar in de Geneeskunde, E. J. Thomassen à Theussink, in het Westindische huis, dat een deel had uitgemaakt van de aanzienlijke behuizing, welke de abdij van Aduard aldaar voorheen in de stad had. De opene ruimte daarachter werd gebruikt tot een Akademisch Muzeum van Natuurlijke Historie en, na de verplaatsing hiervan naar het nieuwe Akademisch gebouw, hiermede het Nosocomium uitgebreid tot gezegd algemeen ziekenhuis.

Ik zwijg van de andere bijzondere localen, die men hier en daar tijdelijk bij heerschende epidemiën, vooral van Cholera, voor de afzondering der lijders hieraan heeft gebruikt. Doch ik wil er nog bijvoegen, dat vóór de stichting van een Stadsziekenhuis reeds zulke maatregelen zijn genomen ter verpleging van zieke militairen. Voordat het bestaande militaire hospitaal ter plaatse van het voormalig Stadhouderlijk hof opgerigt is, omstreeks 1808, heeft men reeds pogingen aangewend tot instandbrenging van zoodanig hospitaal. Zoo werd door de stadsregering in 1779, volgens resolutien van den 2 en 22 December van dat jaar, besloten de kazerne in de Peperstraat in te rigten tot een hospitaal voor zieke soldaten. Het zal hetzelfde gebouw geweest zijn, hetwelk, zooals wij boven (bl. 98) zagen, tot eene glasblazerij had gediend en daarop tot een krankzinnigenhuis is voorgesteld geworden, maar, toen daar-

van niet is gekomen, tot een kazerne zal ingerigt zijn, gelijk het nog lang als zoodanig bestond, en tijdelijk alleen tot een militair hospitaal. Thans is het ook in eene gemeenteschool voor lager onderwijs herschapen. Te oordeelen naar verschillende stads resolutien en correspondentien met de provinciale en landsregering, heeft het stadsgebouw in de Schuitemakerstraat alsmede eenigen tijd gediend tot hospitaal voor militairen, nadat men ook vruchteloos gepoogd had de stadsgebouwen in de Harderinge- en Pelsterstraat, van het Heilige geest gasthuis afkomstig, daartoe te verkrijgen. [1])

Na dezen uitstap op het militair gebied kom ik ten slotte terug op het burgerlijk Algemeen- Provinciaal- Stads- en Akademisch ziekenhuis, om hiervan nog dit te zeggen, dat deze eenige openbare instelling van dien aard in deze gemeente, wat hare zamenstelling, inrigting en localiteit betreft, — hoeveel kosten en moeiten daaraan ook zijn en worden besteed, — ook al niet meer als voldoende kan worden aangemerkt, om te voorzien in de bestaande behoeften aan eene goede ziekenverpleging. Vooral bij het voorkomen van epidemiën doet het gebrek aan ruime en welingerigte localen zich dubbel gevoelen. Ik zal niet behoeven dit nader in bijzonderheden na te gaan en aan te wijzen. De stadsregering, die er het meeste belang bij heeft, is zelve hiervan overtuigd en wenscht een nieuw ziekenhuis, naar de eischen des tijds ingerigt, op te rigten. [2]) Met het vooruitzigt, althans de hoop, dat spoedig die wensch verwezenlijkt moge worden, eindig ik mijn historisch overzigt der ziekenhuizen, vooral voor armen, te Groningen.

---

[1]) Zie over den afstand van het stadsgebouw in de Schuitemakerstraat aan het Land tot een hospitaal de Stadsresol. van 3 Nov. 1802, 11 Jan., 23 Junij en 4 Aug. 1803, alsmede 19 Jan. 1804; over den afstand van de stadsgebouwen in de Harderinge- en Pelsterstraat de resol. van 17 Juni 1803 en 27 Sept. 1806.

[2]) Zie het *Verslag van den toestand der gem. Groningen over* 1871, bl. 80.

BEVESTIGING VAN WEGE DEN PAUS

VAN EEN DOOR DEN MAGISTRAAT AANGESTELDEN PROVISOR IN HET HEILIGE GEEST HUIS TE GRONINGEN, IN 1475.

Alexander dei et apostolicae sedis gratia Episcopus forliuiensis In Germania cum plena potestate legati de latere nuncius et Orator cum claue et in aliis locis ad quae tractandae pacis occasione te declinare contigerit Dilecto nobis in christo Rodolpho sure de Sleen presbitero Traiectensis Dyocesis Salutem in domino sempiternam Exhibita siquidem nobis pro parte tua petitionis series continebat quatinus approbaremus et confirmaremus emendaremus et suppleremus concessionem commissionem et receptionem tibi factas in domo sancti spiritus Opidi Gronyngensis Traiectensis Dyocesis per sacerdotem regi solita et quam fratres et sorores terciae regulae beati francisci inhabitare consueuerunt In et ad quam domum sancti spiritus praedictam Tu assumptus es et receptus De burgimagistrorum tociusque consulatus dicti Opidi Gronyngensis iussione voluntate vnanimique consensu per procuratores domus eiusdem Juxta tenorem cuiusdam assertae literae nobis exhibitae cum sigillo Opidi Gronyngensis praedicto sigillatae non cancellatae non viciatae nec in aliqua sui parte suspectae sed integrae et omni prorsus vicio carente a dictis burgimagistris et consulatu super praemissis tibi datae et concessae Nos igitur iustis tuis precibus pie inclinati praedictas concessionem commissionem deputationem et receptionem tibi vt praefertur factas in dicta domo sancti spiritus tuorum meritorum intuitu in dei nomine approbamus ratificamus et confirmamus Illasque si quae sint in praemissis imperfectiones commissae emendamus et autoritate nostra supplemus Dantes et concedentes tibi ad vsum vitae tuae in et ex praedicta domo

prout tibi dati et concessi sunt a dictis burgimagistris et consulatu in eadem litera decem florenos renenses annuatim leuandos recipiendos et ad tui beneplacitum retinendos vel dimittendos ac etiam mensam et victum secundum antiquam consuetudinem in aula sacerdotum vna cum camera aulae proxima et libris Imponendo praeterea et committendo tibi tenore praesentium auctoritate praefata curam et autoritatem regendi praedictam domum cum suis attinenciis Ac omnia et singula disponendi more praedecessorum prouisorum sacerdotum de rebus spiritualibus temporalibus interioribus et exterioribus eiusdem domus quocunque nomine nominentur. Etiam de sacerdotibus aliisque personis ad praedictam domum spectantibus Concessa insuper tibi autoritate recipiendi fratres et sorores ad praedictam domum secundum antiquam consuetudinem si oportunum videris vna cum duobus aduocatis laycis per praedictos consules Gronyngenses tibi de anno in annum ordinandis et deputandis et tibi in praemissis secundum obseruanciam et consuetudinem antiquas adiungendis In contrarium facientes excommunicacionis sentenciam quam ferimus in hiis scriptis se nouerint incursuros In quorum omnium et singulorum fidem Et testimonium praemissorum praesentes nostras literas exinde fieri fecimus et sigilli nostri oblongi jussimus appensione communiri Datum in castris illustrissimi domini ducis burgundiae contra nausem Anno domini millesimo quadringentesimo septuagesimo quinto indiccione octaua die vero mensis decembris decima tercia pontificatus in christo patris et domini domini sixti diuina prouidencia papae quarti anno eius quinto.

VERTALING.

Alexander, bij de gratie Gods en des Apostolischen stoels Bisschop van Forli, in Duitschland met de volle magt van legaat ter zijde Nuntius en Orator met den sleutel, en in andere plaatsen naar welke bij gelegenheid ter betrachting van den vrede het u heeft mogen gebeuren te begeven, onzen geliefde in Christus, Rudolf Sure van Sleen, Priester in het Utrechtsche bisdom, eeuwig heil in den Heer! Het van uwentwege gedane verzoek hield in dat wij mogten goedkeuren en bekrachtigen, verbeteren en aanvullen de

concessie, commissie en receptie, u te beurt gevallen in het huis van den Heiligen geest in de stad Groningen in het Utrechtsche bisdom, hetwelk pleegt door een priester bestuurd te worden en waarin broeders en zusters van den derden regel van den H. Franciscus plegen te wonen. In en tot welk huis gij aangenomen en ontvangen zijt op bevel, met den wil en de eenstemmige goedkeuring van de Burgemeesters en den geheelen Raad van gezegde stad Groningen door de verzorgers van dat huis, volgens den inhoud van zekeren aangehaalden brief, die ons vertoond is met het zegel van voorzeide stad Groningen verzegeld, dat niet is gebroken noch geschonden of in een of ander deel verdacht, maar volkomen en zonder eenig gebrek, en welke brief door gezegde Burgemeesteren en Raad omtrent het voormelde aan u is afgegeven en verleend. Alzoo wij aan uw regtmatig verzoek van harte geneigd zijn te voldoen, geven wij, met het oog op uwe verdiensten, in naam Godes, onze goedkeuring, verzekering en bevestiging aan de voormelde concessie, commissie, deputatie en receptie u verleend, als voormeld staat, in gezegd huis van den Heiligen geest. En mogten er in het voorgaande eenige gebreken zijn begaan, ook deze verbeteren wij en vullen die aan op ons gezag. Wij geven en staan u toe tot uw levensgenot in en uit gezegd huis, zooals u zijn gegeven en toegestaan door genoemde Burgemeesters en Raad in denzelfden brief, tien Rijnsche guldens jaarlijks te nemen, te ontvangen en naar uw welgevallen te houden of weg te geven, alsmede tafel en levensonderhoud, naar oud gebruik in de priesterszaal, tevens met een kamer naast die zaal en de boeken. Daarenboven leggen en dragen wij u op kracht dezes en met voorzeide gezag de zorg en magt voormeld huis met zijne aanhoorigheden te besturen en alles in 't gemeen en in 't bijzonder te bestellen, zooals voorgaande provisoren als priesters gewoon waren te doen nopens geestelijke en tijdelijke zaken, zoo in- als uitwendige, hoe ook genaamd, hetzelfde huis betreffende, ook wat aangaat de priesters en andere personen, die in betrekking staan tot voormeld huis. Bovendien wordt u de magt verleend broeders en zusters in dit huis op te nemen naar ouder gewoonte, als u dit goeddunkt, gezamenlijk met de twee voogden, zijnde leeken, door voornoemde Groninger raadsheeren van jaar

tot jaar u toe te schikken en af te vaardigen en u in voormelde zaken naar oud gebruik en gewoonte toe te voegen. Die hiertegen mogten doen, moeten weten, dat zij het vonnis der excommunicatie, waarmede wij in dit geschrift gewapend zijn, zullen beloopen. Ter getrouwe nakoming van dit alles in 't algemeen en in 't bijzonder en tot getuigenis van het voorafgaande hebben wij dezen brief daarvan doen opmaken en bevolen dien met ons langwerpig zegel te bekrachtigen. Gedaan in het legerkamp van den allerdoorluchtigsten heer den Hertog van Bourgondie tegen Nuis, in het jaar des Heeren 1475, de achtste indictie, den 13 December, in het vierde jaar van het Pausschap in Christus van den vader en heer, den heer Sixtus, door Goddelijke voorziening den vierden Paus van dien naam. [1])

Manslag door den Scherprechter van Groningen begaan, 1545.

In die Matthei apostoli et evangeliste anno XLV.

Bartholomeus van Havelte scherprichter te Groningen gifft to kennen woe hij op onser liever vrouwen dach nativitatis lestleden, binnen der stadt Groeningen wt een herberghe gehaelt js, om te comen tot Anne Tonnedragers to Groningen bij den Damster poorte, en aldaer eene vrouwe to meysteren oir been. Ende als hij jn den huse quam soe satter een vreemdt geselle (die hem onbekant js) en begonde zeer to pochen en to snorcken, durende van den middach aff hent tusschen vier en vijven. Ende ten lesten toech die voirsz. vreemde geselle van leer, en hieuw tot hem jn, daerover Bartholomeus voirsz. oick zijn degen hefft getoegen, en den voirsz. gesellen gewont jnt hoefft, en daervan god betert jn twee drye offte vier dagen daernae gestorven.

Hier op geleydet tot des Rades wederseggen. [2])

---

[1]) Gron. Arch. Reg. 1475, nr. 13. Zie boven bl. 87.

[2]) Uit het »*Geleyde Boeck*" der stad Kampen, waarin de vergunningen werden opgeteekend, verleend aan doodslagers, om zich in de stad en hare jurisdictie te mogen ophouden.

BOUWSTOFFEN VOOR EENE GESCHIEDENIS

VAN

HET KERKELIJK REGTSWEZEN DER FRIEZEN,

ONDER

HET BISDOM VAN MUNSTER.

Van de hoofdbronnen voor dit onderwerp gaf ik in het derde deel dezer Bijdragen reeds een overzicht. Ofschoon vermoedelijk niet alle, evenwel de meeste, verordeningen, die de regtsmagt der dekens of proosten bepaalden, bekend zijn, ontbreken den beoefenaar der Friesche regtsgeschiedenis nog vele bouwstoffen, die hem de personen, welke aan het hoofd der proostdijen stonden, en hunne regtspraak, doen kennen.

Wat de vonnissen van den wereldlijken regter betreft, bleven de warfsoordeelen ons bewaard in protocollen, waarvan afschriften en uittreksels niet zelden voorkomen, zoodat het genootschap *Pro Excolendo Jure Patrio* eene vrij volledige verzameling in het licht kon geven. Sententiën van dekens en andere kerkelijke regters treft men in druk niet aan. Waarschijnlijk werden die niet in een register geboekt, maar in originali uitgereikt.

Ik achtte het mitsdien wel de moeite waard om eenige door mij allengs verzamelde stukken, die de geschiedenis der proostdijen en de geregtelijke werkzaamheden der kerkelijke regters betreffen, medetedeelen en toetelichten. Het kwam mij beter voor aan elk stuk eene opgave van den zakelijken inhoud toetevoegen, dan eene vertaling van die, welke, doorgaands met veel omhaal van woorden, in 't Latijn zijn gesteld.

Vooraf breng ik kortelijk in herinnering, dat na den paus en den aartsbisschop van Keulen, de bisschop van Munster het hoofd was van de regtspleging. De officiaal van Friesland was zijn vertegenwoordiger in geestelijke zaken [1]). Een lager rȩgter was de commissaris. Waren de officialen en hunne commissarissen mitsdien geestelijken, geȩnszins was deze hoedanigheid een vereischte voor de dekens of proosten, die kennis namen van zedelijke misstappen, inzonderheid van leeken, en van burgerregtelijke geschillen tusschen geestelijken onderling, of tusschen geestelijken en leeken. Onder de proosten treft men dus evenzeer aanzienlijke leeken als geestelijken aan. Ook zij hadden hunne commissarissen, die doorgaands dezelfde personen waren, als de commissarissen van den officiaal.

Van de uitspraak des commissaris viel dus hooger beroep op den officiaal of den proost, naarmate de zaak tot ieders regtsgebied behoorde; van beide uitspraken nam de bisschop kennis, van den bisschop ging men tot den aartsbisschop, en eindelijk — ook wel met voorbijgang van den laatste — tot den H. Stoel [2]).

Pauselijke legaten en buitengewone bisschoppelijke officialen komen meermalen voor als afgevaardigden, om direct de pauselijke of bisschoppelijke magt uitteoefenen.

In de Friesche Ommelanden waren vijf dekenschappen of proostdijen, die van Farmsum, Loppersum, Uskwerd, Leens en Oldehove. De proosten hielden hun Zeend (*Synodus laicorum*) niet uitsluitend in de genoemde hoofdplaatsen, maar ook in de hoofddorpen van de verschillende landschappen of districten in hun gebied. De Zeend van den officiaal (*Synodus clericorum*) werd daarentegen — naar het schijnt — steeds in de hoofdplaats der proostdij en tevens te Baflo gehouden. Vroeger meende ik, op grond van het *Registrum curarum terre Frisie* [3]), waar Baflo aan het hoofd van 33 parochiën als een zetelplaats vermeld wordt, dat

---

1) Aan het hoofd der door dezen vasten ambtenaar afgegeven stukken staat altoos: Officialis terre frisie, monasteriensis diocesis, reverendique in xristo patris ac domini nostri, domini . . . . . Episcopi monasteriensis, per dictam terram frisie monasteriensis diocesis in spiritualibus vicarius generalis.

2) Vgl. de *Jurisprudentia Frisica*, uitgeg. door de Haan Hettema, I. Tit. XIX § 1.

3) Von Ledebur, S. 100.

de Persona van Baflo het gezag van een proost uitoefende. Rengers, Emmius en van Halsema tellen Baflo echter niet onder de proostdijen; Bafloër zeendbrieven worden nergens vermeld. Beneden zal ik dan ook aantoonen, dat de proost van Uskwerd zijn gezag uitoefende ook in die gemeenten, welke het *registrum curarum* onder Baflo brengt.

Men hebbe de zes zetels in dat stuk dus te beschouwen als die van den officiaal. Het onderscheid tusschen beider zetels wordt ook in 't oog gehouden bij den Fivelingoër zeendbrief van 1406, „dat alle luiden sullenn den officiaell van Munster toe rechte staen toe sinen zeendtstoelen, waer die gelegen sint, nae inholt Fivelingelandes olde zeendbreuen, ende den prouesten tho horen zeendstolen, waer die gelegen sint, nae inholt older zeendtbreuen."

Om op eene volledige behandeling van dit onderwerp niet te veel vooruitteloopen, meen ik mij, ter inleiding van de volgende bescheiden, tot dit weinige te kunnen bepalen.

Wij Focko aesgama, toe werphum, ende Azego van herzense, hoefftlingen, Bekennen ende betugen in dessen openen brieue, Dat wij, mit gueden voerberade vnde vordachten synne, hebn opgedraghen vnde ouergegeuen, Draghen opp ende geven over, in dessen openen brieue, vor ons vnde onsen erffgenamen, Den Abd ende cloester to selwert, Dre graze landes, gelegen in des vorss. cloesters land in nijehuuster mede, ende strecket mitten oester einde an die olde ee, Die salige Siabbe to harzende, onse oem, den vorss cloester to pande gesat hadde voer een ende Souentich arnemsgulden ende ons, *mit heer Jullen proeuest van vsquard rechte in den zeend op geboeden sijnt.* Hijr om gheue wij Focko ende Azego vorss., vor ons ende onsen erffgenamen, Den vorss. Abd vnde cloester van selwert ende oer nacomelinge vulle macht desse vorss. dre graze to bruken, ewelick ende erfflick, to setten, to vercopen ende al oren vrijen willen daer mede toe doen, sonder al argelist. In orconde hebn wij Focko ende Azego vorss. onse zegele an dessen breeff gehangen; In den iaer ons heren Dusent vier hondert Achte ende veertich, op sunte matheus auent.

Chartularium van Selwerd. fol. lxxviij vso.

Sjabbe te Harssens had volgens dit stuk voor 70 Arnhemsche guldens aan den abt en het klooster van Selwerd drie

grazen lands te Nijehuustermede verpand. Men hebbe hier niet aan Uithuizermeden te denken, maar aan eene streek nabij Harssens, waar ook Oostermeden lag (*Chartul. van Selwerd*, fol. lxxix).

Daar de schuld niet afgelost werd, liet de abt het goed geregtelijk verkoopen voor den zeendstoel van Uskwerd. Harssens lag in Ubbega, waaronder destijds het Selwerder klooster ook reeds begrepen was [1]). Het *registrum curarum* telt de dorpen van Ubbega onder den geestelijken zetel Baflo. Daar wij nu zien, dat de executoriale verkoop van onroerend goed te Harssens plaats had voor den zeendstoel van Uskwerd, moet men aannemen, dat Baflo niet de zetelplaaats eener proostdij was, want dan zou de veiling dáár hebben plaats gehad.

Opmerking verdient het voorts, dat de koopakte niet is verleden voor of afgegeven door den proost, maar door Sjabbe's erfgenamen.

Julle of Julianus komt reeds als proost van Uskwerd voor in eene akte van 1434, te vinden in het Chartularium van Selwerd.

Ick Euert Sickinge, prouest toe loppersum, nu ter tijt reddie in den ondel, Bekenne ende betuge mit dessen openen brieue, Dat ick, met mynen wedman, Als sicko in den ondel, heb ingesat ende toegerichtet Den erbaren ghiestlicken vader, meister Henrick, Abd ende den cloester van Selwert, vijff scapes graze op xaxummahuester wterdyck, tusschen hiddingen zijl ende rebeken hues, van reebken op dén holma, an oere iechtige schult, die reebeke vorsch. becande vor ons den cloester vorsch. al iechtige schuldich toe wesen. Hyrom soe beschiede ick Euert prouest vorsch. den Abd ende den cloester ende ore nacomelingen vorsch. in desse vorsch. vijff grase eeuwelick ende erflick, toe bruken ende toe, vercopen ende al oren vrijen willen daer mede toe doen, vor al die ghene die daer mit rechte moegen op spreken. In orconde der waerheit soe heb ick Euert prouest vorsch. mijn zegel beneden an dessen brief gehangen. Int

[1]) Althans lees ik in een schatregister van 1483, bij Emmius, *Rerum Groning. Comment. breues*, in Hs. op de akademiebibliotheek te Groningen, ten aanzien van Selwerd, Harssens, Adorp, Sauwerd, Wetzinge, Bellingeweer en Winsum: »*Deze vorgeschr.* 6 *Caspels*, *mitt Selwertt*, *heten in Vbbegae.*" Vgl. ook Dr. Stratingh, in het *Gron. Jaarboekje voor* 1863, blz. 163.

iaer ons heren Dusent vierhondert vijff ende sestich, Des saterdages nae mey.

Ibidem, fol. cxxxvj.

Reebke op den Holm komt als ingezeten van den Andel voor in eene verzegeling van 1463 (*Chartularium van Selwerd* fol. xciiij) als Rebeka oppa holma, met Frouweka, zijne echtgenoot.

Voor eene erkende schuld liet de abt van Selwerd vijf schaapsweiden, die Rebeke op den Saaksumhuister uiterdijk had, bij executie verkoopen.

In tegenstelling van het vorige geval, had deze veiling en toewijzing plaats ten overstaan van den burgerlijken regter, den redger te Andel.

Dat die redger, tevens proost van Loppersum, niet in de laatste hoedanigheid optrad, volgt eensdeels uit den bijstand des wedmans, anderdeels uit de daadzaak, dat noch Saaksumhuizen, noch den Andel, tot de Loppersumer proostdij behoorden, en hij in dezen dus niet als kerkelijk regter kon optreden.

Het blijkt dus, dat de abt ter zijner keuze nu eens den kerkelijken, dan den wereldlijken regter in den arm nam. In de zeendbrieven vond ik dienaangaande geene voorschriften van stellig regt. De Loppersumer zeendbrief, § 14, geeft alleen aan wereldlijke geestelijken, kosters en kerkvoogden, de bevoegdheid, ter zake van kerkegoed en schulden hun regt te vervolgen voor den proost. Van reguliere geestelijken wordt daarbij niet gewaagd.

Julianus, prepositus vsquardensis, curatus in Bedum, notum facimus vniuersis et singulis per presentes, quod questionis materiam coram nobis in Synodo nostra motam, inter venerabilem dominum Henricum, Abbatem in Syloe, ordinis Sancti Benedicti, eo nomine atque sui conuentus, actores ex vna, et hebekonem de kantense, laycum, Reum ex altera, partibus super augmento dotis claustralis Religiose virginis Hydeke, Sanctimonialis in dicta Syloe, prefati Hebekonis sororis germane, habitis nonnullis altricacionibus in diuersis terminis coram nobis seruatis. Tandem de consensu partium predictarum in nos, tanquam in amicabilem compositorem, sub certa pena compromittencium, partes easdem concordauimus in hunc videlicet modum infrascriptum. Quod, propter donacionem perpetuam

prefate sorori Hydeke et conuentui in Syloe prius factam, illorum nouem centenariorum predialium, situatorum a parte australi Dynxde wech, in confinio prediorum prefati Hebekonis consistencium a parte orientali, ac prediorum curati in kantense a parte occidentali, Illa donacione ut prefertur permanente salua et perpetua, sepe dictus Hebeke dabit et assignabit et in augmentum dotis sororis sue Hydeke prefate super addet adhuc tria centenaria prediorum, situatorum a parte septentrionali prefate vie Dynxdewech, ex opposito dictorum nouem centenariorum, inter predia prenominati Hebekonis ex vtraque parte; Tali adiecta condicione, quod prefatus Hebeke habebit opcionem emendi iam dicta tria centenaria infra tres annos, a data presentium cum initiata pecuniarum prompta summa, ab abbate et conuentu in Syloe, secundum estimacionem consilium prediorum in confinio circumiacencium. Quod si dictus Hebeke non fecerit extunc predicta tria centenaria perpetuis temporibus permanebunt apud conuentum in Siloe prefatum, vna cum prescriptis nouem centenarys superius specificatis, omni fraude et dolo seclusis. Quam equidem nostram amicabilem compositionem et pronunciacionem, factam in ecclesia beate Walburgis in groninge, ambe partes premisse emologarunt et acceptarunt; presentibus ibidem honorabili viro magistro Jacobo Sandis, artium magistro et in decretis Baccalario, et secreto viro Eysone Heddema, fratre ex altero parente prefatorum Hebekonis et Hydeke. actum et datum Anno domini millesimo Quadringentesimo Sexagesimo sexto feria sexta proxima post Dominicam oculi.

Gron. archief, *Verzam. van stukken*, *Dl.* 60, *blz.* 110.

Eene zekere Hydeke had in het Selwerder klooster den sluier aangenomen en tot bruidschat eenig land aangebragt. Over eene vermeerdering of verhooging van dit geschenk, kreeg de abt verschil met haren broeder Hebeke, te Kantens. Hoe of wat partijen wilden, blijkt niet. Ik vermoed dat de geestelijke zuster geregtigd was tot een onverdeelden boedel, waartoe landerijen behoorden, en men oneens was, welke stukken de zuster, welke de broeder zou hebben. Genoeg, de abt daagde Hebeke voor den stoel van Uskwerd. Na eenige beweringen gevoerd te hebben, lieten partijen hare zaak over aan de minnelijke uitspraak van proost Julianus, als zoensman.

Hij vereenigde haar aldus. De negen honderd [1]), vroeger reeds tot bruidschat gegeven, zou het klooster houden. Zij lagen te Kantens en grensden ten zuiden aan den Dynxdeweg, ten oosten aan land van Hebeke en ten westen aan pastorieland. Tot aanvulling van het geschenk zou Hebeke nog afstaan drie honderd aan de overzijde, en dus ten noorden van den weg, tusschen zijne andere landerijen in gelegen, met dien verstande, dat hij die binnen drie jaren mogt naasten (naderkoop doen) tegen den prijs, waarop zij dan, in verhouding tot dergelijke landen aldaar, zouden gewaárdeerd worden.

Van zulk eene minnelijke uitspraak (*amicabilis compositio*) viel, in tegenstelling van de *sententiae diffinitivae*, geen appel [2]). Opmerking verdient het dat de proost van Uskwerd zitting hield buiten zijn gebied, in de St. Walburgskerk te Groningen, waar ook de regtstoel was van den deken van Drenthe. Waarschijnlijk was het, omdat dit hem, als pastoor te Bedum wonende, meer gelegen kwam.

Iulianus, Praepositus vsquardensis, curatus in Bedum, Iudex cause et partium infra scriptarum, Notum facimus vniuersis et singulis per praesentes, Quod mota coram nobis questionis materia inter venerabilem virum, dominum henricum Abbatem in Syloe, ordinis sancti Benedicti, Actorem ex vna, et Almarum in alta ecclesia et Johannem pistorem de boechelt, pretensos heredes Aweke willema, vidue in herzense pie memorie, Reos, partibus ex altera, super legatione seu testamento duorum graminatorum cum quartali, in den langhen camp vulgariter nuncupatorum; facta seu facto per ipsam Awekam prefatam Monasterio in Syloe et ecclesie in herzense, equepartim dividendorum, pro perpetua memoria ipsius Aweke atque amicorum suorum. Partibus itaque prelibatis hinc inde presentibus, Prefatus dominus Abbas coram nobis in iudicio proposuit se emisse ab Auka prefata, ante ipsius mortem, Unum graminatum cum dimidio prediorum, in der bathe nuncupatorum, atque debitam ac legalem solucionem ipsi Auke desuper prestitisse, Necdum tamen, vt prefatus Dominus Abbas asseruit, se recepisse literas emptionis super huiusmodi contractu ab ipsa Auka, morte preuenta. Petijt eapropter prefatus domi-

---

[1]) Deze landmaat komt meer voor, o. a. *Gron. archief*, 1563, nr. 4, 1565, nr. 10, 15.

[2]) *Jurispr. Frisica*, T. XVIII, § 13.

nus Abbas per nos, tamquam iudicem competentem, sibi tradi literas nostras testimoniales super huiusmodi contractu emptionis ac prestite solucionis. Requisitis itaque per nos Almaro et Johanne heredibus prefatis, reis super huiusmodi proposicione ac peticione domini Abbatis prenominati, Idem Almarus et Johannes coram nobis in iudicio fatebantur huiusmodi contractum emptionis vna cum solucione prestita fuisse celebratum. Qua confessione coram nobis facta, ut prefertur, sepenominatus Dominus Abbas, per modum actionis et querele, coram nobis in iudicio in continenti proposuit, quod huiusmodi graminatum cum dimidio prediorum supra descriptorum ante multos annos Iure dominij et proprietatis pertinebat suo monasterio in Siloe, saluo vsufructu Auke ad vitam ipsius duntaxat, Juxta tenorem cuiusdam litere sigillate desuper sigillo domini Rodolphi, curati in herzense pie memorie, Et pro tanto conquerebatur idem dominus Abbas, propter diuturnum vsumfructum ipsius Auke, se per ignoranciam emisse propria predia ipsius monasterij ab ipsa auka prefata; petens a prefatis heredibus refusionem precij denuo soluti ut prefertur. Tenor vero litere prenarrate sequitur De verbo ad verbum et est talis: Ick Aweka willema, wedue te harzense, Bekenne ende Betuge met dessen openen brieue, Dat ick heb oppgedragen ende ouergegeuen vor my ende vor mijnen erffgenamen mit allen rechte ende egendoeme Den Abd ende den cloester toe Selwert van sunte benedictus orden ende oren nacomelingen vierdenhalf gras landes in herzenser hemmerick, gelegen in twen stucken, Daar die twe grase van liggen in diurdes venne, Daer dat cloester vorss. naest bi hebn, ter zwette op die noerder zijd, een veerndel van enen graze ende veer graze op die wester zijde van vbbegerwech, vnde dat anderhalf gras landes licht in der bate, in eenre vennen van derdenhaluen graze, Daer dat een gras den vorss. cloester van toehoert, tot enen ewich testament ende tot enen steden vasten wissel voer een veerndel van enen grase in den langen camp ende voer een half gras bij monnicks wech. Mit vorwerden dat ick Auke vorss. sal bruken en alsoe lange als ick leue ende nicht langer Beide dat lant dat ick to wissel heb gegeuen den cloester ende dat ick to wissel hebbe ontfangen van den cloester vorss. ende daer toe dat gras in der bate ende dat veerndel in diurdesvenne ende een half gras in den tuichen; Alsoe dat nae mijnre doet sal die Abt ende cloester vorss. weder hebn dit alijnge land als vorss. is; Behaluen dat vierndel in den langhen camp ende dat halue gras bi monnicks wech,

dat soelen hebn mijn erffgenamen nae mijnre doet, sonder alle argelist. Hijr hebn bi an ende ouergewesen Ghelmer toe eens [1]) en Abelo hillama, wedmans to Adorp, wedmanswijse to geroepen ende gebeden.

In orconde der waerheit heb ik Auke vorss. gebeden heren Roleff, cureet to herzense, dessen breeff voer mij to bezegelen. Dat ick Rodolphus, cureet to herzense vorss., gedaen heb om Auke vorss. wil vorss.; gegeuen in den Jaer ons heren Dusent veerhondert Ses ende vijftich opp sunte Katherinen auent.

Acta sunt haec in ecclesia sancte Walburgis in groningen, partibus hinc inde presentibus, vna cum gerardo de Scutdorp, notario et scriba huius cause. In robur et fidem premissorum sigillum nostrum presentibus est appensum. Datum Anno domini Millesimo Quadringentesimo Septuagesimo quinto, crastino epiphanie domini.

Chartularium van Selwerd, fol. LXXVIJ verso en LXXVIIJ.

Auke, eene weduwe te Harssens, droeg in 1456 aan denzelfden abt $3^1/_2$ grazen land over, gelegen in het hamrik van Harssens, in twee stukken; namelijk 2 grazen in Duurtsvenne, waarin de abt ook $^1/_4$ gras had liggen, en $1^1/_2$ gras „in der bate", in eene venne van $2^1/_2$ gras, waarvan het meerdere, of één gras, ook aan den abt behoorde. Auke ontving daartegen van den abt in ruil $^1/_4$ gras in den langen kamp en $^1/_2$ gras aan den monnikenweg, voorts zou zij én het verruilde én het geruilde land levenslang in vruchtgebruik houden en hebben niet alleen, maar daarbij ook nog het $^1/_4$ in Duurtsvenne, en het gras „in der bate", — beide stukken van het klooster.

Na haar dood moest al dat land onbezwaard aan het klooster terugkomen; uitgezonderd het $^1/_4$ gras in den langen kamp en het $^1/_2$ gras aan den monnikenweg, die zij in ruil had bedongen.

Van dien langen kamp scheen haar meer te behooren, want zij maakte bij testament nog $2^1/_4$ grazen aan hetzelfde

---

[1]) In eene verzegeling van 1428 (*Chartul. v. Selwerd*, fol. LXXIX) is sprake van een $^1/_2$ gras »in *Enenser hemmerik* bi der noerder zijd monnickweghes". *Enens* was dus eene buurtschap nabij Harssens, en ongetwijfeld het *Einon*, dat op den Index van Werden, bij Crecelius, p. 12, in een adem met Harssens genoemd wordt, en door Dr. Westerhoff (*Bijdr.* VI 92) onder Oldehove gezocht is.

klooster en aan de kerk te Harssens, gelijkelijk tusschen beiden te verdeelen.

Over dit legaat stelde de abt een eisch in tegen hare erfgenamen. Wat hij vorderde blijkt niet. Toen partijen des daags na Driekoningendag 1475 voor den Uskwerder zeendstoel verschenen waren, droeg de abt in de eerste plaats voor, hoe hij van Auke 1½ gras „in der bathe" gekocht en betaald had, zonder daarvan een koopbrief en kwitantie te hebben ontvangen, dewijl zij spoedig daarna overleden was. Hij verzocht dat de proost, als de bevoegde regter, hem hiervan eene verklaring zou afgeven.

De opgeroepen erfgenamen erkenden gereedelijk, dat de voordragt van den abt overeenkomstig de waarheid was.

Hierna droeg hij bij wijze van eisch en grieven voor, dat dezelfde 1½ gras reeds vele jaren geleden (1456) in eigendom aan zijn klooster was gekomen, onder voorbehoud van Auke's vruchtgebruik, en hij, wegens het langdurig vruchtgebruik in dwaling geraakt, mitsdien zijn eigen land gekocht en betaald had. Redenen genoeg voor hem, om, onder overlegging der akte van ruiling en vruchtgebruik, teruggave van den koopprijs te vorderen.

De proost gaf hieromtrent hoegenaamd geene beslissing, vermoedelijk om niet te komen op het gebied des burgerlijken regters, maar bepaalde zich tot het constateeren van de erkentenis der gedaagden en van den inhoud der akte van 1456. Met dit schriftelijk bewijsstuk of instrument, was de abt natuurlijk voldoende gewapend. [1])

Uit dit stuk zien wij wederom, 1⁰ dat wereldlijke personen door kloostervoogden, ter zake van onroerend goed, voor den kerkelijken regter werden betrokken; 2⁰ dat de de proost van Uskwerd gewoon was zijn zeend te houden in de St. Walburgskerk te Groningen; 3⁰ dat Harssens, waar de erflaatster gewoond had en het betwiste goed lag, onder de proostdij Uskwerd behoorde.

Johannes, dei et apostolice sedis gracia Episcopus monasteriensis, comes palatinus Reni et bauarie dux, vniuersis et singulis xristi fidelibus, presencia visuris et audituris, presertim in xristo Religiosis deuotis nostris Abbati et conuentui monasterij sancte Juliane virginis in Rotthum,

[1]) *Jurispr. Frisica*. T. XVII, § 2, 7, 8.

ordinis sancti benedicti, terre frisie nostre monasteriensis diocesis, nobis subiectis, Salutem in domino, cum paterna benedictione. Cum etiam pastoralis officij ex debito illis libenter intenderemus, quibus subditis nostris commodum ac ecclesie nostre, cui presidemus, salubrem et profectum procurare possemus, Sane, cum, inter alia ecclesie nostre monasteriensis ardua negocia intenti, ad collapsa monasteria nostre diocesis animum nostrum diligenti studio diuerteremus, ad nostrum deuenit auditum, Quod monasterium vestrum prelibatum, a non nullis retroactis temporibus, tam in capite quam in membris, regulari vita et temporalibus incrementis proch dolor destitutum, Jam ad aliquot annos, Juxta dicti ordinis instituta, deo adiuuante reformatum, prout modernis viget diebus, edificijs tamen desolatum ac personis grauatum die noctuque altissimo sincero cordis affectu famulantibus, Nos igitur attendentes spiritualia sine temporalibus diu subsistere non posse, Cupientes eciam, quantum in nobis est, vobis subditis nostris ad religionis incrementum affectantibus, manus porrigere adiutrices, vt diuinus cultus augmentetur, ac edificia collapsa restaurentur, restaurataque conseruentur, et pauperes xristi, qui in vinea domini portabant pondus diei et estus, habeant vnde foueantur, quia nostra ecclesia invitat oneratos ad benigne reficiendum, De venerabilium deuotorum nostrorum decani et Capituli ecclesie nostre monasteriensis pleno consensu, prepposituram in vsquart, in qua vestrum monasterium est situatum, vna cum suis juribus, decimis, pascuis, pratis, redditibus, emolumentis et vniuersis pertinenciis, ad nostram collacionem seu aliam quamuis disposicionem pertinentem, Vobis, abbati et conuentui predicti monasterij Rottum, ex speciali gracia ac alijs ceteris causis, animum nostrum ad hoc mouentibus, duximus donanda, donataqua incorporanda, ac tenore presencium incorporamus, atque de eadem prepositura, sic incorporata, vestram abbaciam et monasterium inuestiuimus et presentibus inuestimus, Saluo tamen venerabili viro domino Juliano preposito moderno usufructu eiusdem prepossiture ad vitam, Reseruata eciam nobis et successoribus nostris pensione ducentorum florenorum domini Rodolphi Episcopi Trajectensis, aut eorum vero valore, per abbatem, quociens dicta abbacia in Rottum quouismodo vacauerit, cuius confirmacio ad nos pertinere cognoscitur, eligendum et canonice initiantem confirmandum, in signum vere subiectionis, soluenda. Itaque quociens sic abbaciam per mortem seu dimissionem abbatis pro tempore aut alias quouismodo va-

care contigerit, nouus abbas a nobis et successoribus nostris confirmatus, recepto eciam prius munere benedictionis, presentabit se nobis et successoribus nostris soluendo pensionem antedictam, nec non nouas literas super ipsa prepositura recipiendo, per illas tamen presentes non viciando, et juramenta solita et consueta et oportuna super ipsa prepositura sepedicta prestando, saluis eciam nobis ac officiali ac alteri cuicunque juribus, obuencionibus et procuracionibus, ex eadem prepositura debitis, consuetis et oportunis. Insuper volumus et tenore presencium protestamus, quod si in casum et euentum, quibus dictos abbatem et conuentum predicti monasterij in Rottum a via domini agnita et ope incepto et regule obseruancia, in qua nunc vigent, declinare contigat, quod deus auertat, ex tunc per presentes decremus et declaramus prefatas incorporationem et inuestituram dicte prepositure minime valere ac omnibus juribus, robore ac firmitate, penitus carere. In cuius rei euidens testimonium presentes nostras literas desuper fieri sigillique nostri appensione, vna cum apposicione sigilli deuotorum decani et capituli prefatorum, fecimus communiri. Nos vero decanus et capitulus ecclesie monasteriensis, cupientes et desiderantes religiosarum personarum et eorundem locorum commodum et profectum, In testimonium nostri consensus et pro meliori robore firmitatis omnium et singulorum premissorum, sigillum nostrum presentibus duximus apponendum. Datum anno domini millesimo quadringentesimo quinquagesimo octauo, feria tertia prius Katherine virginis.

Groninger archief, onder de stukken, 1360, nr. 6. *Gelijktijdig afschrift.*

De betrekking van Proost te Uskwerd werd bij deze breve van den Munsterschen bisschop, ten jare 1458, vereenigd met die van abt te Rottum; de bezittingen der proostdij werden ingelijfd bij de Rottumer abdij. Als reden daarvoor geeft de bisschop op, vernomen te hebben dat die abdij arm aan goederen en daarentegen met vele vrome kloosterlingen bezwaard was, terwijl de gebouwen in verval waren. Dit is de gewone formule, die men ook in de brieven, waarbij parochiekerken bij kloosters geincorporeerd werden, aantreft. Men leze slechts de stukken over de incorporatie van de kerk te Beijum bij het St.Geertruidsgasthuis te Groningen, en van de kerk te Tenboer bij het

Benedictijner klooster te Thesinge, weinige jaren later [1]).

Men mag het aan de behendigheid van den abt van Rottum toeschrijven, dat hij reeds bij het leven van proost Julianus, misschien in het geheim, deze beschikking aan den bisschop ontlokte en zoodoende zijn klooster het uitzigt opende op eene aanmerkelijke vermeerdering van inkomsten. Proost Julianus zou zijne betrekking met de daaraan verbonden inkomsten levenslang als vruchtgebruiker behouden; voorts bedong de bisschop voor zich en zijne opvolgers van elken nieuwen abt eene schatting van 200 Rudolphusguldens, tot een bewijs van ware onderdanigheid, waarna dan telkens brieven van bevestiging verleend zouden worden.

Proost Julianus bereikte een hoogen ouderdom, want hij leefde, gelijk uit het vorige stuk blijkt, nog in het begin van 1475. De Rottumer kloostervoogd kwam dus niet zoo spoedig in het bezit. Uit de volgende stukken zal blijken welk een aanval hij na Julianus' dood nog moest wêerstaan.

In nomine domini amen. Anno a nativitate eiusdem millesimo quadringentesimo septuagesimo quinto, indictione octaua, mensis Junij diebus duodecima et tredecima, hora vesperorum vel quasi, pontificatus sanctissimi in Christo patris ac domini nostri, domini Sixti, Diuina prouidentia pape quarti, anno quarto, In mei notarij publici ac testium infrascriptorum ad hoc rogatorum et vocatorum presentia, personaliter propter hoc constitutus discretus Dominus Johannes, in Werum curatus, terre frisie monasteriensis Diocesis, pro se et singulis curatis, ecclesiarum aduocatis et parochianis in Myddagerlant, terre et diocesis predictarum, a me notario publico infrascripto certos articulos seu puncta in acceptatione et admissione Reuerendi domini ewerardi, dei paciencia abbatis in rottum et prepositi in vsquart, in sedibus synodalibus Dorquert et Werum, prefate middagerlant, expressos et expressa, propositos, allegatos et predictos [2]), proposita, allegata et predicta [3]), Instrumentum sibi fieri petijt publicum seu publica, in perpetuam rei memoriam. Sicque [4]) inter cetera inter dictos de myddagerlant fuit dictum et concordatum, Quod ipsi de myddagerlant, tam

---

[1]) Zij zijn door ons medegedeeld in *De bijzond. finant. regtsbetrekking tusschen een aantal kerkel. gemeenten in de prov. Groningen en den Staat.* Gron. 1866, Bijl. VII, IX.

[2]) of *productos.* [3]) of *producta.* [4]) of *Sic quod.*

curati, aduocati, quam ceteri homines, inibi habitantes, mandatis licitis et honestis prepositi antedicti obedire suisque literis et monumentis super prepositura in Vsquart obtentis, coram eisdem Incolis myddagerlant lectis, ostensis et publicatis, annuere et consentire affirmarunt, nisi contrarium suis litteris supra memoratis [1]) in jure in posterum fuerit productum. Quod quidem contrarium Dominus prepositus prefatus, tanquam suum juxta posse defendere dicebat et velle tueri, nec non etiam excessus Domino preposito in illa terra Myddagerlant denuntiatorum et denuntiandorum dictorum eorundem curatorum et aduocatorum, ibidem in sua parochia degencium, stare asseruit. Et quidquid ipsi curati et aduocati in eorum parochijs de illis excessibus denunciatis ac denunciandis pro suo jure et interesse dictauerint, prepositus desuper omnino et pie [2]) esset contentus, Quia nemini Deo concedente molestum esse dicebat. Et propterea suae appellacioni contra suos aduersarios et contrarium agentes, ad curiam Romanam interposite, adheserunt, ut Dominus Johannes antedictus fuit debite protestatus. Super quibus Dominus Johannes prememoratus a me notario publico subscripto sibi fieri petijt vnum Instrumentum publicum seu publica. Acta fuerunt [3]) haec in ecclesijs Dorquert et Werum predictis, sub anno, indictione, mense, diebus, hora et pontificatu, quibus supra, presentibus honestis viris Hermanno potter et Hillibrando Schinckel, in dorquert, Domino Nicolao in garnewert plebano, et Hinrico Vrese, laijco in Werum, testibus fide dignis ad praemissa vocatis specialiter et rogatis.

Et ego gerardus Wilde de Scuttorpe, clericus monasteriensis diocesis, publicus Imperiali autoritate notarius, approbatus curia, omnibus et singulis supradictis una cum supranominatis testibus praesens interfui eaque, sic vt premittitur, fieri vidi et audiui; ideo hoc instrumentum publicum, manu mea scriptum, exinde confeci, subscripsi et in hanc publicam formam redegi, signo et nomine meis solitis et consuetis signaui, rogatus et requisitus. In fidem et testimonium omnium praemissorum.

Origineel, in het bezit van den heer Hooft van Iddekinge, *te Leiden.*

Blijkens het voorlaatste stuk, leefde proost Julianus nog in de eerste dagen van 1475. In deze verzegeling van 12

---

1) of *prememoratis.* 2) of *pure* 3) of *sunt autem.*

Junij deszelfden jaars ontmoeten wij reeds den abt van Rottum, de waardigheid van proost bekleedende. Julianus moet dus — het ligt voor de hand — in de eerste helft van 1475 overleden zijn [1]).

Dit stuk is zeer merkwaardig. Gewapend met de bisschoppelijke breve van 1458, waarbij hij, tijdens het leven van Julianus, reeds bij voorbaat de proostdij van Uskwerd verworven had, komt de abt om zeend te houden in Middagten, waartoe Ezinge, Feerwerd, Garnwerd, Oostum, Fransum, den Ham, Aduard, Wierum, Dorkwerd, Hoogkerk en Leegkerk, behoorden. Op nieuw vinden we hier dus het bewijs, dat er geene proostdij Baflo heeft bestaan, ofschoon al deze dorpen volgens het *registrum curarum* onder Baflo zijn gezeteld. Baflo moet dus enkel eene hoofdplaats van het officialaat zijn geweest.

De abt vertoonde op den zeend te Wierum zijne titels; de geestelijken, de kerkvoogden en overige ingezetenen, verklaarden hem, binnen de perken van zijn gezag, te zullen gehoorzamen, ten zij later het onvoldoende van zijne documenten in regten mogt blijken. Hieromtrent zeide de abt, dat hij den tegenstand, of de tegenspraak, als zijne eigene zaak zou afweren en daarvoor staan. Wat hij meer verklaarde en verzekerde, is mij niet regt duidelijk, hoe ik het slot van dien zin, van af „nec non" tot „asseruit", ook vertaal. De klerk, die het stuk in schrift bragt, heeft wellicht schrijffouten gemaakt, wat wel meer gebeurde. De kerkvoogden bragten, naar luid der verschillende zeendbrieven, in overleg met hun pastoor, de overtredingen hunner gemeenteleden voor den zeendstoel; met andere woorden: zij deden op hun eed „rechte wroge, nae zeentrechte." Met het oog hierop schijnt de abt te kennen gegeven te hebben, dat hij op hunne regten en bevoegdheden geen inbreuk zou maken. Ten slotte schonken de Middagsters hunnen bijval aan des abts beroep op den H. Stoel.

Deze verklaringen van partijen zijn bij notariële akte, ten verzoeke van den pastoor te Wierum, geconstateerd.

Zoolang ik het voorgaande en de beide volgende stukken niet kende, bleef mij duister, wat er gaande was en welke

---

[1]) Onder de stukken *Gron. archief*, 1375 nr. 6, bevinden zich twee eigenhandige testamenten van Julianus, welker zegels zijn afgevallen.

bezwaren de abt bij de aanvaarding der proostdij ontmoette. Thans kan ik dit stuk voldoende toelichten.

Noemde ik het eene behendigheid om reeds bij het leven van Julianus de incorporatie der proostdij bij het Rottumer klooster te bewerken, de abt heeft zeker niet vermoed, dat een ander, niet minder behendig, zijne wenschen zou trachten te verijdelen.

Julianus had immers naauwelijks den laatsten adem uitgeblazen, of een zeker priester, met name Thomas van Gelder, wist de proostdij voor zich te verwerven bij eene apostolische breve, dus bij eene beschikking, naar het schijnt, van of namens den Paus, die met de vroegere beschikking van den Munsterschen bisschop wel niet bekend zal zijn geweest. Door zich in het bezit van het beneficium te stellen, voorkwam hij den abt. Een noodwendig gevolg hiervan was een proces tusschen den abt en Thomas van Gelder, hetwelk van wege den pauselijken Stoel aan een gedelegeerden regter, den deken van Xanten, ter beslissing werd opgedragen [1]).

Het was dus hangende dit geding, dat de abt te Wierum kwam, om zijn zeend in Middagten te houden.

Alexander, dei et apostolice sedis gracia episcopus .... nensis, sanctissimi domini nostri pape per Germaniam, cum plena potestate legati de latere, Nuncius et Orator, Dilecto nobis in xristo Abekoni ewesma, Clerico monasteriensis diocesis, salutem in domino sempiternam. Nobilitas, grauis vite ac morum honestas aliaque laudabilia probitatis et virtutum merita, super quibus personam tuam nouimus insignitam, nos inducunt vt tibi ad gracias reddamus liberales. Cum itaque sic accepimus Ruralis prepositura in Vsquart, terre frisie, monasteriensis diocesis, quam quondam dominus thomas de Gelria, ipsius dum viueret ultimus possessor, obti-

---

[1]) Dit alles blijkt uit den aanvang eener straks nader te vermelden conclusie, onder de stukken *Gron. archief*, 1360 nr. 6, luidende: Statim, incorporacione premissa obtenta in vita dicti domini Juliani tunc prepositi, usufructuarii quamdiu vixit, prius impetracionem dicte incorporacionis, ipso domino Juliano mortuo, qui obiit in turno domini apostolici, quondam presbiter, nomine thomas de geldria, fecit se per graciam apostolicam prouidere, vigore cuius obtinuit possessionem dicte prepositure, fructus et emolumenta ipsius prepositure percipiens, vnde habuit lites supra dicta prepositura cum domino abbate et conuentu in Rottum, coram venerabili domino decano Xantensi, tunc iudice in causa.

nebat, per dicti thomae obitum, qui extra curiam romanam et in partibus diem suum clausit extremum, vacauit et vacet, siue saltem adhuc vacare speratur ad presens, Nos itaque volentes tibi premissorum meritorum tuorum intuitu graciam facere specialem de dicta prepositura, cuius fructus, redditus et prouentus, secundum omnium estimacionem, sex marcarum argenti puri valorem annuum, vt asseris, non excedant, siue ut premittitur, siue alias quouismodo, aut ex alterius cuiuscunque persona, seu per liberam ipsius ultimi possessoris, in Romana curia uel extra eam, Eciam coram notario publico et testibus, sponte factam resignacionem aut constitutionem, execrabilis vacet, Eciam si tanto tempore vacauerit, quod eius collacio juxta lateranensis statuta consilij, ad sedem apostolicam seu nos latitudine est deuoluta, reseruata, affecta aut alias litigiosa existat, cuius litis statum et merita presentibus pro expressis habenda, pendeat indecisa, dummodo tamen tempore date presencium non sit in ea alicui specialiter jus quesitum, cum omnibus preëminenciis, libertatibus, jurisdictionibus et pertinenciis suis conferimus et eciam a nouo prouidemus de eadem. Quocirca venerabilibus nobis in xristo dilectis, sancte Walburgis Aernhemensis preposito, ac sancti martini Trajectensis ecclesiarum dicte diocesis decano, harum serie, auctoritate nostre legacionis ad premissa faciendum specialiter nobis concesse, committimus et mandamus, Quoties [1]) prefatum Abekonem Ewesma, uel eius procuratorem legitimum suo nomine, per se uel alium seu alios, in corporalem, realem et actualem possessionem predicte prepositure juriumque et pertinenciarum omnium eiusdem ponatis et inducatis, Ac te uel procuratorem tuum tuo nomine inponi, induci et recipi, tibique uel procuratori tuo de ipsius prepositure fructibus, redditibus, prouentibus, juribus, obuencionibus et emolumentis vniuersis integre tendeatis ac tenderi ab aliis faciatis, seu alter vestrum faciat, contradictores, auctoritate nostra prefata, per censuram ecclesiasticam, apostolice postposita, compescendo, ceu si prefatus abeko presens non fuerit ad prestandum de obseruandis statutis solitum juramentum dicte prepositure, dummodo tamen in absencia tua, per procuratorem tuum ydoneum, et cum ad ecclesias ipsas accesseris, corporaliter illud prestes. Et insuper ex tunc irritum et inane decernimus, si secus super his a quoquam nobis inferiore, quauis auctoritate, scienter uel ignoranter, contigerit attemptari,

---

[1]) In plaats van *quoties* zal men *quod* moeten lezen.

constitucionibus, ordinacionibus et statutis, eciam juratis ac alijs, in contrarium premissorum forsan faciendis, non obstantibus quibuscunque.

In quorum omnium et singulorum fidem et testimonium premissorum, presentes nostras literas exinde fieri et sigilli nostri appensione jussimus et fecimus communiri. Actum et datum Colonie, Anno a natiuitate domini millesimo quadringentesimo septuagesimo sexto, die vero vndecima mensis marcij, Indictione nona, pontificatus sanctissimi in xristo patris et domini nostri domini Sixti, diuina prouidencia pape quarti, Anno quinto.

Gron. archief, onder de stukken 1360, nr. 6, *in een gelijktijdig afschrift.*

Hangende het geding kwam Thomas van Gelder te overlijden. De zaak geraakte hierdoor echter niet tot het gewenscht einde, daar Onno van Ewsum, van Middelstum, begerige blikken op het voordeelig baantje slaande voor zijn zoon Abeke, die aan de hoogeschool te Leuven in de godgeleerdheid studeerde, van den pauselijken legaat en nuntius in Duitschland, bisschop Alexander, den 11 Maart 1476 de bovenstaande breve verkreeg, waarbij de Uskwerder proostdij aan Abeke begeven werd. Ik ben niet vreemd van het denkbeeld dat Thomas van Gelder iemand is geweest, die reeds zijn naam leende ten behoeve der Ewsums, om, zoolang Abeke zijne studien nog niet voleindigd had, de bediening van proost uitteoefenen [1]). De abt van Rottum gaf den moed niet op, zoodat een proces over de vraag, wie hunner de meest geldige titels had, nu tegen de Ewsums werd aangevangen. Onno, de vader, klaagde immers, bij „Borgermesteren, Raed, Sworen meente der stad Groningen ende ghemene hoeftlinghen ende Rechteren der ommelanden — dat my die Abbet van Rottum mit syne moniken, mit onrechte in swaren wtlandschen pleyte moyet mit loghentaligher sake . . . . . In den eersten, Dat ick hem in desser saken der prouestien van Vsqwart solde ghetoghen hebben mit pleyte te romen, Dat nicht en is, want he die prouestye vorss. by selighen prouest Jullen, myns oems,

[1]) Et quum ispe dominus thomas pendente lite decessit de medio, fuit prouisum cuidam nobili abekoni ewesum, clerico studenti Louaniensi, filio strenui viri domini Onnonis ewesma, militis, qui vigore prouisionis sibi facte per Reuerendissimum dominum Alexandrum, tunc sedis apostolice per almaniam cum plena potestate legatum....

leuende, mit valscher loghentael hadde verworuen, als ick hope te bewijsen. Hieromme hebbe ick die vorscr. prouestye doen verweruen vor mynen zoen van den legaet van Romen, Daer mijn zoen sijn recht in de vorscr. prouestien mede heuet verkreghen". Deze schriftelijke klagte is door den tand des tijds voor het overige gedeelte verteerd. Uit de nog aanwezige fragmenten blijkt alleen, dat Ewsum den abt voorgesteld had de zaak ter beslissing te stellen van den bisschop en het domkapittel te Munster, maar dat de tegenpartij hieraan haar oor niet geleend, en de zaak dadelijk voor den pauselijken Stoel gebracht had. Voorts, dat de domproost te Bremen de belangen van Ewsum waarnam („mijn sollicitator"), en hij van dezen vernomen had, „dat ick eenen monick van Rottum swaerlicken solde hebben gheslaghen tanden wt synen mondt, ('t welk) my boeslick is ouergedichtet".

Bij de breve's van den Munsterschen bisschop en den pauselijken legaat is in afschrift eene uitvoerige ongeteekende Latijnsche conclusie, waarin men uit het kanonnieke regt het ongelijk van den abt en het onregtmatige van eene voorwaardelijke begeving der proostdij, en nog wel tijdens het leven van den titularis, tracht te betoogen, met een beroep op het hooger gezag van een pauselijk legaat. Misschien is dit een afschrift van het stuk door den domproost van Bremen bij den Stoel te Rome ingeleverd. Herhaaldelijk wordt daarin beweerd, dat de abt *subrepticie et obrepticie* de proostdij verkregen had, terwijl zijn klooster overvloedig met tijdelijke bezittingen was gezegend, zoodat de armoede bedriegelijk, ter kwader trouw en in strijd met de waarheid (*per dolum et fraudem et contra veritatem*) was voorgewend, om met al te goeden uitslag den Munsterschen bisschop den begevingsbrief af te persen (*extorta*), misschien wel door valsche getuigen, valsche stukken en omkooping *(et fortasse per falsos testes et falsa instrumenta ac negligentias procuratoris aut per corrupciones)*.

Ofschoon die krasse beweringen mogelijk niet van grond ontbloot waren, dringt zich bij het lezen van de breve van den legaat, waar die zoo onbestemd is over den stand van het geschil tusschen den abt en Thomas van Gelder, nogthans onwillekeurig de vraag op, of Ewsum op zijne beurt dien prelaat niet evenzeer om den tuin heeft geleid.

JOHANNES PRIGGENHAGEN, Decretorum doctor, Decanus sancti Martini In Bramessche, ac sancti Johannis Baptiste, ciuitatis Osnaburgensis, ecclesiarum Canonicus, in eadem ciuitate Osnaburgensi Residens, Subexecutor et commissarius Apostolicus, A Reuerendo in xristo patre, domino Mattheo de porta, decretorum doctore, Claremontensis ecclesie Decano, Sanctissimi In xristo patris et domini nostri, Domini Sixti, Diuina prouidencia pape quarti, cappellano et Ipsius sacri palacii Apostolici causarum Auditore Executoreque vnico principali, Ad infrascripta ab eodem Domino nostro papa specialiter deputato, In vim clause generalis ceterorum, cum ad executionem eciam In infra specificatis literis siue processibus Executorialibus Apostolicis rei iudicate, inter Reuerendum patrem et Religiosos viros Dominos Abbatem et conuentum Monasterij sancte juliane in Rotthum, ordinis sancti Benedicti, monasteriensis diocesis, ex vna, et quendam dominum Onnonem Ewesma, militem, Abekonem Ewesma, eius filium, et hinricum Zyrcxe, assertum clericum, ex aduerso principales, De et super donacione et incorporacione seu unione prepositure In Vsquart dicto monasterio et conuentui sancte juliane in Rotthum factis, et illius occasione partibus ex altera, ab eodem Reuerendo patre Mattheo de porta, Executore principali, decretis et fulminatis intente et descripte, Ad vlteriorem earundem literarum executorialium pro parte prefatorum domini Abbatis et conuentus in Rotthum, principalium in eisdem literis, siue processibus executorialibus, principaliter nominatorum, sub Requisicione censurarum et penarum in ipsis literis et processibus executorialibus comprehensarum, Ac infligi et inferri comminatarum, subdeputatus, vniuersis, et singulis Dominis abbatibus, prioribus, prepositis, decanis, archidiaconis, scolasticis, cantoribus, custodibus et thesaurarijs, sacristis, tam cathedralium quam collegiatarum canonicis, parochialiumque ecclesiarum prioribus seu locatenentibus eorundem, plebanis, viceplebanis, cappellanis, curatis et non curatis, vicarijs perpetuis, altaristis, ceterisque presbiteris, clericis, nouicijs et tabellionibus publicis quibuscunque, per ciuitates et dioceses Traiectensem et Osnaburgensem, Monasteriensem ac alias vbilibet constitutis, sancte sedi Apostolice subiectis, Salutem in Domino, et nostris huiusmodi prenominatis (?) apostolicis firmiter obedire mandatis. Quia honesti viri domini, magister Johannes Wycherynck decretorum doctor, ac domini Johannes Monter, Commendator in Wytwert, et Johannes Spyrinck, [1]) terre

[1]) Vermoedelijk is het woord *Officialis* hier vergeten.

ffrisie, pridem per nos et nostras citacionis literas ad instanciam et pro parte venerabilis et religiosi viri domini abbatis monasterij conuentus in Rotthum, prepositi in Vsquard, pretacti, Ad docendum et clare demonstrandum se literis et processibus executorialibus apostolicis sententiarum diffinitiuarum de et super prepositura in Vsquard, in Romana curia ut predicitur latarum, decretis, publicatis, et executis, realiter et cum effectu paruisse. Alioquin ad videndum et audiendum se censuras in dictis literis executorialibus latas et comminatas per nos subexecutorem, dicta auctoritate Apostolica, declaratis, incidisse, citati non comparuerunt, neque per se uel eorum procuratorem se literis et processibus huiusmodi Apostolicis realiter et cum effectu paruisse et parere velle, coram nobis docuerunt aut legitime demonstrarunt. Nos, ad sindici et precium prefati venerabilis domini abbatis et prepositi ac sui conuentus instanciam, ipsos et eorum quemlibet exigentes, eorum contumacia, citationibus legitimis ac alijs prehabendis receptis et prehabitis, penas et censuras excommunicationis declaramus incidisse et deinde post interualla temporum eandem excommunicationis sententiam aggrauamus, reaggrauamus, eciam ad interdictum ecclesiasticum et inouocationem brachij secularis processimus, ipsosque tales et taliter, per mandata nostra desuper subsecuta, juxta et secundum earundem literarum executorialium continenciam, formam et tenorem, decremus et demandamus denuncianda et denunciari. Verum quia nobis jam pro parte dictorum magistri Johannis et dominorum Johannis et Johannis prenominatorum fuit et est expositum, qualiter ipsorum contumacia multiplex ut asserebatur excusabilis fuerit, et sit per amicabilem concordiam ac alias expurgata, ipsosque et eorum quemlibet paratos effectualiter parere ac paruisse memoratis literis et processibus de et super huiusmodi prepositura concessis, ac eundem dominum Abbatem et prepositum in eadem sui prepositura suisque juribus et pertinencijs ac iure desuper sibi et eius conuentui auctoritate Apostolica quesito, nullatenus velle impedire, Nos amplius de obediencia sancte nostre ecclesie quam contemptu clauium eiusdem gaudentes et pie confidentes prefatos, declaratos, contritos ad cor redijsse et veniam consecutos, hinc de consensu precium et sindici dicti domini abbatis prepositi et eius conuentus antefatos nostros processus declaratorios et omnia desuper subsecuta duximus reuocanda et presentibus reuocamus, ac ipsos et eorum quemlibet, quantum auctoritate apostolica, nobis ut prefertur commissa, possimus, in

dei nomine in hys scriptis Absoluimus, et sancte nostre ecclesie gremio restituimus, interdictum propterea seu ipsorum occasione latum relaxantes, quas absolucionem et relaxationem sic publice nunciatis et teneatis, literis tamen ordinarie et apostolice prouisionis ac apostolicarum sententiarum, rei judicate et executorialium, de et super dicta prepositura ipsiusque jurisdictione, pertinencijs et juribus quibuscunque pre prefatis dominis, abbate et conuentu, datis et obtentis, in earum cursu et effectu plenariis, nec non censuris et penis in eisdem latis et comminatis, ac ex eisdem locum sibi vindicantibus, et earum cursu contra non parentes, inobedientes et rebellos aut quomodolibet contrarium dictis literis ffacientes, eciam si prenominati absoluti seu aliquis illorum uel alter, cuiusuis dignitatis, condicionis aut preēminencie fuerit, semper saluis et in earum cursu manentibus, reseruatis, citra quamuis per presentia derogationem. In quorum omnium et singulorum fidem et testimonium premissorum presentes literas exinde fieri sigillique nostri appensione fecimus communiri. Datum anno Domini millesimo quadringentesimo octuagesimo, die veneris vicesima septima mensis octobris, presentibus ibidem honestis viris, dominis Johanne Ledebur et Hinrico Rotbent, vicarijs ecclesie sancti Johannis Osnaburgensis, testibus ad premissa vocatis et specialiter rogatis.

Origineel, *Gron. Archief*, 1480, nr. 30.

(Volgt nog eene verklaring van den notaris Johannes Hagen de Lenep, op de wijze, als die blz. 123.)

Uit dit stuk, het laatste, dat mij over deze zaak in handen kwam, blijkt, dat Paus Sixtus IV de behandeling en beslissing van het geschil aan zijn hofrechter Dr. Mattheus de Porta, deken van Clermont, had opgedragen, en dat de kloostervoogd ten slotte in het het gelijk was gesteld. Niettemin schijnt de abt tegen den grooten aanhang en invloed der Jonkeren van Ewsum zijn gezag aanvankelijk niet te hebben kunnen vestigen, vermits op zijn aandrang de Oldenburgsche Kanunnik Dr. Joh. Priggenhagen, namens s'Pausen regter de Porta, den last ontving om de bedreigingen tegen de weerspanningen, in het gewijsde vervat, ten uitvoer te leggen.

Diensvolgens werden Mag. Johannes Wijcherinck, proost

van Humsterland, Johannes Monter, Kommandeur van het Hospitaalhuis te Wijtwerd, en Johannes Spyrinck, wiens qualiteit mij onbekend bleef, door den executeur Priggenhagen opgeroepen, om van hunne gehoorzaamheid aan de uitspraak van den H. Stoel klaar en duidelijk te doen blijken en bij gebreke van dien te zien en te hooren verklaren, dat zij vervallen waren in de bedreigde censuur. Geen hunner verscheen. Gevolgelijk verklaarde Dr. Priggenhagen bij verstek, dat zij de straf van excommunicatie hadden beloopen, en hij na zeker tijdsverloop het interdict uitspreken en den arm van het wereldlijk gezag zou inroepen. Naar den inhoud zijner executoriale brieven gelastte hij verder, dat hunne excommunicatie openlijk bekend zou worden gemaakt.

Zoo ver is het echter niet gekomen. Officieus was, namens de weerspannigen, immers reeds betoogd, dat hunne houding zeer verschoonbaar geweest, de eendragt in der minne al hersteld was, en zij mitsdien bereidvaardig aan den Rottumer abt, als proost van Uskwerd, zouden gehoorzamen, zonder verder verzet.

Gehoor gevende aan de bede en de voorspraak van den abt, herriep Dr. Priggenhagen zijne uitspraak, vergiffenis schenkende aan de geëxcommuniceerden en hen weder in den schoot der kerk opnemende, met opheffing van het aangekondigde interdict.

Zie daar in korte woorden den inhoud en de strekking van het bovenstaand langwijlig charter.

Gaarne wil ik gelooven, dat het verzet van Joh. Wycherinck en van den kommandeur van Wijtwerd verschoonbaar was. Tot het geestelijk regtsgebied van den eerste behoorde Vredewold (*Bijdr.* III, 156), waarin het Huis de Nienoord lag, eene bezitting van het geslacht Ewsum, met een staanden regtstoel, benevens vele collatien of patronaatregten. Wilde de proost van Humsterland vrede houden met dat invloedrijk wereldlijk gezag, dan diende hij wel de partij der Ewsums te kiezen, om zijn eigen gezag staande te houden. Evenzoo ging het Johannes Monter, wiens afhankelijkheid van de Ewsums wij kennen uit een vidimus, in 1474 door hem afgegeven van een brief van 1343, waarin ten aanzien zijner kommanderij verklaard wordt, „dat wij voert holden den walgheboren Juncker Ewe

van Ewsum voer unsen fundatoer und beschermer, als syn voervaderen uten Oert ghewest synt" [1]).

Is het waar, dat de Wijtwerder kommanderij door de Ewsums gesticht is, dan laat zich de houding van den kommandeur daaruit gereedelijk verklaren. Het klinkt echter vreemd, wanneer men in een vidimus van 1474 leest, dat het origineel van 1353, destijds dus slechts 120 jaren oud, „van oltheit niet langer dueren mochte", en „die men scharplick mochten lesen van olderdum, men dorch verstant und scharpheit der synnen was die sin und scrift als hier na stet geschreven." Ik geloof, dat men dan wel mag vragen, of onder den invloed der Ewsums, „dorch verstant und scharpheit der synnen" ook die zoogenaamde brief gefabriceerd kan zijn in 1474, en gelijktijdig in den vorm van een vidimus aan den man gebracht als een oud en bijna vergaan stuk? Practica est multiplex.

Wordt vervolgd.

VONDELING, 1602.

Wij Borgermester ende Raedt der stadt Groeningen doen khundt ende betuegen midts desen alsoe enige vrunden ende naberen jn brugstraete, de dat vundeling, wesende enes soldaten kindt, besz nu tho onderholden ende sijn noetdruft verschaffet, an ons tho meermalen jnstendich versocht hebben omme van des voers. kindes ferner onderholdt entlediget tho moegen worden, hebben daer vp ordineert, dat het voersc. kindt by den voerstanderen tot de armehueszitten, sampt de Procuratoeren des conuentes then hilligen geeste ende de voeghden van St. geertrueden bij prouisie ende tot reuocatie onderholden sal worden, tho verstaende dat de van de armhueszitten daer tho zoe voele sullen moeten contribueren als de vanden hilligen geeste ende Sunt Geertrueden tsaemen. Tho oercunde vnss vpgedruckt signete den 15 Junij 1602. [2])

---

[1]) *Tegenw. Staat van S. e. L.* II, 333.
[2]) Archief, H. S. in folio nr. 100, bl. 372.

Verbetering van misstellingen in de artikelen betreffende de familie GOCKINGA, *die voorkomen in het Biographisch Woordenboek van* A. J. van der Aa, *en eenige aanvullingen.*

Niet lang geleden ontving ik de 71ste en 72ste afleveringen van het *Biographisch Woordenboek* van A. J. van der Aa, dat onder hoofdredactie van Dr. G. D. J. Schotel bij J. J. van Brederode te Haarlem wordt uitgegeven. De afleveringen van dat Woordenboek, die achtervolgens door mij zijn ontvangen, prijken op den omslag met de woorden: Nieuwe Uitgaaf. In hoever die vermelding juist zij te noemen, laat ik in het midden; in allen gevalle is het zeker dat in de artikelen betreffende de familie GOCKINGA, die in de aangehaalde afleveringen voorkomen, geenerlei acht is geslagen op de verbeteringen die ik, daartoe aangezocht, in der tijd heb opgegeven. Ik maak daarom gebruik van de gelegenheid die mij door de Redactie van deze Bijdragen wordt aangeboden, om de verbeteringen, die in de bedoelde artikelen noodig zijn, voor zoover ik daartoe in staat ben, hier aan te duiden.

Het onderwerp is zeker niet van zeer algemeen belang. Wanneer evenwel, zooals hier, in eene bekende Verzameling van levensberigten artikelen voorkomen waarin gebrekkelijke opgaven, welke ook, worden gedaan, dan is eene aanwijzing daarvan door degenen die meer bijzonder in de gelegenheid zijn daarop de aandacht te vestigen, voorzeker niet geheel ongepast te achten.

Ik laat die aanwijzing hier volgen. Een paar aanvullingen mogen daarbij tevens hare plaats vinden. De artikelen waartoe een en ander betrekking heeft komen voor op bl. 222—227 van het Woordenboek.

GOCKINGA (EYOET), lees EOLT, of ELDE, zooals bij de Sitter, *Voorloopig Register van Charters, enz.* bl. 38, en anderen.

(EPPO), zoon van den voorgaande.

Niet EDZARD CIRKSEMA was gehuwd met eene zuster van EPPO GOCKINGA, maar deze met eene zuster van ULRICH en

van EDZARD, Graven van Oost-Vriesland, zoo als later ook wordt vermeld.

(SCATO), Syndicus der Ommelanden, werd geboren in 1566 en overleed in 1641.

(SCATO), wordt gezegd te zijn geweest zoon van SCATO GOCKINGA en GEZINA WICHERS.

Hier is eene misstelling die ook voorkomt bij SCHELTEMA, *Staatk. Nederl.*, wiens opgaven zijn gevolgd. SCATO GOCKINGA, hier bedoeld, was zoon van EPPO GOCKINGA en SIBILLE VERSPEYK. *Hij* was gehuwd aan GEZINA WICHERS. Deze SCATO was geboren 4 December 1624, gehuwd 4 September 1651, en overleed 19 Junij 1683.

ANNA CLUIVINGE, met wie deze verkeerdelijk wordt gezegd te zijn gehuwd geweest, was de vrouw van SCATO GOCKINGA die tijdens het beleg is geweest Vaandrig bij het Studentencorps en vervolgens was Drost der Oldampten en Lid van de Staten-Generaal. Deze was geboren in 1652, gehuwd 12 October 1675, en is overleden 22 April 1687.

Hij komt bij van der Aa voor op bl. 225.

(LUDOLPH) werd geboren 14 Maart 1667 en overleed in September 1712.

(HENRICUS) werd geboren 6 Januarij 1718 en overleed in September 1772.

(CAMPEGIUS HERMAN), lees HERMANNUS. Hij overleed te Groningen den 8 Januarij 1823.

De titel van zijne Dissertatie wordt verkeerd opgegeven. Hij promoveerde te Groningen den 5 September 1768, onder het Rectoraat van D. G. van der Keessel, op eene Dissertatie getiteld *De mitigatione poenarum.*

Verkeerdelijk wordt voorts opgegeven, dat hij in 1801 was Lid van het Uitvoerend Bewind. Daarvoor moet worden gelezen: 1802 Lid van het Staatsbewind der Bataafsche Republiek.

Verkeerd is ook de vermelding dat hij slechts tot in

1819 Lid was der Staten-Generaal; hij bekleedde die betrekking tot aan zijn overlijden.

Wat de *Redevoeringen* aangaat, in het artikel vermeld, deze zijn uitgegeven met bijgevoegde *Aanmerkingen over de waarde der landerijen en hoe dezelve die waarde verkrijgen.* — Gunstige beoordeeling in *Göttinger gelehrte Anzeigen*, 3 Dec. 1818; 193e stuk, bl. 1921. Door van Hogendorp, *Bijdragen*, III, 130 volg., worden de meeningen van den Schrijver over het drukkende der grondbelasting bestreden. Vgl. voorts van Rees, G. K. VAN HOGENDORP *als Staatshuishoudkundige beschouwd* (Utrecht 1854), bl. 54—76, 149. Dezelfde, *Beoordeeling van* ENGELS, *de belastingen*, *enz.*, in *Nieuwe Bijdragen voor Regtsgel. en Wetg.* XII, 630.

Van zijne hand is ook: *Brief over de armeninrigting te Noordbroek* 1821, gerigt aan Mr. C. V. (Mr. C. Vollenhoven), in *Magazijn voor het armenwezen* van Prof. H. W. Tydeman, Deel V, bl. 223 volg.

En nu zij het mij nog vergund het volgende dat ik betreffende mijn' grootvader vond vermeld hier op te nemen:

Wat aangaat zijn lidmaatschap van het Staatsbewind: — „Op 23 November 1804" (leest men bij Mr. G. Mees Az., *Historische Atlas van Noord-Nederland*, 8e aflev., bl. 10), „zijnde het negende jaar onzer onafhankelijkheid, verbood „het Staatsbewind alle gehoorzaamheid aan Fransch ge„zag, zoover het niet betrof de defensie. Dan welhaast „hoorde men dat de talrijke bezetting van Utrecht naar „den Haag zou oprukken; het besluit werd ingetrokken „en, ingevolge eene nota van den Franschen Gezant ont„hielden zich vervolgens van de Vergadering van het „Staatsbewind de burgers BIJLEVELD, BESIER, SPOORS en GOCKINGA." — Wordt aangehaald *Drenthsche Volksalmanak* voor 1841.

Nog leest men omtrent dezelfde aangelegenheden het volgende bij de Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis van Nederland van* 1795—1814, bl. 307: „De leden van het „Staatsbewind, voor een gedeelte uit bejaarde mannen be„staande, kwamen dikwijls niet voltallig ter vergadering. „Van de vier meest cordate leden BESIER, SPOORS, GOC„KINGA en BIJLEVELD, die zich tegen de bevelen van MAR„MONT verzet hadden, werd door het Fransche bestuur de

„afzetting gevorderd. In waarheid was het met onze onaf-„hankelijkheid gedaan. Frankrijk was een groot militair „kamp geworden en Nederland werd als een avant-poste „beschouwd. Wel was het jaar 1804 kommervol."

Of C. H. GOCKINGA tijdens het Fransch bestuur lid was van den departementalen raad (Raad van Prefectuur), is mij niet bekend daar ik het niet vind aangeteekend. Wel werd hij, tijdens het Koningrijk Holland Kwartierdrost te Winschoten zijnde, bij de inlijving benoemd tot Onder-Prefect, maar hij was tot de aanvaarding van dat ambt volstrekt ongezind. Weldra werd dan ook Mr. J. R. Modderman tot de waarneming aangewezen, terwijl deze in November 1811, blijkens de Amsterdamsche Courant van 21 November 1811, definitief tot Onder-Prefect werd benoemd. Zie Mr. G. Mees Az. in het aangehaalde werk, 9e aflev. bl. 25 in de noot.

Dat hij als lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal een werkzaam aandeel had aan de zamenstelling der Nederlandsche Wetboeken, kan blijken uit zijne benoeming op den 22 Maart 1820 tot lid van eene commissie tot voorloopig onderzoek van de destijds bereids ingediende en nader in te dienen ontwerpen van wet, bestemd om een deel uit te maken van het aanstaand Burgerlijk Wetboek. Zie Mr. J. C. Voorduin, *Gesch. en begins. der Nederl. Wetboeken*, I, 1, 189. Ook was hij reeds tijdens de Republiek lid geweest van eene commissie belast met de zamenstelling van een ontwerp van een Burgerlijk Wetboek. Zie o. a. Voorduin I, 1, 166.

Ten slotte zij vermeld dat eene levensschets voorkomt in de *Galerie historique des contemporains ou Nouvelle Biographie*, die te Brussel is uitgegeven ten jare 1817 en vervolgens, Deel V, bl. 147 volg.

's Gravenhage,
24 Februarij 1873.

OUDE WILKEUREN

VAN

BOERSCHAPPEN EN MARKTEN

IN

DRENTHE.

Onder dit opschrift opende ik in dit Tijdschrift, deel IX, bl. 161, eene rubriek, die door toenemende bijdragen zeer belangrijk kan worden voor de kennis van de oude landhuishouding in de Drentsche boerschappen, welke inderdaad zeer eigenaardig was, en, hoezeer het gelukkig is voor voortgaande ontwikkeling dat andere en betere toestanden zijn in het leven getreden, zoo heeft èn de geschiedvorscher èn de staatsoeconoom èn de landbouwkundige groot belang, ook ten einde thans nog bruikbare gevolgtrekkingen te maken, om die toestanden te kunnen inzien en kennen.

Ik deelde toen een zestal zulke keuren mede.

Ook in de Drentsche Geschied-, Landhuishoudkundige en Nijverheids Almanak, bij J. Oomkens J.zoon te Groningen uitgegeven, die den Drentschen Volksalmanak opvolgde, waarvan slechts drie jaargangen zijn verschenen, nl. 1853, 1854 en 1855, maar die zeer belangrijke en weinig bekende bijzonderheden omtrent Drenthe mededeelde, komen zulke wilkeuren voor en wel in die van 1853 een boer-willekeur van Gieten van het jaar 1598, bl. 81—95; in die van 1854, bl. 111—116, boer-willekeur van Buinen onder Borger van 1613, welke zeer merkwaardig zijn om de oudheid, en de laatste ook omdat daarbij eene publicatie is van den predikstoel; en in die van 1855, bl. 87—92, boer-wilkeur van Diever van 3 Maart 1723 en van 21 Julij 1754, die ook daarom merkwaardig is, omdat de Scholtes ze medeteekende en ze „onder klokkleppinge" na 25 jaar vernieuwd werd.

De thans door mij medegedeelde is daarom belangrijk, omdat ze opgemaakt werd op een tijdstip, toen de wetgeving het regt der markten en boerschappen om „boerwilkeren" te maken niet meer erkende: het schijnt dat de wetenschap van hun vervallen regt de stellers van 't reglement

niet bereikt heeft, of dat het besef van hun regt, van hunne vrijheid te groot, te vast gevestigd was, dan dat zij meenden afstand te kunnen doen. Opmerkelijk is het echter dat ze hunne keur reglement noemen en aan het slot eene flaauwe bewustheid schijnen te hebben daarvan, dat de toestand van het regt is veranderd.

Wij laten hier volgen een Boerwilker van Hijken van 22 Nov. 1819.

BOERWILKER OF REGELEMENT VOOR DE BOER VAN HYKEN.

Wij ondergetekende inwoners te Hyken verbinden ons tot het nakomen of onderwarpen an de volgende artykelen:

Artykel 1.

Daar zal in onzer midden een pubelyke boervergadering plaats hebben op een daartoe bepaalde plaats, welke zal zyn in of by de schoele.

2.

deze vergadering zal byen geroepen worden door het blazen van een horen of door het rondezenden van een briefje by de huizen.

3.

die vergadering geroepen wordende door het blazen van het horen zal een yder gehouden zyn, alsdan op de bovenbepaalde plaats te verschynen: die naa verloop van een kwartieruurs naa het blazen van het horen niet kompareert zullen de alsdan anwezygen kunnen voortvaren met het noodyge te stellen.

4.

Zoo men in deze vergadering niet eens mogte zyn in het stellen van zekere dingen zal de meerderheidt van stemmen het geval kunnen beslissen.

5.

Zoo er ymant mogt vermenen een exstra ordinare verga-

dering te moeten beleggen zal het bekent gemaakt worden door het rondtzenden van een briefje by de huizen: alsdan zal een yder gehouden zyn op het alsdan bepaalde uur te kompareeren; die alsdan niet kompareert zal verbuiren eene boete van 15 cent, alsmede die het rondtgaande briefje laat liggen of niet dadelyk voortbrengt zal mede verbuiren eene boete van 20 cent.

6.

Op deze vergadering zal men de bovengenoemde en volgende artykelen van dit boerregelement kunnen veranderen, vermederen of verminderen naar goetvinden der meerderheidt van stemmen, waarnaa een yder zig zal moeten schikken alsmede zal men op deze vergadering kunnen bepalen en door de meerderheidt vaststellen allerhande gezamentlyke boerdingen die in dit regelement niet mogten genoemt zyn en egter nodig zyn, zonder dat de alsdan apsente leden zig daar tegen kunnen of mogen verzetten.

7.

Indien er gezamenlyk met de boer gewarkt moet worden hetzy publyke wegen, waterleidingen of wat het ook zyn moge zal een yder gehouden zyn op het alsdan bepaalde uur een bekwaam en weerbaar manspersoon, bekwaam om zyn pandt te kunnen maken, op de bepaalde plaats moeten zenden en die Gene die een half uir naa de bepaalde tydt niet prezent is, zal geboet worden voor 30 cent en in het geheel niet komende zal zyn pandt of panden op zyn kosten worden gemaakt, welke kosten en boeten in dit en voryge artykelen vermelt dadelyk worden opgehaald door de volgende hierna te noemen parzonen.

8.

Om deze bovengemelde boeten en kosten dadelyk op te halen zullen benoemt worden veer huisgezinnen onder den naam van schutheeren, welke jaarlijks zullen verwisselen en wel op den eersten mey van elk jaar voort te tellen naa de order der buiren en zullen by het aftreden van hun post an de boer moeten betalen vyf gulden.

9.

deze schutheeren zullen het geheele jaar door op de boer es moeten passen onder de volgende artykelen, zoodat de es het geheele jaer door vry zal zyn dat een yder zyn landt kan ploegen en zayen na goetvinden egter zal den een den ander met voordagt geen mennigen moegen beletten ook niet de van ousher gewone mennigen mogen verhinderen ten zy de rigter hieromtrent anders over mogte oordelen.

Geen paarden of biesten of schapen of varkens zullen op de es mogen lopen of weyden exept de varkens zullen het vry hebben van den eersten November tot den laatsten Meert: de boerharders zullen op de es mogen weyen als zy het zonder schade konnen doen tot zoo lange als de schapen op de es in de hekken liggen.

10.

De schutheeren zullen moeten zorgen dat de es vredenge behoorlijk gemaakt worde alsmede de boer- en partykuliere waterlydinge, zullende daarvan een dag of dagen in de boersvergadering worden gestelt om dezelve alsdan behoorlyk gemaakt te hebben of een yder het zyne behoorlyk schou vry.

11.

Gemelde vredinge of waterleydinge zal door bovengemelde schutheeren op de daartoe bepaalde dag worden geschoudt en zullen voor de eerste maal van een kwaat pant in die es vredinge worden geboet voor 5 cent en voor de tweede maal 10 cent en zoo vervolgen te verdubbelen tot vyf malen en niet gemaakt zynde zullen de schouwers gemelde pant of panden op kosten van den eygenaar laten maken, welke kosten dadelyk door de schouwwers zullen opgehaalt worden als een kwaat pant in de waterleydinge zal hetzelve plaats hebben uitgenomen voor de eerste maal I5 cent en dan vervolgens ook verdubbelt: de schouwers zullen gehouden zyn van yder keer schouwen an de eygenaar kennis te geven.

12.

De schutheeren zullen tot het schutten uit de es uit

hun huisgezin mogen gebruiken alle de hun redelyke vermogens bezitten en den ouderdom van 12 jaren hebben bereikt.

13.

Die schutheeren zullen voor schutten mogen vorderen uit de es

van een paart of vool by nagte . . .	*f* „.30	cent.
en by dag	*f* „.15	cent.
een koe of kalf	*f* „.15	cent.
een varken of bigge	*f* „.05	cent.
een schaap of meer tot 9 vor weyden . .	*f* „.05	cent.
zoo er eymant met 10 of meer schapen op de es bevonden wort te weyden verbeurt .	*f* 100	cent.
als er ymant met zyn vee by nagte op de es weidt verbeurt	*f* 3	gulden.
een varken dat niet gekramt is als die dag bepaald verbeurt. . . . . . - .	*f* „.2½	cent-
en voor de tweede maal nog niet gekramt zynde verbeurt	*f* „.5	cent.

14.

de geheele boer zal op dezelve conditien de schutheeren mogen schutten.

15.

Zoo ymand mogte vermeenen dat zyn vee nouwer door de schutheeren weerde opgepast als dat van een ander zal een yder het regt hebben om eens anders vee an de schutheeren an te wyzen die alsdan genootzaakt zullen zyn om gemelde vee dadelyk te schutten of anden aanwyzer voor hun reken over te laten zoodat zy voorgemelde vee zullen moeten betalen.

16.

De schutheeren zullen bovengemelde schutpennigen en boeten der schouw voor hun ygene gelden invorderen by het halve jaar en wel 8 dagen voor Allerhyligen en 8 dagen voor Mey: zy zullen het uir van invordering door een briefje by de huizen bekend maken, zoodat een yder alsdan zyn verschuldigde op de bepaalde plaats en uur zal moeten brengen.

17.

Van deze schutpennegen en boeten der schou zullen de schutheeren bij elke invordering an de boer moeten betalen *f* 2.50 cent, hetwelke voldoende zal zyn voor het geldt an de boer in artykel 8 vermelt.

18.

de schutheeren zullen gehouden zyn om het geschutte vee an den eygenaar an te wyzen uitgezondert degene die bevonden wort met zyn vee op de es te weyden by het anwyzen van het geschutte vee zal een yder zyn vee moeten bekennen: zoo van agteren bevonden wort iemant zyn vee niet bekent te hebben zal met een dubbelt schutgelt worden angetekend, de schutheeren zullen het vee zelve van de es moeten brengen uitgenomen die bevonden wordt op de es te weyden daarmede zullen zy kunnen volstaan als zy maar zien wat eygenaar het is, egter zullen zy het hem moeten anzeggen.

19.

eendien er by het invorderen van de schutpennegen enig verschil mogte ontstaan zal alles by de eerste boervergadering volkomen door de meerderheidt worden beslist zonder tegenspreken.

20.

De boeten in artykel 5 — 6 — en 7 vermelt zullen komen ten voordeele van de gehele boer zoodat voor de schutheeren verblyft die boeten in artykel 17 vermeld.

21.

Zoo in de boervegadering eenige dingen mogten gesteld of verboden worden en waarvan wegen de boer opgepast moet worden, zullen de schutheeren gehouden zyn zulks voor die boer te moeten doen van welk eennen aart het ook zyn moge zonder van die boeten of penaliteiten eenig genot te hebben.

22.

Eindelyk verbinden wy ons om zoo wy menen in het een of ander niet goet behandelt te zyn, ons an de uit-

spraak der meerderheidt van de boervergadering te willen onderwerpen en zoo wy gerigtelyk tot het betalen van boeten of kosten door die schutheiren namens de gehele boer worden genoodzaakt, wy hetzelve voor goet zullen houden en verbinden verder voor alle boeten en kosten die ons van wegen dit regelement kunnen of mogten opgelegt worden of de bepalingen door de meerderheidt van stemmen by de boervergadering ons opgelegd onse persoon en goederen als na de wet.

23.

Zoo het mogt noodig zyn zal dit boerregelement ter approbatie worden ingezonden waar zulks noodig zal geoordeelt worden.

Aldus gedaan en opgemaakt in Hyken den 22 November 1819, en bij gebrek an zegel door ons getekent op ongezegeld pampier om op zegele overgebragt te worden en alsdan op nieuw te teekenen.
(geteekend)

J Jeene Alberts
Jakob Koerts
Albert Geerts
Bartelt jansten
Hendrik Jakobs
Jacob Alberts
Roelof Jacobs
wolter Hendriks
Roelof Hein
Jan C. Koers
Hendrik meinen
Hendrik boer
jan peters
Albrt Arns
Geert Jans
willem Lombert
luykas roelfs
Harm Hendriks

Jan Alberts
Roelof Hendryks
Gerrid veldman
Hendrik Tiems
J: B: Vredeveld
Berend jans
Roelof weurdinge
Alberts jakops
jan Derks
Albert Boer
Roelof Jans
jan L Seubring
Egbert Derks
Alberts Hendriks
Barteld Hendriks
Derk Donen

HET NIJDINGE GOED TE GRONINGEN,

NOG EEN LEEN IN 1603.

In mijne bijdrage over den ouden Groninger adel in dit tijdschrift (VII, 13), heb ik reeds gesproken van dit Nijdinge goed en dit doen kennen als een bijzonder landgoed van de bisschoppen van Utrecht, dat zij hier ter stede en in het Goregt bezaten (VII, 24). Het was dus namelijk wel gelegen in de Groninger heerlijkheid of het aanzienlijke landgoed aan het Domkapittel te Utrecht door Hendrik III in 1040 geschonken, doch zal daartoe niet behoord hebben, maar te beschouwen zijn als eene eigene, afzonderlijke bezitting van de Utrechtsche bisschoppen als landsheeren, en wel als een leengoed, dat daarom ook aan hen als leenheeren en hunne opvolgers gebleven is, ook nadat de stad Groningen die heerlijkheid geheel aan zich bekomen had. Zoo werden, volgens de bisschoppelijke leenbrieven daarvan nog overig en door Driessen medegedeeld, [1]) in 1372 Otto Polleman daarmede beleend, in 1433 Fije Calmers, in 1451 Clawes Kater (zooals dat Nanneke zijne moei reeds voor hem bezeten had), en in 1452 Henrik Kater. Verder konde ik dit goed, bij gebreke van bescheiden, niet vervolgen. Nu is mij echter nog weder een latere leenbrief van 1603 bekend geworden en welwillend afgestaan door den bezitter, den heer L. U. Rengers van Naerssen. Ik heb gemeend het beste gebruik daarvan te maken, met dezen leenbrief ook mede te deelen, als ten vervolge op de voorgaande. Deze leenbrief is nu niet meer afgegeven door den bisschop van Utrecht, want die bestond niet meer, maar door het landschap Overijssel, als toenmalig leenheer van de oude bisschoppelijke leengoederen na de voorgaande landsheeren, die de bisschoppen van Utrecht zijn opgevolgd. Het goed werd bij dezen leenbrief verleend aan Hille Katers, zeker eene nazaat en opvolgster

---

[1]) *Mon. Gron.* II, 328.

van de vroegere leden van deze oude Groninger familie, die dat leen, zooals wij zagen, hebben bezeten. Het was dus steeds tot zoo verre bij die familie gebleven. Volgens eene scheidacte des jaars 1631 is juffer Hille later gehuwd met Frederik Coenders van Helpen. [1]) — Waaruit dat Nijdinge goed bestond en waar het eigenlijk gelegen was, hieromtrent worden wij uit dezen leenbrief ook niets gewaar. Het wordt hier ook „Henrick Guertz guet" bijgenoemd; misschien omdat een persoon van dien naam dat goed toen in gebruik had. Maar dit geeft ook geen meer licht. Wij hebben dat ook vruchteloos in andere bescheiden gezocht. Mij is alleen nog voorgekomen in een oud rekenboek der predikantengoederen van 1634, als daartoe behoorende, een huis met den naam van *Caters lien*, en aldus omschreven: „Een huis aan St. Martens kerckhof ten suiden van het Provinciehuis *Caters lien* geheeten, hebbende noǵ de predicanten ten oosten, de snurre ten suiden, Dr. Joannis Eeck an 't kerckhof ten westen ter naester swette. — Marten Milcken bewoont deze behuisinge ende tot gebruik der schoele" enz. De ligging van dit huis wordt alzoo duidelijk genoeg aangewezen. Volgens de oudere leenbrieven lag het Nijdinge goed echter in en buiten de stad tot in het Goregt; volgens den laatsten hier volgende, wordt het alleen gezegd, als gelegen te Groningen. Het is wel mogelijk dat voornoemd huis nog een deel is geweest van het Nijdinge goed, waarvan de hoofdzetel te Groningen zal gevestigd geweest zijn. Het leen daarvan moet dan toen reeds afgekocht en het goed versnipperd zijn. Maar daarvan verneemt men niets, noch hoe dat huis aan de predikanten gekomen is. Misschien schuilt er onder deze of gene familiepapieren nog wel iets dat hiertoe betrekkelijk is. Zoo ja, houden wij ons verder aanbevolen daarmede in kennis gesteld te worden, om de geschiedenis van dit zeldzaam voorbeeld van een Groninger leengoed aan te vullen. Hier volgt dan nu de leenbrief daarvan van 1603.

Leenbrief van het Groninger Nijdinge goed van 1603.

Ridderschap ende Steden der Landtschap van Ouerijssell, Doen cont ende te wetenn dat voer vnsenn Gecommittier-

[1]) Gron. Arch. Reg. 1631, nr. 6.

den totte Leenen ende Mannen van Leene hierunder genoempt, gecoèmen ende erschennen is Lubbert Vlger, Volmechtiger van Juffer Hille Katers, blyckende by seeckere Volmacht, gepassiert voer Mannen van Leene, die E: Godtfret van Bloemendaell, ende Doede vann Amssweer, ende by dieselue voer guet ende van weerden erkant, Ende versochte in naem ende van wegenn syne principalinne J: Hille Katers vorss nae doede haeres Broeders Claess Kaeter van Vnss beleent te wesenn mit dat Nijdinge oftte Henrick Guertz guet, mit alle synen toebehoeren gelegen toe Groningen, Welcke versuck by vnsen Gecommittierden jn deliberatie gelacht synde, hebben wy vm redenen vnss daer toe moeuierende doer handen vann vnse Gecommittierden, belyet ende beleent belyen ende beleenen mitz desen Lubbert Vlger, jn qualiteit vorss mit dat Nijdinge offte Henrick Guertz guet, mit allen synen toebehoerenn alss boeuen gemelt, vmme datselue wegen syne principalinne ende haren Erffg. te holden van vns ende vnse Nacoemelingenn, jn aller gestalt alsmen die leenen deser Lantschap schuldich is ende behoert te holden, Ende hefft gemelte Lubbert Vlger den behoirlicken eet daer toe staende jn handen van vnsen Gecommittierden gedaen, belauende alles te doene dat eenen getrouwen Vassall syne Leenheren schuldich jss ende behoert te doene, Beholtlicken vnss vnsen Nacoemelingen ende jedermennichlickenn synes rechtens, Hier waren mit vnsen Gecommittierden auer ende aen alss mannen van Leene deser Landtschap, die Ed. Godfridt vann Bloemendaell ende Werner van Holte, Sunder Arch offte List, jn oirkunde der waerheit, hebben wy het segell deser Lantschap beneden aen desenn brieff doen hangenn, Gedaen bynnen Swolle den Negenendetwintichsten Nouembris 1603.

(Beneden op den vouw des briefs staat)
Ther relatie vande
Gecommitteerden
my present
Roelinck.

EEN DRENTSCH RIJMPJE UIT DE 17de OF 18de EEUW.

„De *Alinghs*, de *Altings*, de *Hiddinghs*, de *Pelincks* en *Papincks*,
„De *Mantings*, de *Nijsinghs*, de *Oostings*, de *Willings* en (*Tabinghs*,
„Zijn in het landschap Drenthe (buiten de Ridders) vol-(gens algemeene gedachten,
„Onder de *Eigenerfden* voorzeker, de tien alleroudste Ge-(slachten."

De namen van *drie* der familiën in de bovenstaande nomenclatuur vermeld (*Alting*, *Papinck* en *Manting*), waren reeds in het laatst der vorige eeuw, althans onder de zoogenaamde *Eigenerfden* in het Landschap *Drenthe*, niet meer bekend, en naar 't schijnt in die provincie geheel uitgestorven, terwijl ook de laatste afstammeling van het meer dan vijf eeuwen oud geslacht der *Tabinghs*, voor omstreeks vijftig jaren in *Assen* is ten grave gedaald. — Velen in Drenthe echter, vooral onder de lagere volksklasse, hebben in het begin van deze eeuw, bij de invoering van onveranderlijke geslachtnamen, eenige van die Eigenerfde familiën doen herleven, door hare namen bij gemis van een eigen geslachtnaam aan te nemen. — Ook bestaan er menigvuldige voorbeelden, dat *later* door achteloosheid of onkunde van verschillende ambtenaren van den Burgerlijken stand in die provincie, onderscheidene geslachtnamen door eenigen, in strijd met de wet zonder toestemming des konings, in één der bovenstaande zijn veranderd, of bij de hunne gevoegd, en op die wijze geusurpeerd. — Zie verder over de familienamen der Eigenerfden in Drenthe, *Teg. St. van Drenthe*, 1792, I, 126.

MEESTER JOHAN, ORGELMAKER
TE APPINGEDAM 1481.

In dl. II der minuten van brieven door de regeering der stad Kampen verzonden, berustende op het archief aldaar, komt op pag. 367 de volgende brief voor aangaande zekeren meester Johan, Orgelmaker te Appingedam, door de regeering der stad Kampen aan die van Groningen gezonden. Het jaartal is er niet bijgevoegd, doch zal vrij zeker 1481 zijn. Vertrouwende dat de mededeeling daarvan van eenig belang niet ontbloot mag geacht worden, laat ik hem hier volgen.

Groningen.

„Eersame voirsichtige guede vrunde, die kerckmeisteren van onsz lieuen vrouwen kerke bynnen onsz Stadt hebben ons clagelyken wyss doen verstaen, woe sie in bijwesen meister roloffs vwer lieffden Secretarium jn sekeren vorwerden en manneren die orgelen al daer jnden kercke, bestedet en verdinget hadden an meister Johan orgelmaker then Damme, wel als dat behoirde toe vermaken en toe accordieren, twelche guede vrende [seggen dat], meyster Johan voirges. alsoe niet vollenbracht nogh gedaen en hefft, als hie dat geloefft en angenomen hadde, mer die orgelen synnen corts nae synnen affscheide hulende en onbruyckbar geworden, soe dat men der thants niet gebruken en kan. Want dan meyster Johan in uwen gebiede geseten is soe begeren dairom vruntlyck, meister Johan voirges. vp willen schriuen voir uwe lieffden to komen en hem myt eernste dair toe holden en onderwysen hie sich eerstdages alhyr bij ons voegen en die orgelen voirs. vollentkomentlyck toe maken en toe accordieren als hie dat geloefft en angenomen hefft, die kerckmeisteren voirsz synnen anbodich hem guetlycken van den restande sijns loens toe vernoegen, en omme sich geboirlycken tegens hem to holden. Hyr jnne myt geboirlicht neersticheyt sbeste veramen en vernoegen, dat wij 't anderen tyden in gelycken in meerren saken gerne vlijtlyck weder om verschulden en voir oegen hebben wyllen, kenne god."

DE OPPERVOOGDIJ OVER DE GASTHUIZEN.

In de bijdrage van den heer Stratingh over de inrigtingen voor zieken, in *stuk 2 van dit deel der bijdragen*, wordt gewezen (bl. 89) op het reeds in het begin der vijftiende eeuw voorkomende bewijs, dat de stedelijke regering het opperbestuur, de oppervoogdij over het gasthuis in de Pelsterstraat uitoefende. Ook van lateren tijd komen daarvan en mede van andere gasthuizen voorbeelden voor, gelijk blijkt uit de bladvulling reeds op bl. 133 bijgebragt, betreffende de bestelling van een vondeling in 1602, en uit de volgende brieven van het laatst der zestiende eeuw, maar vóór de invoering van de hervorming in deze stad. — Ik laat daarop ook nog volgen een brief van 1593, waaruit men tevens ziet, hoe de gasthuizen te Groningen in de eerste plaats soms ook gediend hebben tot verpleging van zieke en gekwetste militairen.

1.

Vnser vrundtwilligen grueth sampt alles guedts vermoegendts erbiedunge bevoern, erntfeste ende vroeme, in sunderheit groet gunstigen vnd goede vrundt., Jdt beclagen sich de voerstanderen der elendige armen van sunte geertruden gasthues binnen vnser stadt, woe de armen dener vp gheter vene van etzlijken buren ende principalen aldaer, onbilliker wijse bouen segell ende breue ende witlijken verdraghe onafflatich vexert, exactionneert ende geschattet solde worden, allent tot groten achterdele ende verdrete der armen sampt derseluer voerstanderen vnd dener, voegen vns derweghen durch hijr inuorwaerter supplication om tegenwoerdigen voerschriuenth denstlick anlangende, woe v erntf. l. daer wth inder lange sullen hebben tho vernhemen, Demnha is unse vrundtlich versueck vnd begheren v erentf. l. de vpgemelte buren ende principalen van gheten soe inden besten vnd mitten scharpsten wolden onderrichten vnd daer toe vermoegen, dat se des gasthuses vnd armen dener aldaer voert meer bouen Recht ende billickheit onbelastet ende onbemoeijet laten daer mit de elendige

menschen, soe in bemelten gasthuse ghehanthauet worden an hoer onderholt ende armoet guedes onuerkortet wesen ende blijuen moegen, sulckes werth der alweldighe godt beuoernst rijkelijck belonen vnd wij sint es oeck tallen tyden vm v erntf. l. to verschulden vruntl. gheneicht, kenne godt de deselue v erntf. l. in geluckzaligen wall·standt langkdurich vrijsten vnd bewaeren moeth. Schreuen vnder vnssen Signete den 5 Aprilis 1562.

B. vnd R. der st. gr.

Den erntfesten vnd voernemen engelberth van eemsse Kon. mat. Raedt, Drost tho Couerden vnd die landtschap van Drenthe vnssen bijsunder groetgunstigen vnd goeden vrunde [1]).

2.

Vnsen vrundtlijcken grueth vnd wes wij ghuedes vermoegen steedtz beuoer, erntfeste, erbar vnd vroeme insunderheijt groetgunstiger ghuede freundt. Wij moegen V erntf. vnd er. L. niet bargen woe de voegede vnde voerstanderen van S. Gheertrude gasthues binnen vnser stadt van wegen der elendigen armen daerselffs, ons claegelick bericht vnd tho erkennen ghegeuen, woe se seker process vnd rechtsforderinge mit vnde tegens de Buren van Gheten etzlijcke des bemelten gasthueses vehnen oder wardell belangende tho verrechtfeerdigen eedts vnd plichtes wegen noetdrufftich intenteert vnd voergenomen. Ende ommedat dan deselue saecke allent sijden duijtlijck, ordentlijck vnd rechtmetiger wijse angewendt, voerbracht vnd vulfuerth solde moegen worden, hebben gedachte voegeden, durch onsen heten thodoent vnd Raedth (soe wij vpperste voegeden vpseheners vnd besorgers der armen ghueder alhijr van godt vnd recht verordent) vnser stadt Sijndico de saecke mit alle hoeren ancleeff vnd bescheijdt van breuen, schrijften, munimenten, tugen ende bewijss an handen gestellet vnd beuoelen die selue mit allen vlijth vnd neersticheit tho visiteren, duersehen vnd sich daer inne inden besten tho beleren ende volgendts daer mede tdoen ende gescheen tho laten als sijnen goeden Raedt gedragen vnd

[1]) Archief v. Gron., h. s. in folio 105*b*.

sunst anders na godt, recht vnd billicheit eghen vnd behoeren solde. Derwijlen oeuerst nu v erentf. vnd erb. l. anhe twijfuell wall gehoert, woe gemelter Sijndicus ijdtz nicht bijder handt, sunder mit oeck enighe vnser mede Raedtsvorwantere in dusser stadt hoech anliggende saecken, tho houe an hoer furstl. durchl. getogen, vnd aldaer bouen hoep vnd vermoedent, (vormidts veelfuldige groetwichtige des lopenden besorchlijcke tijdts geschefften leider vnd anders) een gherhume tydt vnd noch vorleth vnd vpgeholden, Is der wegen vnse gants freundtlick versueck vnd begheren v erntf. vnd er. L. des gasthuses voerg. weder parten in tghene voerverhaelt vnd anders inder billicheit gelieuen wolle to onderrichten vnd voerts (want het den elendigen armen antreffet vnd causa mere pia is) de saecke ex officio bes tijt des Sijndici wederkumpst wthstellen vnd varsten, oeck in haer geheell erholden, bes ten naesten lottinge nae desen, omme alsdan vnd oeck midler wijle tho doende alst na noeddrufft vnd der gestalt der saecken beuonden sall worden tho behoerende, des vnd alles ghuedes versehen wij ons van wegen der armen, also gantzlijck tho deselue v erntfest. vnd er. L., de wij hijr mit (na begeerte enes wederbescr. touorlatigen antwoerdes) dem allmechtigen heren in aller walfoerth gelucksalich beuhelen. Schreuen onder onsen Signete vp auonde assumptionis Marie den XIIII augusti 1566.

B. vnd R. d. st. groeningen.
(get.) Alting.
8. 14. 66.

Den Erentfest. erbaren vnd vroemen Engelbert van Enssen Con. Mat. Raedth drost tho Couorden vnd der landtscap van Drenth onsen in sunderheit groetgunstigen goeden vrundt [1]).

3.

Durchluchtige, hoechgeboern, genediger furst ende heer, Idt supplicieren ende geuen seer claechlijck ende bedroeffelijck an, de procuratoren ende voerstanderen des Conuents vanden hilligen geest, daer inne de arme olde

---

[1]) Archief van Groningen, h. s. in folio 105*b*.

elendige Borgeren der stadt Groeningen mit tijdelicker noedtrufft voersorget, waer int anleggen ende vpbouwent van Con. Mat[s]. citadelle ende casteell alhijr den voergemelten Conuente, sekere arffgrunden ende landen affgegrauen ende entfrembdet worden sint, waer van bij suppl[en] ande veer hundert Carol. gulden ijaerlijcx, tot alimentatie ende onderholdt der armen voerges. vp to boeren ende tontfangen gewoentlijck, woe dan ons mede ten deele neet onbewust. Ende de Suppl[ten] oeck anden gestrengen erntfesten heren Johan de Mepsche Con. Ma[ts] Lieuten. als daertho insunderheit gecommitteert, breder vorclaert ende oetmoedelijck te erkennen gegeven, als se ons voergedragen, Daer mit dan de elendige godts armen, in hoer vterste lijffsnoedtrufft langer neet defraudeert ende troestloes gelaten, Bidden daeromme gants onderdanichlijck, euwer Furstl. Ex. genedichlijck woelde gelieuen te verordenen, dat bemelten armen geboerlijcke entgeldinge ende versett hoerer affgegrauen landen sampt des erledenen schaden am forderlixsten gescheen moegen, des dan der allmechtiger godt wederomme rijckelijck wert belonen, Sint oeck de armen voer de prosperiteit ende walfaerth van euwer F. Ex. innichlijck tho bidden, seer vuerich ende ijuerich dach ende nacht bereijdt, kenne godt, de euwer Furstl. Ex. tho lange tyden in gewunschten wolstandt ende geluckzaliger dominatie will gefristen. Screuen onder onsen Signete, den eersten dach Martij 1573, stijlo communi.

Euwer Furstl. Ex.

Steedts gehoersame ende guetwillige ondersaten
B. ende R. der St Groeningen.'

Der Edle vnd wall geboerne Frouwe Frouwe Anna geboerne tho Teecklenborch, Grauinne tho Benthem, Teecklenborch vnd Stenforden Frouwe tho Rhede ende Weuelickhaue, onser gen. Frouwen [1]).

---

[1]) Archief van Groningen, h. s. in folio 105*b*. — Het is niet duidelijk, op welken grond de Groninger magistraat dit verzoek rigt aan de gravin van Benthem. Het kan wel geen wereldlijke magt alhier zijn, dus alleen zedelijke invloed door haar aanzien. Misschien had zij zich reeds, vóórdat zij de hofstede Wijert onder Helpen in 1577 heeft

4.

Edel gestrenge vnd vermoegende genedigen heer. Wij koenen neeth laeten V Gen. in dienstlicher wolmeininge hiermitt an tho melden, wat gestalt die krancke vnd gequetzte soldaten van hoeren capiteinen int weinichste mit lehninge ofte betaelinge neet geassisteert worden, vngeachtet V Gen. vnsz beloeft, dat einen jedern zijne lehninge van zijn capitein richtich solde volgen. Die gasthuijsen, die doch in sick soluest arm, ende in desen benarden tyt hoere eijgen armen quaelijck koenen spijsigen, sinnen altoesaemen vull gelecht mit krancken ende geschoeten. Daer toe hebben wij ein ander huijs int conuent van de geestliche maechden voer den krancken alleene geordineert ende beuonden dat in tselue huijs jegenwoerdich meer alsz hundert krancken liggen. Oeck hebben wij der stat vleeschhuijs voer den gewundede ofte gequetzste soldaten mit beddesteeden laeten toe rusten, beuinden oeck dat hetselue huijss all vull iss ende datter meer als gequetzste albereit liggen. Welker krancken ende gequetzsten altoe saemen vanden borgeren gespijsiget ende vnderholden worden, dan ouermits bij den gemenen borgeren die armuet groet iss, kan solches neet langer duijren, daeromme bidden wij V Gen., dat deselue die anordninge wil gelieuen te doene, ten eijnde ein jeder captein zijne krancke ofte gequetzste soldaten, 'tgene hem competieren, vnweigerlich volgen laeten, tot welcken fine wij an V G. het register van alle krancken en gequetzsten hierbij ouersenden [1]).

---

aangekocht (*Bijdr.* VII, 309), met der woon te of bij Groningen gevestigd. En dit mag dan ook de reden zijn, waarom in het adres hare woonplaats niet vermeld staat.

[1]) Brief van B. en R. aan den Stadhouder, 10 Oct. 1593. Gr. Arch. H. S. Folio 105*a* II, bl. 175.

GELDNOOD TE GRONINGEN IN 1569.

Instructie ende beuel den erentfesten erb. ende vroemen Borgerm. Derck Schaffer ende Willem Gheerdts als tegenwoerdige der stadt gesanten mitgegeven sich daer na tho richten ende holden. 30 Mei 1569.

Inden eersten sullen se hoer vterste vlijth ende neersticheit tho Munster, Osenbrugge, Coellen ende daeromtrent bij priuate luden, off oeck cloesteren, steden ende communiteten anwenden, om een X, XX, XXX, XXXX edder vijftich dusent daler hoefftsumme vpter stadt ende stadt accijsen ende guederen vp rente tho verkrigen ende daervoer ijaerlix na aduenant vande hundert vijue, ses, VII, acht oft negen, woe se best ende noeder koenen, tho verspreken, offt oeck voer een III offt IIII^{c} daler ongeueerlick een vat botter na gelegentheit min offte meer in plaets van geldtrenten tho betalende ende hijr aff elckx int sijne genoechsam verwissinge van segell ende breue in behoerlijker forme onder der stadt segell offt anders te willen doen ende volgen laeten, bijsunders so Con. Mat. Hispanien onse alder gen. heer d'stadt groeningen seker breue van octroij ende consent daer tho verleent oeck enige nije accijsen, tollen ende vpkumpsten genedichlick verwillight, der stadt vpervallende ende vpliggende lasten ende beswaringen, daer te bet tho moegen dragen ende wthrichten, woe dan oeck de jaerlijcke rente deser ende andere vpgenoemene penningen inden besten daer van tho betalende. Weshaluen oeck den gesanten voer vpt ghene voergescr. een open ende generael credentsbrieff mitgegeuen. Oerkunde der stadts hijr vpgedruckten signete den 30 Maij 1569 [1]).

---

[1]) Gron. Archief, h. s. in folio, 105*b*. Deze opdragt toont wel duidelijk aan, dat de geldnood bij de Groninger regering in dien tijd zeer hoog was gestegen.

INKOMST VAN RENNENBERG; EED DER HOPLIEDEN, 24 JUNIJ 1579.

Wij ondergeschreuen hoplueden ende beuelchhebberen der acht vendels Borgerlicken Regiments binnen groeningen oeck des vendels vpt schuetendeep, mit, de samptlicke Borgheren ende jngesetenen onder de voers. vendels betoegen, Loeven ende sweren sampt ende elck bijsunder, dat wij mit lijff ghuedt ende bloet willen ende sullen sijne Gen. persoene ende guederen mit alle sijn Gen. hoffgesinde ende garde mit oeck alle anderen soe voerns daegelicks hen en weder by syn Gen. te doende moegen hebben, voer allen gewaldt moetwille ende ongeuall allhijr binnen dusser stadt schutten, scharmen, bewaeren ende beurijen, oeck sijn Gen. tot allen tyden sijn geuallens mit allen den sijnen jn aller verseeckertheijdt weder laeten van hijr vertrecken.

Vorder loeuen ende sweren wij bouengeschreuen, dat wij mit malckander lijff ghoedt ende bloet willen ende sullen vpsetten tot de leste tho tot vnsser seluer verseeckertheit, walstandt der Generaliteit ende vulcoemen wederstandt der Spangiaerden ende allen anderen gemene vianden, soe waerlicke moet ons Godt almachtich helpen. In oerkhunde van tgene voers. hebben wij hoptluyden venrichs ende allen anderen beuelchhebberen oeck een jder Rothmester van wegen sijn Rot onse nhaemen hier onder getekent. Actum den XXIIII Junij anno XV^{c}lXXIX.

Dit voers. by den hoplueden ende andere beuelchhebberen onderteekent, js sijn Gen. durch de heren Raedtsvorwanteren Gheert Entens ende Doct. Rembertum Ackema tho gesonden vp dage voers. Ende js des namiddages omtrent ses vhren mit groeter pompe vande Borgher ontfangen, waer van veer vendels sijn Gen. buten Botteringepoerte vpden esch tho moete getoegen ende veer vendels vpt brede marcket sich jn ordnung gestelt, daer syn Gen. durch gereden, js des auonds vp der stadt kosten tho heerde geslagen ende js sijn genade van een Erb. Raedt met twe vette ossen ende een voeder wijns vereheret geworden. [1])

---

[1]) Gron. archief. H. S. in folio 105*b*, bl. 44. — Zie bl. 144, deel V dezer *Bijdragen*.

BEROEPING VAN EEN PASTOOR TE MIDWOLDE, 1580.

Wij B. ende R. der stad Groeningen, doen v ondergeschreuenen te weten, woe wij bericht ende verstendicht, dat de pastorie aldaer ijdtz onbedient, ledich ende vacerende is, beuhelen v daeromme mit ernst gesinnende, dat ghij eerstes dages ende sunder langer vertoch, eenen vroemen, erbaren, walgeprobeerden Catholijcken man, dewelcke vlijtich, tuchtich ende bedaeght, gheen dronckert noch vechter, dan vreedzam, sober van ghoeden geruchte ende faem', Ende voer all, der karcken ende gemeente aldaer, na older lofflijcker ordinantie ende gewoente tho bedienen ende tho leheren nutt ende bequaem sijn sall, in plaets des voerigen pastoers, eendrachtich ende onpartijich noemen, kiesen ende erwehelen, soe ende als sodane kuer aldaer van oldts to gescheene, gebruijcklich is gewest, Ende hijr inne gheen gebreck noch versumenisse vallen edder gescheen tho latene, bij verlies ende verbeurte des khuers, oeck wijder straff ende pene, na gestalter saecke, tho vermijdende, daer ghij Juw alsoe, inden besten, sult hebben na to richtende, den boeden ghefft desen brieff (des versocht) wederomme. Screuen onder onsen signete den IIII dach Octobris, anno XV^{c} ende tachtentich.

Den Karckvoeghden ende ghemeente des Karspels Midtwolde, sampt ende elcken bijsunder, den dijt alsus behoert ende angaen mach. [1])

DAGLOONEN TE GRONINGEN IN 1586.

Zoeuen van dese arbeijtsluijden hebben in stadtwerck bij de kaeren, viere turff gedraghen ende ene van dien opten wall ende elders, daer men sie van doene wass gearbeijt.... ijder V dage, ijder des dages V stuuer. — Januarij, Februarij, Maart VI st. VII st. in de zomermaanden.

Desse timmerluijden ende holtsagers maecken in stadtwerck dat nije verlaeth, ijder V dage, ijder des dages X stuuer. Januarij, Maart XII st.

---

[1]) Gron. Archief, H. s. in folio 105, bl. 176'. — Hier wordt Midwolde in het Oldambt bedoeld.

Mr. Hindrick Nijterinck ende Wijtens steenmetselers hebben in stadtwerck in s' heerenhoff gearbeijt ijder IIII dage, ijder des dages X stuuer: de kalckmaecker Lambert Jans II dagen, des dages IX stuuer. XI stuuer Februarij.... XII st. in zomermaanden.

Harmen gaerdenier VI dage des dages VII st. Februarij.

Desse timmerluijden hebben vijff weken in stadtwerck gearbeijt ouer dat verlaet voer int Oldtampt te setten ende twee brugge te maecken, ijder 28 dagen, ijder des dages XVI stuuer. Junij.

Desse leijendeckers hebben gearbeijt in stadt werck int 'sheerenhoff.... ijder II dage, ijder des dages XX stuuer. Augustus.

Herman stratemaecker V dage gearbeijt an Ebbinge strathe des dages XII stuuer. Augustus.

Mr. Bartelt broeckmoller en Jan Jans Kistemaeckers, maecken in stadt werk int 's heeren hof III portalen en raemen, ijder V dage, ijder des dages XIII stuuer. September. [1])

BELOFTE IN PLAATS VAN EED DER MENNONIETEN.

25 April 1616, Resolutie van burgmeesteren en raad van Gron.:

„dat men van nu voortaen met de geene, die Mennonijten genoempt worden, in het presteren van den Borgereedt bij tolerantie sal mogen dispenseren in dier voegen als in de Ordonnantie van de Weescamer op den voormunderen eedt gedispensert en geordonneert."

Ordonn. op de weeskamer 19 Mei 1613, eed van voormonder en voogd:

„van welcke eedt zoo veele de Mennoniten belangende, daermit deseluige onder pretext van Religie als off hoer ongeoorlooft zolde wesen te sweeren, sich alle wettige lasten van voormunderschap niet meugen soecken te ontrecken, bij forme van tolerantie vnde accommodatie sal worden

---

[1]) Stadsrekening, 1586, bl. 219—227, 257, 283, 285. — Verg. *Bijdr.* IX, 239.

gedispensiert, dat sij in plaetse van het woort sweeren sullen verclaeren aen te nemen ende te beloven oprechtelijcke voor Godt Almachtich goede ende getrouwe voormunders ende vogeden te sullen wesen, mit wunsinge zoo waerachtich des heeren Genadigen zegen over haer als si die gedane belofte getrouwelijck naecomen ofte contrarie desselfs vloecke ende ongenade, zoo se moetwilliger wijse daertegens doen oder handelen, neffens onderwerpinge der politijcque bruecken ende straffen op den meinedigers in reehte heijlsamel. gestatueert." [1])

ONTSLAG UIT DE STUDENTENCOMPAGNIE VERLEEND AAN GISBERTUS EDINGH.

Ego Wicher Wichers, praefectus voluntariae cohortis studiosorum, assensu et authoritate illustrium ordinum hujus Provinciae Groningae et Ommelandiae conscriptorum, certum facio his codicillis, quod, per decursum trium mensium spatium, quo Groningam urbem in Frisijs inclijtam operibus obsederunt Episcopi Coloniensis et Monasteriensis, GISBERTUS EDINGH vir animo et manu strenuus, sub meo vexillo ita se gesserit, ut fortem, honestum bonisque prognatum et Patriae amantem ac percupidum decet; fuisse paratum et intentum momentis omnibus, semperque dicto audientem in obeundis summa vigilantia, parique integritate assignatis ei vigilijs et excubijs tam in statione quam in vallo, qua diurno, qua nocturno tempore; et quoniam pro nostra in Patriam pietate et cura urbe iam obsidione liberata ab ordinibus huius Provinciae delegatis nobis gratiae sunt actae nosque honeste dimissi a stipendijs et voluntario hoc in patriam studio, aequumque sit ut quemadmodum publice laudati omnes sumus, ita etiam privatim a Centurione virtutis et industriae testimonio ratio eorum habeatur, qui meritis praeter ceteros se approbaverunt.

---

[1]) In Blaupot ten Cate's *Geschied. der Doopsgezinden in Gron.* leest men, dat de Doopsgezinden in 1612 nog verpligt waren tot het doen van eed, en zulks krachtens de Warfconstitutie van 29 Oct. en 5 Nov. 1612, maar dat zij daarvan werden ontslagen bij ord. van de Weeskamer in 1613 en de Stadsresol. van 25 April 1616. Deze beide laatste nu zijn boven in haar geheel opgegeven.

Quare cum missionem a me petierit eximius juvenis modo nominatus GISBERTUS EDINGH, facile id a me impetravit, quippe qui exemplo necessarium censeam subscribere desiderijs eorum, qui tam fortiter et pie se gesserunt; itaque ut omnibus constare possit missionem a me concessam, eiusque virtus et constantia; ipsum dimissum his tabellis significo, meritumque viri fortis praeconium pronuncio, petoque ut hoc meum testimonium ab omnium ordinum hominibus, qui hoc videbunt, aut legent, ratum habeatur, ipsumque pro tali velint habere et agnoscere; pro quo beneficio promitto me memorem, omnibusque officijs devinctum. Sine dolo aut malitia et in rei veritatem ego Wicher Wichers praefectus cohortis praedictae signum meum huic tabulae opposui et chirographo meo confirmavi.

Groningae XIV kal. Octobr. M.D.CLXXII.

Wicher Wichers [1]).

---

[1]) Dit ontslag, hetwelk de eigenhandige onderteekening van den kapitein Wichers en daarnevens het wapen der familie bevat, is in het Archief bl. 142, dl. 2 suppl. Polit. stukken. Voor hen, die de latijnsche taal niet magtig zijn, deel ik mede, dat de inhoud van het ontslag of paspoort op het volgende neerkomt. W. Wichers verklaart, als kapitein van de met vergunning der staten opgerigte studentencompagnie, dat gedurende de drie maanden, in welke de bisschoppen van Keulen en Munster Groningen hebben belegerd, de in gemoed en daad dappere Gijsbertus Edingh zich mede onder zijn vaandel heeft bevonden en zich zoo heeft gedragen als het een dapper, braaf man, van goede geboorte en zijn vaderland liefhebbende past, dat hij bij iedere gelegenheid bereid en goed gezind is geweest, dat hij ten allen tijde gehoor gaf aan de bevelen om zich te begeven naar de hem aangewezen posten zoo in de wacht als op den wal, zoowel bij dag als bij nacht; dat zij allen, nadat de stad van het beleg was verlost, vóór hunne aan het vaderland in het beleg der stad bewezen dienst en goede zorg door de staten der provincie zijn bedankt en eervol uit deze vrijwillig voor het vaderland op zich genomen dienst zijn ontslagen en naar verdienste geprezen, maar dat het tevens billijk is, dat de bevelhebber een getuigschrift van dapperheid en ijver verstrekt aan hen, die zich boven de overigen verdienstelijk hebben betoond, en vermits nu de uitstekende jongeling Gijsbertus Edingh zijn ontslag heeft gevraagd, heeft hij geen bezwaar hem dit te geven, omdat hij van oordeel is met een voorbeeld te voldoen aan den wensch van hen, die zich zoo dapper en braaf hebben gedragen, en opdat nu aan allen van zijne dapperheid en standvastigheid zal kunnen blijken, verklaart hij hem voor een verdienstelijk en dapper man. Eindelijk verzoekt hij dat dit zijn getuigschrift door een ieder, die het mogt zien en lezen, voor zoodanig moge worden aangenomen, en dat hij hem voor zoodanig moge houden en erkennen..... Vergelijk hiermede de door mij op bl. 137 deel I dezer *Bijdragen* medegedeelde *reispas voor een student, lid der akademiecompagnie in* 1665.

NOG EEN WOORD

OVER

HET EERSTE ONTSTAAN VAN DEN DOLLARD.

Het te Emden gevestigde „Gesellschaft für bildende Kunst und Vaterländische Alterthümer" heeft in 1872 begonnen een *Jahrbuch* uit te geven. Ik begroette dezen zijnen eersteling met blijdschap, als de vrucht van medewerkers in de buurt op gelijk gebied als ons tijdschrift, en de bijdrage, waarmede het eerste stuk begint, trok al dadelijk in het bijzonder mijne aandacht. Die bijdrage bevat namelijk eene voordragt van den heer Generaal-Superintendent Bartels te Aurich, betiteld: „Ubbo Emmius, Möhlmann und die entstehung des Dollart," met een Dollardkaartje, dus een onderwerp, door mij ook al een- en andermaal behandeld. De schrijver springt hier in de bres voor Emmius tegen Möhlmann, maar neemt toch niet het gevoelen des eersten aan, zoo min als dat des laatsten, omtrent den tijd van het eerste ontstaan van den Dollard. Volgens hem zal deze niet het eerst zijn begin genomen hebben in 1277, naar Emmius en de gewone overlevering door mij ook gevolgd, ook niet in 1413 naar Möhlmann, maar in 1377, naar de opgaaf van deze en gene kronijk. Het is dus wel geen nieuw gevoelen, maar hij stelt dit nu voor het eerst als het waarschijnlijkste voor. De heer Bartels is met het door mij en den heer Dr. G. A. Venema in 1855 uitgegeven werk over den Dollard bekend, doch niet met hetgeen ik laatstelijk in dit tijdschrift ook al tegen Möhlmann daarover heb in het midden gebragt [1]). Ik weet niet in hoeverre de kennisneming daarvan invloed zou gehad hebben en nog kan hebben op zijn gevoelen, en ik gevoel mij dus wel genoopt nog eens op deze zaak terug

[1]) Zie *Bijdragen*, VII, 186.

te komen en zijn gevoelen te toetsen. Ik zal te dien einde eerstelijk den hoofdinhoud van zijne voordragt doen kennen.

Bartels werpt verreweg de bewering van Möhlmann, dat Emmius, half met opzet zijne lezers op een dwaalspoor brengend, op grond van de voorspelling van Jarfke, de meening dringend zou hebben verbreid van het ontstaan van den Dollard in 1277. Dit strookt vooreerst geheel niet met Emmius's denk- en handelwijze. Het zoude zielkundig beschouwd toch zeer wonderlijk zijn, als de ijverige bestrijder van den valschen propheet David Joris zich tot den slipdrager van den waarzegger Jarfke had laten vernederen, en, terwijl hij de apokryphe geschiedbeschrijvingen van een Bernhard Furmerius en Suffidus Petri op de meest beslissende wijze bekampte, zelf een brokstuk apokryphe geschiedenis vervaardigd had. Maar buitendien heeft Mölhmann zijne stoute bewering met geen schaduw van bewijs ondersteund. Het is ook onwaar, dat Emmius zijn berigt over het ontstaan van den Dollard zoo opzettelijk zou verbreid en groot gewigt daaraan gehecht hebben. Hij liet veeleer de uitvoerigste uiteenzetting daarvan 25 jaren lang ongebruikt in zijn lessenaar liggen en gaf die eerst in zijne Chorographie van Oostfriesland als toegift tot zijn Friesch geschiedwerk in de uitgaaf van het geheel der Decaden hiervan uit [1]). Eindelijk een Ubbo Emmius, die den Dollard tusschen 1277 en 1287 liet onstaan, heeft er niet bestaan, maar is niets dan een nevelbeeld van Möhlmann's zucht naar kritiek. Wat de werkelijke Emmius berigt, is veeleer dit: Het feit van het ontstaan van den Dollard omvat eene tijdruimte van eeuwen, het einde daarvan reikt tot het midden der hervormingseeuw, zijn aanvang gaat terug tot 1277 en het tijdvak der stormvloeden op het eind der 13de eeuw, wier gevolgen zulk een duur en omvang konden verkrijgen, hoofdzakelijk door de twisten der Vetkoopers en Schieringers in de 15de eeuw.

Ten toets van deze door alle latere geschiedschrijvers met meer of minder naauwkeurigheid aangenomene opvatting heeft, zoo vervolgt Bartels, ons gelukkig Emmius zelf in staat gesteld. Op het archief te Aurich bevindt zich namelijk eene verzameling van door Emmius eigenhandig geschreven aanteekeningen. Daarin komt eerstelijk

---

[1]) *Descriptio Chorogr.*, p. 36. Verg. p. 33.

voor een latijnsch uittreksel uit de kronijk van Beninga, met andere berigten en opgaaf der bronnen, aan den rand en ingelegd, vermeerderd. Möhlmann geeft zich den schijn alsof hij dit handschrift kent [1]). Had hij het werkelijk gekend, zoo zoude hij, omtrent het ontstaan en de bronnenwaarde van de Friesche geschiedenis van Emmius in 't algemeen en van zijne beschrijving van de geschiedenis van den Dollard in 't bijzonder, geene zoo onhoudbare meeningen geuit hebben, als hij heeft gedaan. Bartels heeft deze aanteekeningen lang in handen gehad en bevonden, dat zij ten tijde van Emmius's verblijf te Norden en Leer verzameld zijn ter voorbereiding tot de voorgenomen uitgaaf van zijne Friesche geschiedenis. Men vindt er ten eerste de volgende aanteekeningen in: 1. Uit Beninga's kronijk teekent hij op het jaar 1413 aan, hoe Koppen Jarges, het toenmalig hoofd der Schieringers, in Reiderland twee zijlen verbrand heeft, en ten gevolge daarvan mettertijd een aanzienlijk aantal dorpen te gronde zijn gegaan [2]). 2. Te dezer plaats is bijgelegd een door een andere hand geschreven uittreksel uit de kronijk eens kloosters van de stad of het gewest Groningen, wat niet nader aangeduid wordt, luidende het opschrift eenvoudig „uit een kronijk van ons convent" (ex Cronico conventus nostri); hier vond Emmius betuigd, dat ook van wege de tegenpartij, de Vetkoopers, gelijke verderfelijke maatregelen tegen Reiderland genomen zijn door Keno then Broek [3]). 3. Dat intusschen hiermede niet het eerste ontstaan van den Dollard berigt is, maar dat tot 1277 terug gaat, nam hij aan op grond van de getuigenis eeniger kronijken, die hij niet nader aanwijst. Twee aangehechte strookjes houden in, het eene kortweg, dat sommige kronijken op het jaar 1277 dien vloed vermelden, waardoor een groot deel van Reider-

[1]) *Kritik*, p. 61.

[2]) »(Coppenius) praeter rapinas et incendia duos aquaeductus, ubi jam sinus Dollartus est, exussit: praeterea etiam Tittingii aggeres suos negligebant, et aquaeductus plures diffluere et dissolvi sinebant, ita factum est ut in paupertatem incolae redigerentur; ac tandem 24 pagi cum templis inundatione perierunt."

[3]) »Postea fit Keno inimicus Coppenii atque invadit Reiderlandiam atque comburit Reiderzyl, Oterdumerzyl et iterum discessit, sed Coppenius capit consilium et posuit praesidium in praedicta loca versus Eemsam."

land is vergaan en hierdoor de Dollard ontstaan [1]); het andere uitvoeriger, dat in het jaar 1277 eerst op den 13 Januarij, vervolgens den 29 December op een Maandag te elf ure, een zeevloed Friesland heeft verwoest en in Reiderland 33 dorpen overstroomd; dat in de volgende drie jaren de overstrooming dikwijls is herhaald, terwijl de dijken niet werden hersteld, zoodat eindelijk die Dollardboezem is ontstaan, welken men den Dollard noemt [2]). — Er bestonden toen ook nog andere opgaven over het ontstaan van den Dollard, welke den aanvang daarvan een honderd jaren later stelden, en Emmius heeft ons niet vermeld, waarom hij deze opgaven voor onjuist hield. Behalve de bekende wat verwarde aanduiding van Kempius [3]), gaf de kronijk van E. Fr. von Wicht een meer bepaald berigt, luidens het afschrift, dat daarvan omstreeks 1584 door den pastor Badius te Gödens gemaakt is en dat aan Emmius te Leer zekerlijk bekend was, waar hij met aanduiding der bron menig berigt daaruit onder zijne aanteekeningen opnam. Dit berigt houdt in, dat vier jaren na den Dionysiusvloed van 1373, waarin Westeel onderging, dus in 1377, nog een grooter vloed plaats greep, waardoor o. a. een groot deel van Reiderland met 32 dorpen ten onder ging, de Dollard in zijn tijd geheeten. Die dorpen worden met meestal zeer onjuiste en onduidelijke namen opgenoemd en daarbij wordt nog de opmerking gemaakt, dat eigenbaat en oneenigheid der bewoners het onheil hebben vermeerderd [4]). Het berigt omtrent den ondergang van Westeel nam Emmius op (*Rer. Fris. Hist.* p. 212), dat omtrent den

---

[1]) »Ad annum 1277 quaedam Chronica referunt diluvium illud quo magna Reideriae pars periit, dardurch de Dullert erstaen."

[2]) »Initio anni 1277 die 13 Januarii et rursum ejusdem anni die 29 Decemb. die lunae circiter horam undecimam maris exundatio frisiam vastavit ac in Reidergonia 33 pagos submersit. Sequentibus vero tribus annis iterata saepe exundatione, cum aggeres non reficerentur, tandem extitit sinus ille Amasi quem vocant de Dullert."

[3]) *De origine* etc. *Frisiae*, 1588, p. 17. »Ante ducentos fere annos inundatione maris perierunt 36 pagi, unde ex hoc fere illa terra speciem maris praebet.... patrio nomine nuncupatur Dollart."

[4]) »Eodem tempore (1377) alterum Dionysii fuit diluvium majus priori, adeo ut fluctus marini impacti sint in murum fratrum praedicatorum Nordensium....... Set in Reydergonia majus hoc diluvium damnum dedit, magna enim istius regionis pars cum 32 pagis interriit, quam hodie de dullerth vocant. Pagorum nomina praecipuorum haec sunt Stokdorp, Sandorp, Seyon, Aytkeweer etc."

Dollard niet, en Bartels gist dat hieraan is toe te schrijven, dat in de latere afschriften van de kronijk van von Wicht de Dollard op het jaar 1377 niet meer vermeld, maar de aanteekening daarover op het jaar 1277 gebragt wordt. — Uit deze en andere bronnen, zooals die in ons werk over den Dollard als bijlagen zijn opgegeven, zal dan Emmius in 1590, toen hij zijne „discriptio Chorographica" schreef, de daarin vervatte beschrijving van den Dollard opgemaakt hebben. Bartels merkt hierbij op, hoe het een eigenaardig licht op Möhlmann's kritiek werpt, dat hij dat werk kent en de daarin afgedrukte bronnen en evenwel de door niets versterkte bewering durft uiten, dat de voorstelling van Emmius op Jarfke steunt.

Bij het verder onderzoek hieromtrent verdedigt Bartels Emmius ook tegen Möhlmann's aantijging, dat Emmius de berigten van Beninga en anderen niet wèl heeft gebruikt en niet erkend, dat daarnaar de aanvang van den Dollard niet vroeger dan in het jaar 1413 gesteld moet worden. Bartels meent dat die berigten dat niet uitdrukkelijk vermeld hebben en zoo al, dan onjuist. Want er bestaan echte stukken, waaruit zou blijken, dat vóór dien tijd de Dollard reeds ingebroken was. Hij haalt in de eerste plaats aan eene uitspraak door zoenslieden van 1411 over de herstelling der dijken in het Oldambt, door Emmius in zijne Friesche geschiedenis (p. 256) bijgebragt, doch door Möhlmann voorbijgezien. Maar Bartels is hier door Emmius misleid, even als ik zelf vroeger [1]. Emmius heeft het onderwerp van deze uitspraak misverstaan of althans onjuist opgegeven. Zij betreft namelijk, volgens het afschrift, dat zich daarvan thans weder op het Groninger archief bevindt, niet de herstelling der dijken aan de Dollardkust (in orâ Dullarti), zooals Emmius schrijft, maar van een doorgestoken dijk te Muntendam, dus niet van de Dollard- of zeedijken, maar waarschijnlijk van een binnenlandschen dijk, die het binnenwater moest keeren en daartegen het Oldambt en wel het Wold-Oldambt beschermen. Er wordt ook nog wel van dijken in 't algemeen aldaar gesproken, maar hier ook niet bepaaldelijk van Dollardijken [2]). Met eenig meer regt brengt Bar-

---

[1]) *De Dollard* enz., bl. 74.

[2]) Die uitspraak is vermeld in het register van het Groninger archief, D. V, bl. 84, op het jaar 1411, no. 10. Ik zal deze buiten-

tels tot bewijs bij de verdragen van 1391 en 1420 over den waterstaat in het Oldambt en Reiderland, schoon zich meer uit het laatste dan het eerste het dreigende gevaar voor het Oldambt doet kennen. Ik moet hier dan ook erkennen, dat inderdaad er weinig of geene stellige blijken zich voordoen omtrent den Dollard in de geheele 14de eeuw of sedert den gedachten eersten aanvang met 1277 tot aan de uitbreiding in 1413 toe. En het komt er dus geheel aan en neder op de meerdere of mindere waarschijnlijkheid van de berigten over dien aanvang.

Hier zijn wij alzoo gekomen tot het punt, waarin Bartels van Emmius en ons of de gewone meening verschilt. Hij verwijt hem, dat hij het berigt van von Wicht, welke de inbraak op het jaar 1377 stelt, ter zijde heeft gelegd en 100 jaar vroeger op 1277 verlegd. Emmius grondt zich wel is waar op verscheidene niet nader aangeduide kronijken; als zij echter den vloed van 1277 vermelden met de in boven aangehaalde aanteekening bij Emmius staande bijvoeging: „dardurch de Dullert erstaen", zoo verraadt zich in deze bijvoeging de hand van iemand die later leefde. Er zijn nog meenig dergelijke aanteekening tot ons gekomen, maar deze zijn gezamenlijk zwakke getuigen; hare taal verraadt de 16de eeuw; zij noemen ondergegane plaatsen, die nog na 1500 stellig bestonden enz. Zulke zwakke gronden kunnen dan, meent Bartels, Emmius onmogelijk alleen genoopt hebben. Mag het hem allezins van belang toegeschenen zijn, dat zoo talrijke berigten in het hoofdpunt overeenstemmen, dat het jaar 1277 de aanvang van de inbraak is; mag hij verder eenig gewigt daaraan gehecht hebben, dat, gelijk hem bekend was, zorgvuldige ambtelijke navorschingen te Groningen deze opgaven aan het licht gebragt hebben en gelden lieten, terwijl daarvoor E. Fr. von Wicht, die hoofdzakelijk voor Norderland, niet voor Reiderland, gezaghebbend is, en de onbeduidende Corn. Kempius geheel wijken moesten — nogtans twijfelt Bartels niet, of Emmius heeft zich voor 1277 beslist, dewijl ontwijfelbaar gelijktijdige geloofwaardige berigten voor hem lagen, die getuigden, dat het in den Dollard verzonkene Reiderland tegen het einde van de 13de eeuw, namelijk 1287, door geduchte vloeden bezocht werd. En

---

dien niet onbelangrijke uitspraak hier achter als bijlage mededeelen.

Bartels berispt hier nog Möhlmann, die wil dat Oostfriesland door den vloed van 1287 niet getroffen werd, tegen de uitdrukkelijke getuigenis van de Wierumer kronijk in. Evenwel meent Bartels, dat Emmius bezwaarlijk het juiste tijdstip heeft bepaald, als hij het jaar 1277 of in 't algemeen de laatste tientallen jaren van de 13de eeuw aannam. Immers, als in de verdragen, die meer dan 100 jaren jonger zijn dan de gedachte inbraak des Dollards, plaatsen als voorhanden voorkomen, die bijna midden in den Dollard lagen, als zij als vastland voorkomen, waardoor men den loop der waters van mark tot mark vervolgen kan, als eindelijk noordwaarts aan den ouden Eemsoever de kerkdorpen nog weder 100 jaren later voorhanden waren — waarin zou dan de Dollard bestaan hebben, dien de vloeden van 1277 en 1278 scheurden? Hoe ware het denkbaar, dat hier, waar de gesteldheid van den bodem zoo zeer den vloeden het vernielingswerk verligtte, het land 100 jaren zou open gelegen hebben, zonder dat landverlies van eenig belang bewijsbaar is? Bartels beroept zich in 't bijzonder op het klooster Palmar, dat in den vloed van 1287 een verlies leed van 190 bewoners en toch in 1447 nog bestond, toen eerst zijn ondergang voorzien werd, volgens de daarvan nog voorhandene oorkonde — en Palmar lag vrij noordelijk in het verdronkene Reiderland, op het door von Ledebur medegedeelde register van de Friesche kerspelen, onder de proostdij Hatzum of Nes in Reiderland, dat hij tot na 1450 brengt [1]). Hierin vindt men de namen van de aan den ouden Eemsoever gelegen kerkdorpen Wester- en Oosterreide, Berum, Fletum, Nesse, Wilgum, Torum, Pogum, Ditzum, en zoo in eene bijna onafgebroken rij Eemsopwaarts genoemd, zonder eenig schijn van gevaar voor hunnen ondergang; dan volgen echter met het opschrift: „ecclesiae vacantes aqua depost submersae omnes", d. i. „kerken die vacant zijn sedert allen verdronken", een aantal kerkdorpen, wier ondergang in den Dollard bekend is: Uprederwalt, Utrederwalt (Reiderwolde met twee kerken), Stagesdorp (Stokdorp), Zantorp (Zanddorp), Siweteswere (Ewitsweer) en anderen, die niet met alle zekerheid bekend zijn, en — wat het merkwaardigste is — een aantal namen

---

[1]) Die oorkonde en dat register zijn opgenomen in ons werk *de Dollard* enz. Het laatste bl. 313 en de eerste bl. 327.

waardoor men zich onwillekeurig in het binnenste van het tegenwoordige Oostfriesche Reiderland verplaatst ziet: Dertzamewalt, Wynedahaem, Krytzamewalt, Bedamewalt, Upwolde, Oengum — allen nog in het hedendaagsche Reiderland aanwezige namen van dorpen en gehuchten, van wie wij ook nooit gehoord hebben, dat zij ooit in gevaar geweest zijn van in den Dollard te vergaan! Onze geschiedschrijvers, zegt Bartels, zijn dan hiermede ook verlegen en hebben niet beproefd dat register als een wenk voor den ontwikkelingsgang van den Dollard aan te wenden. En toch — verzekert Bartels — wordt zulk een wenk op zeer duidelijke wijze daardoor gegeven. Zien wij, namelijk, die namen meer van nabij aan, zoo voert het register eerstelijk, blijkbaar naar de plaatselijke volgorde, 18 kerkdorpen aan den Eemsoever aan, met bijvoeging van de door hen verschuldigde kerkelijke belasting: Wester- en Oosterreide, Berum, Flyathum, Nesse, Wilgum, Maria Wer, Tordingum, Uterapaum, Vrapaum, Derzum, Aldendorpe, Hartzum, Caldeborch, Croytzum, Middelum, Bengum, Weyner. Alle deze plaatsen, wier namen behalve Maria Wer duidelijk zijn en die gezamenlijk op den kleibodem aan den linker Eemsoever lagen, waren alzoo voorhanden en in staat hare kerkelijke belasting te betalen. Maar zij vormen geene onafgebrokene keten: tusschen Oosterreide en Berum, op eene omstreeks $1^1/_2$ uur lange streek, vinden wij geen naam genoemd, terwijl de overlevering hier onderscheidene namen weet op te geven, o. a. Ludgerskerk en Jansum, waar de eerste noodlottige dijkbreuk zou voorgevallen zijn; — hier alzoo, tegenover Wybelsum en Larrelt, zal het land open gelegen hebben voor den vloed; verder ontbreekt Nendorp, maar dat is van geen gewigt, aangezien Nendorp tot laat in de 17de eeuw met Hatzum ééne parochie uitmaakte. Opmerkelijk is het ontbreken van Jemgum en Kirchborgum. Landwaarts van Weener heeft het kerkenregister nog het welbekende Wengramoor, verder Poel en Bonewerde, zonder twijfel Boen, met de daar verschuldigde belasting. Bartels wil Poel zoeken in de nog dien naam dragende laagte tusschen de Weenergast en Möhlenwarf. Wij hebben er het klooster Palmar voor aangezien [1]) en er dus niet mede verlegen geweest, als Bartels doet voor-

---

[1]) *De Dollard* enz., bl. 34.

komen. Dan volgen, zonder bijvoeging der op te brengen belasting, de bekende namen: Wynnamor (Wymeer), Hoghebunde, Holtgast, met de onduidelijke Haxne en Huweghenborg, ten naaste ook in het Oostfriesche Reiderland te zoeken; de laatste is zeer waarschijnlijk, volgens Bartels, een verouderde naam van het tegenwoordige Kirchborgum. Dat hierbij geene opbrengsten vermeld worden, kan ligtelijk daarom zijn, dat de kerken in dien tijd niet betalen konden, ten gevolge van overstroomingen. Want nu volgen de 21 vacerende kerspelen, waarvan bij een slechts het bedrag van de opbrengst aangeteekend staat (Howengehom). Ook bij deze namen schijnt de volgorde weder ongeveer de geographische te zijn, beginnende in het noorden boven Torum wat landwaarts in, dan zuidwaarts zich wendende, om achter Bunde en Wymeer naar het westen en noorden tot Reiderwolde zich weder om te buigen. Daar hebben wij het naast die plaatsen, welke overal als in den Dollard verzonken worden opgenoemd: Stagesdorp (Stokdorp), Zantorp (Zanddorp), Siweteswere (Ewitsweer), Haxnewalt (?), Katelmesincke (?), Utebert (Uiterbeerte), dan Dertzamewalt, ongetwijfeld in Ditzumer-Hammrich te zoeken, Wynedahaem, een naam, die men bij Ditzumer-Verlaat ontmoet, alwaar de Wynhamster Landen, de Wynhamster Kolk en Wynhamster Klei genoeg bekend zijn, Gothorne (?), Krytzemewalt, alvast met Critzum te verbinden, Kalentwalt (?), Bedamewalt, nog heden aanwezig als Bömer-, juister Bemerwolde, Upwolde = St. Georgiwold, reeds vroeger en later, gelijk nog heden, kortweg 't Wold en upt Wold geheeten, eindelijk Oengum, waarbij slechts aan Jemgum te denken is; welligt had het handschrift onduidelijk Gemgum, zooals het in 1456 voorkomt, vroeger en later ook Gemmingen. Dan volgen nog de onbekende namen Stoth (?), Howengahoff, Howengehom, zeer waarschijnlijk omstreeks de Nieuweschans te zoeken, Megalzen (?), eindelijk Uprederwalt, Utrederwalt = Reiderwolde, en Rodendebord. Alleen Marienchor ontbreekt, kan echter in een der andere namen, misschien in Critzumerwold schuilen [1]).

---

[1]) Bartels heeft hier verschillende plaatsen met een (?) geteekend. Hij houdt ze dus voor hem althans onbekend en schijnt niet aannemelijk te vinden de verklaring, die wij er van beproefd hebben in

Bartels stelt zich diensvolgens den toestand van het land, toen dat register opgemaakt werd, zoo voor. De Eemsoever was tot over het tegenwoordige Reide aanwezig, daarop, op de omstreeks tegenover Wybelsum liggende streek, verbroken tot ongeveer tegenover Larrelt, en zette zich van daar bij Bierum en Nesse weder onafgebroken tot Jemgum en Weener voort. Tusschen Oosterreide en Berum lag dan het land open en het aan overstrooming blootstaande Dollardgebied strekte zich in zuidelijke en zuidoostelijke rigting uit tot in Westerwolde en tot aan Jemgum, Holthuisen, Bunde, Wymeer in het hedendaagsche Oostfriesche Reiderland. Er was echter nog weinig ten onder gegaan, naar 't schijnt, slechts een paar dorpen, in de streek, waar men algemeen de Jansumer dijkbreuk stelt; maar de toestand van het overstroomingsgebied was van dien aard, dat de laag gelegene dorpen in het binnenste van Reiderland, en wel niet slechts de hierna werkelijk verloren gegane, reddeloos prijs gegeven waren, maar men ook geen hoop koesterde de streek van Ditzumerverlaat, Bömerwold en St. Georgiwold te behouden, ja zelfs Jemgum zweefde in het uiterste gevaar. De dorpen van het Oldambt komen voor als verzekerd — wel door den in 1452 van Reide naar Finsterwolde gelegden dijk.

De heer Bartels beproeft nu ten slotte aan de hand der besprokene en andere gegevens zich een beeld van het ontstaan en de uitbreiding van de Dollard in grondtrekken te ontwerpen. Moge het ook door geloofwaardige gelijktijdige berigten zeker zijn, dat het ondergegane Reiderland op het einde der 13de eeuw door geduchte overstroomingen bezocht werd, met name in 1287, zoo is toch gewis, dat het ontstaan van den Dollardboezem niet terug te brengen is tot in dien tijd, dewijl dat ondergegane land nog lang daarna bestond, langer dan het vermoge zijne natuurlijke hoedanigheid zich had kunnen staande houden, als het den invloed van eb en vloed en storm onbeschut ware bloot-

ons werk over den Dollard. Hij zoekt Dertsamewolt in Ditzumerhamrik, maar het eerste komt als een op zich zelf staand dorp voor, even als Krytzemewalt, ook dus af te scheiden van Critzum. Zijne verklaring van Upwolde voor St. Georgiwold laat ik gelden, even als van Oengum voor Jemgum. Marienchor zal misschien eerder in Maria Wer schuilen, dan in Critzumerwold. Wat hij van het zeer duistere Rodendebord denkt, blijkt niet.

gesteld geweest. Wanneer de verwoesting begon, laat zich met zekerheid niet vaststellen, het is echter zeer waarschijnlijk, dat de opgaaf van E. Fr. von Wicht, welke de inbraak op het jaar 1377 stelt, niet ver van de waarheid is. Of er dadelijk een noemenswaardig landverlies op volgde, is niet bekend, even zoo min, of de vloeden zamenvielen met eene doorbraak van de eilanden aan onze kusten, of met eene toenemende zinking van het noordwestelijk laag land in 't algemeen; dit weten wij, dat omstreeks en weldra na 1400 het dijk- en zijlwezen in Reiderwolde, Westerwolde en 't Oldambt algemeen als eene levensvraag beschouwd werd en er groote nood bestond zich tegen de door de verscheurde dijken indringende vloeden te beveiligen. Het eigenlijk noodlottig tijdstip viel echter in met het jaar 1413, ten gevolge van de opzettelijke vernieling der zijlen en dijken in Reiderland, door de hoofden der toen woelende partijen, Koppen Jarges en Keno ten Broeke enz. — Ik behoef den schrijver in de schildering van deze en andere bekende zaken en gebeurtenissen niet verder te volgen, te minder, omdat ik straks daarop nog zal terugkomen [1]).

Wij hebben tot dusver den heer Bartels genoegzaam gevolgd, zonder hem in de rede te vallen, om die niet te storen. Wij zullen thans onze op- en aanmerkingen mededeelen, en wel aangaande zijn gevoelen, dat de Dollard niet eerst in 1277, maar 100 jaren later in 1377 zou ontstaan zijn. Want omtrent de aantijging van Möhlmann, dat Emmius het eerste zou ontleend hebben aan de dwaze profetie van een Jarfke, zijn wij het volkomen eens, en na hetgeen door Bartels zoowel als door mij in mijne vorige bijdrage over den Dollard daartegen is aangevoerd geworden, kan men het nu wel voor uitgemaakt houden, dat die aantijging geheel ongegrond is en Emmius's gevoelen wel degelijk op historischen grondslag rustte. Maar schoon dan Bartels in dat opzigt Emmius met kracht verdedigt tegen Möhlmann en ook diens stelling dat de Dollard niet vóór 1413 zou ontstaan zijn, niet aanneemt, zoo kan hij zich toch ook niet vereenigen met Emmius en het gewone

---

[1]) De heer Bartels heeft op zijn bijgevoegd Dollardkaartje geschetst den verschillenden omvang, welken volgens hem de Dollard in den aanvang, in de 15de en 16de eeuw heeft bereikt.

gevoelen daaromtrent. Hij vermag zijn vertrouwen niet te schenken aan de berigten der kronijken en andere, welke Emmius hierbij zal gebruikt hebben, omdat zij tevens aan dat ontstaan de geheele uitbreiding van den Dollard knoopen, die eerst veel later kan plaats gehad hebben. Maar ditzelfde bezwaar drukt op de meening van Bartels, al stelt hij den aanvang van dien boezem ook honderd jaren later. Het berigt daarvan luidt ook zoo, dat als onmiddelijk gevolg van den vermeenden vloed in 1377 de geheele Dollard zou zijn ontstaan; terwijl de eigenlijke uitbreiding daarvan eerst in de volgende eeuw, ook volgens Bartels, zal geschied zijn. In zoo verre nu Emmius hier niet genoeg onderscheiden heeft tusschen den eersten aanvang en de latere uitbreiding des boezems en daardoor aanleiding heeft gegeven tot dwaling in dezen, verdient hij afkeuring. Doch al is door hem en de kronijkschrijvers die hij raadpleegde hierin geen voldoende kritiek uitgeoefend, daarom behoeven de berigten omtrent den aanvang van den Dollard in 1277 nog niet onwaar te zijn. Van die fout heeft zich ook niet vrijgewaard de onbekende schrijver van de wedergevondene „Chronica der Freesen", waardoor ik in staat was zijne berigten daarvan mede te deelen in mijne bijdrage over den Dollard in dit tijdschrift (VII, 303). Maar daarin wordt zoo stellig en eenstemmig met andere losse, ook door mij medegedeelde, berigten verzekerd, dat de aanvang werkelijk ten jare 1277 is begonnen, met naauwkeurige opgaven van tijd en plaats en andere bijzonderheden, blijkbaar geput uit meer of min gelijktijdige kloosterberigten, dat ik niet van mij kan verkrijgen, deze berigten prijs te geven voor het enkele berigt uit de kronijk van E. Fr. von Wicht. Het komt ook zoo zeer met gene overeen, behalve juist in het verschil van eene eeuw, dat men niet nalaten kan te vermoeden, dat het eene en dezelfde gebeurtenis vermeldt en in plaats van 1377 daar evenzeer 1277 moest staan, zooals men dan ook begrepen heeft, door in de latere afschriften van de kronijk van von Wicht dat berigt op het jaar 1277 te brengen. Het baart wel eenige bevreemding, dat hierop gedurende de geheele 14de eeuw en langer de toestand stationair schijnt gebleven te zijn, maar dit kan ons niet bewegen van de gewone overlevering af te gaan, en ditzelfde bezwaar drukt ook in zekere mate op de bewering van Bartels. Want

vóór 1413 is er overigens niets bekend van eene inbraak of verwoesting van het Dollardland. Wat hij uit de verdragen van 1411 en 1391 daaromtrent meent te mogen afleiden, berust, gelijk wij zagen (bl. 165), op geen vasten grond. En ware er werkelijk in 1377 zoo iets van belang gebeurd, dan zoude er wel meer berigt daarvan vermeld en bewaard gebleven zijn. Dit mogt men van een zooveel lateren tijd wel verwachten. Maar neen; het berigt van von Wicht wordt door geen ander bevestigd. Want hier kan toch wel niet in aanmerking komen dat onzekere van Kempius; Bartels zelf schijnt er ook weinig waarde aan te hechten.

Wat Bartels verder ten gunste van zijn gevoelen, naar 'tschijnt, afleidt uit het kerkenregister van de proostdij Hatzum of Nesse uit de 15de eeuw, kan evenzeer pleiten voor het onze of gewone. Hij merkt op, dat de daarin allereerst opgenoemde kerkdorpen aan den linker Eemsoever van Reide tot Weener geene onafgebrokene rij vormen, maar tusschen Oosterreide en Berum o. a. twee gemist worden, juist daar, waar de eerste doorbraak van 1277, volgens de overlevering, plaats had. Eene tweede doorbraak van dat jaar wordt bij Wilgum ten zuiden geplaatst. Van hier tot Torum wordt geen dorp genoemd en mag er dan ook dien ten gevolge geen verloren zijn gegaan. Er ontbreken echter in het register meer plaatsen en onder de vergane Dollardplaatsen o. a. ook Peterswolde, dat meer binnenwaarts ten zuiden van Jansum en Wilgum geplaatst wordt, doch wel op den weg van de doorbraak bij die plaatsen kan gelegen hebben en daarbij verloren zijn gegaan. Hoe dit zij, het Jansumer gat, na de vergrooting en nu het Groninger gat geheeten, kan wel niet anders, volgens de eenparige getuigenis der Dollardberigten, dan toen reeds ontstaan zijn. Ik laat daar of het mede reeds in de doorbraak van Wilgum doorgeloopen en alzoo den noordelijken uithoek van Reiderland als afgescheiden en tot een eiland gemaakt heeft. Ik zou het daarom wel vermoeden, omdat later van de vorming van dit eiland niets bepaalds wordt vermeld. Men zal het land om of aan weerszijde van het gat weder bedijkt en misschien, zoo niet de beide monden, den eenen oostelijken mond in de Eems bij Wilgum gesloten hebben, even als men later nog gedaan heeft, toen gewoon dijk- en sluiswerk niet meer aanwendbaar was, met paalwerk, om den loop der Eems langs

dezen nieuwen weg te keeren. Zonder die bedijking en afsluiting zou moeijelijk het verdere aangrenzende Reiderland zoo lang nog daartegen bestand zijn gebleven, als men mag aannemen dat na 1413 eerst de grootste uitbreiding van den inham heeft plaats gehad. Er bestaat daarentegen geene reden voor de onderstelling, dat die inham onbedijkt is gebleven. Men verwaarloosde wel dikmaals de herstelling der dijken, herhaalde overstroomingen en onderlinge oneenigheden verhinderden die ook niet zelden, maar men nam op den duur toch weder de spade in de hand, om zooveel doenlijk te behouden, wat nog te behouden was. Bartels stelt zich dien oudsten inham zoo voor, dat hij, van Jansum uitgaande, zich uitstrekte tusschen de kleioevers aan de Eems, zonder door- en uitloop bij Wilgum, maar dan meer binnen- of landwaarts ten westen tot Palmar over de Reider E. Maar dat is zekerlijk wat te ver gegaan. Want was deze rivier zoo tot de Tjam toe reeds daarin begrepen, wat bleef er van hare uitwatering door de Reiderzijl, die echter later nog genoemd wordt, ook nog na de doorbraak van 1413? De inham van de Eems zal dus voor dien tijd nog wel binnen de Reider E besloten zijn geweest. Die inbraak van 1413 zou veroorzaakt zijn door de vernieling van sluizen en dijken in Reiderland enz. Koppen Jarges wordt gezegd twee zijlen in Reiderland aan de Oostfriesche zijde te hebben doen verbranden en de dijken op meerdere plaatsen doorsteken. Bartels plaatst die zijlen aan den Reiderlandschen Eemsoever, wat echter zeer onbepaald is. Het is jammer, dat men niet te weten komt, waar juist die zijlen lagen. Van Keno wordt nader vermeld, dat hij ook twee zijlen aan de Groninger zijde heeft laten verbranden, met name nu Reiderzijl en Oterdumerzijl, en dat Koppen Jarges vervolgens deze beide zijlen, alsmede Termunterzijl volgens de „Chronica der Freessen", heeft bezet. Reiderzijl kan dus niet wel onder de beide zijlen begrepen zijn, die Koppen Jarges eerst liet vernielen. Het kan zeer wel zijn, dat daaronder te verstaan of begrepen zal zijn, die welke den nieuwen waterweg of boezem bij Wilgum afsloot. Het mag dan ook hierdoor gekomen zijn, dat vooral Reiderland nu een prooi der golven is geworden en dezen zich een weg tot in en over de Reider E zullen gebaand hebben. Zoo vormde het Jansumer Gat het Groote Gat en breidde het

Eemswater vervolgens zich uit over het Oldambt zoowel als Reiderland. Doch ik staak liever deze schildering, om niet te schijnen aan de verbeelding te zeer bot te vieren, en meen ook verder te kunnen verwijzen naar hetgene ik daaromtrent vroeger reeds heb in het midden gebragt. Ook al houden wij ons aan hetgene de geschiedenis, hoe gebrekkig ook, vermeldt, dan meen ik toch de oude overlevering te moeten handhaven, waarbij de eerste aanvang van den Dollard gesteld wordt op 1277. Het gevoelen van Bartels, om die een eeuw later te plaatsen, steunt louter op een enkel berigt, dat niet alleen geheel op zich zelf staat, maar ook zeer verdacht voorkomt van eene misstelling in het eeuwtal.

Ten slotte volgt hier de boven (bl. 161) vermelde uitspraak of zoenbrief van 1411.

Zoenbrief omtrent een geschil tusschen de kerspelen van het Wold-Oldambt over de doorsteking van een dijk te Muntendam.

Wij Nijttardus ende Fresgerus cureijte toe Midwolde ende in der Schemede, Jacob Schelge, Evert Wicboldes, Coppin Jarcghes, Werense Beijers, Bruen Clinge, Johan Boze ende Johannes Eijsingh nu ter tijdt hovetmans in Groningen, gekhoren zoenluide van beijden zijden inder scheelinghe de daer gewesen hevet tusschen, de *gemeene bure van Mijddewoldt*, *Oostwoldt*, *Schemede*, *Exte ende Meeden an de eene* ende de *bure van Zudebroke*, *van Nordebroke ende van Monttendam an d'ander zij*, als *vanden dijcken*, de doergesteken was tho *Monttendam*, daer Allo Ewesma vmme gevangen ende berovet was Doen kundich allen luiden mit dezen openen breve, dat wij die vorss. schelinge hebben gescheiden, alsoo dat alle desse gemeene bure van beijden parthijen voorss. sullen guder vrunden wesen van alle saken de van den voorss. dijcke geresen zijn. Ende de vorss. Allo sal quijt wesen vanden vangenschap. Ende van Montendam de sullen eenen borgen setten tho Middewolde de zijlrechters van den voorss. kerkspele, ende den borghe zullen den zijlrechteren van Zudebroke ende van Nordebroeke voerss. mede entfangen. Ende de rechters van der vijf kerspelen vorss. ende van Zudebroke ende van Norde-

broecke sullen de dijcke tho saemen schouwen. Ende weet jenich man buten landes, de daer landt in der Hammericke liggen hadde daer dijcke op vallen die sijne dijcke mit lieve niet maken en wilde ende onerhorich sitten wilde den sullen dese voorss. zijlrichters altoe samen mit malkanderen berichten, ende horich maken. Ende die zijlrichters van Zudebroeke ende van Nordebroeke voorss. ende van Montendam sullen jaerlix eenen eneweerdes borghe setten, onder die geltmans, ende de geltmans zullen den twee schepperen toe Zudebroeke ende Nordebroeke jaerlix desgelickes enen eneweerdes borghe weder setten. Ende hijrmede sal alle ansprake quijt wesen, die van de voorss. schielinge ghescheen is an beiden sijden. Sunder alle argelist, in oorkonde soo hebben wij Nijttardus en Fresgherus vorss. onse segelen Ende wij hovetmans vorss. onss stadt segel, an desen breef gehangen. Ende vm de meere vestenes soe hebbe wij Foppe ende Nonne cureite toe Zudebroke ende tho Nordebroke onse segele *Ende wij rechters van den olden-ambte onses Amptes segel mede an desen breef ghehangen*, vm bede willen der guder lude vorss. van beijden zijden. Ghegheven in den jare ons heeren dusent veerhondert ende elven op Sunte Mattheus dach Apostoli. (Onderstondt) Gecollattioneert jegens sijnen originalen fransijnen brieve, daeran een diel van een segel van Groenen wasse anhangende neffens een ledige presse, ende twe stuxkens van twee pressen onder in de plicque noch 2 ledige locher tho pressen bevonden, ende is deze copia daermede gelijckludende bevonden. Coll. (vertekent) per me Leo Alberti Sec.

9. 13. 1613. *(get.)* E. H. V. O.
1642. 5. 26.
St. N.

Afgeschreven naar het bijna versleten afschrift, den 24 Mei 1855, door mij

H. O. Feith
Archivarius der Prov. Groningen.

BOUWSTOFFEN VOOR EENE GESCHIEDENIS

VAN

HET KERKELIJK REGTSWEZEN DER FRIEZEN,

ONDER

HET BISDOM VAN MUNSTER.

(*Vervolg van blz.* 133.)

Egbertus mersse^m., curatus parochialis ecclesie in nyekercke, terre phrisie monasteriensis diocesis, et per prepostituram humercensem commissarius generalis, notum facimus, quod pendente coram nobis lite et causa inter honestos Scheltonem scheltema cum Nicolaum Clandt, actores ex vna, et buckonem Wattema ac bartoldum sappe^m, reọs, partibus ex altera, de et super quodam sedili femineo in parochiali ecclesia lutkegast, prope altare sancti anthonij, versus meridiem situato, et ornamentis seu cancellis circa huiusmodi sedile quondam edificatis, eorumdemque reparatione et restauratione rebusque alijs, in actis cause huiusmodi latius expressis, et eorum occasione, Nos visis et diligenter inspectis actis et actitatis cause huiusmodi, juribus et munimentis ac partium hinc inde allegationibus, documentis et probationibus, testiumque attestationibus et depositionibus coram nobis habitis et factis, eisque et ipsius cause meritis debita cum diligentia et maturitate discussis et recensitis, ad nostram diffinitiuam sententiam promulgandam procedendum duximus et processimus, eamque in scriptis tulimus et promulgamus in hunc qui sequitur modum; Christi nomine invocato, pro tribunali sedentes et solum deum pro oculis habentes, per hanc nostram diffinitiuam sententiam, quam de jurisperitorum consilio ferimus in

his scriptis, pronunciamus, decernimus et declaramus, nullum jus dictum Scheltoni Scheltema et Nicolao Clandt actoribus contra dictos buckonem watte^{m}. et bartoldum Sappe^{m}. reos in dicta causa competysse neque competere ex et pro eo, quod in actis cause huiusmodi minime sufficienter probatum extitit, ornamenta sediliorum seu cancellorum, de quibus agitur, per quondam Rumpt wattema aut post eius mortem per ipsius heredes edificata existunt. Et posito hoc sufficienter esse probatum (qoud tamen non est) per hoc nullum dominium dictis heredibus fuisse et esse reseruatum aut acquisitum, quia hoc ad sacros vsus et pios in honorem dei fuisse factum et nemini propterea dominium et proprietatem rei siue loci, nisi potius curato, advocatis et edilibus dicte ecclesie in lutke gast, pro tempore existentibus, fuisse et esse acquisitum; Insuper pronuntiamus, decernimus et declaramus, familiam Sappe^{m} eorumdemque heredes et successores in antiquo sedili, watte^{m} sedile nuncupatum, cum familia seu domesticis wattema, pariter vti eorum predecessores solent, stare et sedere et ad eos vnamiter pertinere debere, depositionibus nonnullorum testium, per prefatos Scheltonem Scheltema cum Nicolaum Clandt actores productorum non veridice neque sufficienter prout de jure probantium, non obstantibus, quia dicti rei possessionem habent de longissimo tempore in eo, vt satis superque ex eorum testium dictis constatt, insuper possessorum ius dicti questionalis sedilis iustissime buckoni watte^{m}. cum bartoldo sappe^{m}. tamquam veris et legittimis Meyt sappe^{m}. heredibus, competijsse cum competere, quia continuata successione citra vllam interruptionem ac iuris prohibitionem ab haxt, que erat filia frout watte^{m}. et mater Meyt sappe^{m}, gradatim ad prenominatos reos descendisse et deuolutum esse; Et si quondam Meyt sappe^{m}. dictum sedile in aliquo destrui, seu deformari fecit, hoc per dictum buckonem watte^{m}. et bartoldum sappe^{m}., eius heredes, infra duos menses reparari et in pristinum siue meliorem statum reduci debere; preterea pronunciamus, decernimus et declaramus, nouum sedile in dicta parochiali ecclesia lutgegast, watte^{m}. sedili appositum, per quondam Meyt sappe^{m}. edificatum, et per eius uxorem et post eiusdem Meyts mortem per suos heredes pacifice sine alicuius juris prohibitione usque nunc possessum, pleno de iure ad prefatos buckonem watte^{m}. et bartoldum sappe^{m}., dicti Meyt heredes, spectare et pertinere debere, testibus a prefatis actoribus super his productis non obstantibus, quia verba de quibus deponunt, enuntiata sunt extra iudicialiter, insuper a dictis actoribus cum nulla

protestatione vocati et requisiti tamquam testes, vt talium verborum vel contractuum foerent memores, preterea quod post factam renuntiationem, quam ipsi pretendunt, possessioni se non intromiserunt, nec superstite Meyt sappe^m. nec eo defuncto. Maxime autem impetitionem per prenominatum Scheltonem schelte^m. cum nicolaum Clandt actores contra dictos buckonem watte^m. cum bartoldum sappe^m. reos, super premisso nouo sedili coram nobis iudicialiter factam fuisse cum esse nullam decernimus ac de facto attemptatam ex et pro eo, quod ante euentum iudicialem sine permissione et autoritate iudicis dictum sedile violenter propria temeritate ex dicta ecclesia eiecerunt et propterea proprietate et dominio ad id, si quid habuerunt, priuatos et nullum jus aut modum agendi ad id eis competere debere, perpetuum eis desuper silentium imponendum, Et in expensis per dictos buckonem watte^m. et bartoldum sappe^m. reos desuper factis condemnandos fore, proutt imponimus et condemnamus, quarum expensarum taxationem nobis in posterum reseruamus.

Lecta lata et in scriptis redacta est hec presens nostra diffinitiua sentencia in parochiali ecclesia grijpskercke, feria tercia post conceptionis marie, quae est vndecima mensis decembris, hora meridiei vel quasi, presentibus ibidem honorabilibus et discretis dominis et viris domino Iohanne, in prenominata parochiali grypeskercke curato, et akone meynema, per districtum termini lanckwolt gretmanno, et quam pluribus alijs fide dignis testibus ad premissa vocatis et rogatis. In quorum fidem et testimonium secreti nostri impressione presentes duximus muniendum; actum anno 1543, die loco hora vt supra.

Bernardus Eggeberti, notarius publicus de mandato domini commissarii prefati subsignatt.

Johannes Rengers officialis terrarum phrisie Monasteriensis diocesis, judex cause appellationis, que vertitur inter validos Schelthonem Scheltema necnon nicolaum Clandt, appellantes nomine vxorum suarum ex vna, et bartholdum sappema et bockonem wattema, appellatos, partibus ex altera, de et super sedili foemineo in Ecclesia parrochiali in lutkegast, In parte meridionali primo sedili dicto watthemabancke situato, rebusque alys in actum cause latius specificatis. Nos visis et auditis ac diligenter inspectis partium hinc inde juribus, allegationibus, probationibus, actisque et actitatis cause huiusmodi, eisque debita cum maturitate

recensitis cognitisque ad plenum ipsius cause meritis, per hanc nostram sentenciam diffinitiuam in hac parte appellationis in hijs scriptis pronunciamus, decernimus et declaramus, in hunc qui sequitur modum, Christi Nomine Inuocato et pro Tribunali sedentes, et solum deum et justiciam pro oculis habentes, per hanc nostram sentenciam diffinitiuam, quam de jurisperitorum consilio pariter et assensu in hijs scriptis ferimus, pronunciamus, decernimus et declaramus, in hac causa appellationis bene esse appellatum et male sentenciatum, praefatumque antiquum sedile, dictum wattema banck, scheltoni scheltema et nicolao Clandt nomine vxorum suarum adjudicandum et in integrum, vt ante edificationem istius noui sedilis fuerit, restaurandum, Nouumque sedile, quondam per Meydt sappema edificatum, tollendum fore et debere tolli; Cancellosque et alia ornamenta circa altare diui anthoni olim existentia et ibidem erecta et postea per praefatum Meyt Sappema dum vixit, contra consensum pastoris pro tempore et aduocatorum eiusdem ecclesie porrochialis, ablata et destructa, nunc per heredes eius debere reparari et in integrum seu pristinum statum restitui: ita et quemadmodum olim ibidem in vsum pium edificatum et erectum fuerit; ac propterea ipsos Scheltonem Schelthema et Nicolaum Clandt nomine vxorum suarum, eorundemque heredes seu successores, in possessionem praedicti sedilis legittime restituendos et continuendos fore et esse, nec quouis modo per partem aduersam spoliandum in dicto sedili antiquo aut inquietandum ac perturbandum; oppositiones, perturbationes, vexationes, inquietationes ac impedimenta, per praefatos appellatos super dicto foemineo sedili et eius occasione prefatis appellantibus factas aut facta, illicitas fuisse et esse temerarias, iniquas, iniustas, indebitas, temeraria, iniusta, illicita, iniqua et indebita; nec non de et super antiquo sedili, watthema banck vocato, ac nouo sedili, dictis bartholdo sappema ac bockoni wattema eorumdemque heredibus perpetuum silentium imponendum fore et esse, prout imponimus per praesentes, condempnando insuper sepe dictos bartholdum et bockonem wattema in expensis, quarum taxationem nobis in posterum reseruamus; in quorum omnium et singulorum fidem et euidens testimonium presentes litteras sigillo officiolatus terrarum phrisie fecimus communiri, anno millesimo quingentesimo quadragesimo quarto, sabbato prius vndecim milium virginum, presentibus ibidem honorabilibus et disertis viris et dominis hermanno abbringio, vtriusque juris doctore, nec non magistro Stephano zuelis, per prepposituram lopper-

sensem nostro commissario, testibus ad premissa vocatis specialiter atque rogatis.

Gron. archief, Verzam. van stukken, Dl. 60, *blz.* 103, 90; *in afschriften.*

Zakelijk blijkt uit deze vonnissen, dat in de kerk te Lutjegast, aan de zuidzijde, nabij het altaar van St. Antonius, een vrouwengestoelte was, Wattemabank geheten, naar het schijnt, door een sierlijk traliehek van het altaar gescheiden. Meyt Sappema liet dit laatste wegnemen of verplaatsen en bouwde eene nieuwe bank tegen de Wattemabank aan. Schelto Scheltema en Nicolaas Clant lieten, na Sappema's dood, die nieuwe bank wegbreken en buiten het kerkgebouw smijten, waarna zij, tot handhaving van het regt hunner echtgenooten op de oude Wattemabank, een eisch instelden tegen Sappema's erven, Bucko Wattema en Bartold Sappema; en zulks voor den commissaris van de proostdij Humsterland, waaronder Lutjegast behoorde. Nadat in deze zaak een getuigenverhoor was gehouden, werd den aanleggers hun eisch, als onbewezen, ontzegd. Voor zoo ver die gegrond was op de verplaatsing of verandering van het traliehek, verstond de commissaris, dat wel niet bleek, dat dit vroeger door een Wattema gemaakt was, zooals de gedaagden beweerden, maar, aangenomen, dat dit zoo ware (des neen), dan zou daaruit nog geen bijzonder eigendom geboren zijn, daar het bestemd tot een heilig en vroom gebruik, ter eere Gods, één met het kerkgebouw geworden en daarmede onder het beheer van pastoor en kerkvoogden gekomen was. Voorts verstond hij, dat de familiën Sappema en Wattema het regt hadden om de oude Wattemabank gemeenschappelijk te gebruiken. Immers was voldoende bewezen, dat zij door erfopvolging van hunne grootouders en ouders dat regt verkregen en steeds ongestoord en onafgebroken hadden bezeten. En in zoo verre Meyt Sappema dit gestoelte vertimmerd en een ander voorkomen gegeven had, moest het echter door zijne erven in den vorigen toestand teruggebragt worden. Dit bevel schijnt het traliewerk te betreffen.

Aan de eischers werd tevens het beweerde regt ten aanzien van de nieuwe bank ontzegd, omdat die door Meyt

Sappema gebouwd, door zijne weduwe, en, na beider dood, door de erven rustig en vredig was bezeten, en, ondanks een afstand krachtens overeenkomst, in voegen beweerd, maar niet bewezen, nimmer door de aanleggers was in bezit genomen. Scheltema en Clant hadden in allen gevalle, zoo zij al eenig regt mogten hebben, dit verbeurd, door driestweg, zonder regterlijk bevel, die bank weg te breken.

Gevolgelijk zagen zij zich ook in de kosten verwezen, onder voorbehoud van hare nadere begrooting door den commissaris.

Deze uitspraak is gewezen in het kerkgebouw te Grijpskerk, den 21 December 1543, in bijzijn vân den pastoor dezer gemeente en van den grietman van Langewold.

De verliezende partij voorzag zich in hooger beroep bij den officiaal van Friesland, destijds Johan Rengers. Of er nu meer bewijs voor den eisch werd geleverd, weet ik niet. Uit de beslissing des hoogeren regters blijkt alleen, dat er wel was geappelleerd en kwalijk gevonnisd. Gevolgelijk werd de Wattemabank aan Scheltema en Clant toegewezen, met last aan Sappema en Wattema om alles terugtebrengen in den toestand, zooals die was geweest vóór de timmering van de nieuwe bank, welker verwijdering tevens werd bevolen. Ook moest het traliehek, dat zonder toestemming van pastoor en kerkvoogden was weggenomen, door de erven Sappema in den vorigen toestand hersteld worden. Deze uitspraak bevat mede den last om Scheltema en Clant op generlei wijze in het bezit van de Wattemabank te storen of hun het genot te bemoeijelijken, en over dit geschil verder geen woord te reppen. De veroordeeling in de kosten ging gepaard met het verliezen van 't proces.

Wiens zienswijze in dezen de juiste was, die van den commissaris of van den officiaal, laat ik in het midden. Uit deze vonnissen kan het onmogelijk worden opgemaakt. Van belang is het echter te vernemen, dat verschillen over het bezit en den privaten eigendom van kerkgestoelten ter beoordeeling stonden van de geestelijke regters. Dat gestoelten destijds voor bijzonderen eigendom vatbaar waren, kan blijken uit eene notariële akte van 12 Augustus 1549, waarbij een gestoelte, staande op de noordzijde van het hooge altaar in de kerk te Oldebert (Tolbert), werd overgedragen (*Gron. Arch.* 1549, nr. 6). De leer van den

commissaris, dat de bouw van het traliewerk aan de erven Wattema geen eigendom kon gegeven hebben, schijnt door hem niet op het gestoelte zelf te zijn toegepast. Het strekte misschien niet alleen tot afsluiting van het gestoelte, maar nog meer tot die van het altaar. Het kan mitsdien voor rekening van een particulier zijn getimmerd om de kerk inwendig te versieren. Was dit zoo, dan is de zienswijze van den commissaris niet in strijd met de waarheid, dat gestoelten het privaat eigendom van den een of ander konden zijn, niet aan den handel onttrokken.

Bij het Ommelander Landregt van 1601 is het onderwerp dezer regtspraak naar den burgerlijken regter overgebragt. Aan het slot van B. IV, art. 1, waarin de publiekregtelijke bevoegdheden, daar „Gerechtigheyden ende Heerlijkheyden" genoemd, worden opgesomd, heeft men de gestoelten in de kerken en de legersteden of graven daaronder uitdrukkelijk niet gebragt en vervolgens in art. 4, even als ten aanzien van „Schelinge *juris patronatus*" bepaald: „Item twist van Kerk-stoelen ende Graven, salmen tot naerder dispositie bij den Redgeren ter plaetsen laten verclaren." Die „naerder dispositie" is echter nimmer gevolgd.

Egbertus Mersuma of Marsumma, zooals hij ook genoemd werd (P. E. I. P. VII, 1e, blz. 162), is in het begin van 1559 pastoor te Middelstum geworden (*Gron. arch.* 1559, nr. 5, 6); de officiaal Johan Rengers was pastoor te Appingadam (Westendorp, *Bijzond. uit de gesch. der kerkherv.* blz. 7). Beiden gingen te rade met regtskundigen, die echter niet met name genoemd worden. Zij zullen gewis dezelfden zijn geweest, wier tegenwoordigheid als getuigen aan het slot der vonnissen is vermeld; namelijk, bij den commissaris, de pastoor te Grijpskerk en de grietman van Langewold; bij den officiaal, Herman Abbringe, J. U. D., die in 1548 Syndicus der stad Groningen werd, en Mr. Stephanus Zwelis, welke mij tevens in een stuk van 1547 (*Gron. arch.* 1547, nr. 26) voorkwam als pastoor en commissaris te Loppersum. De *Ordonnantie over de uitoefening der geestelijke jurisdictie in de Ommelanden*, van 13 Mei 1530, schreef ook uitdrukkelijk voor, dat de officiaal in hooger beroep de zaken moest „termyneren bynnen jaars, myt raedt, consent ende toedoen der rechtgeleerden in Vreeslant, de

men op oncosten der parten daerby nemen mach." In overeenstemming hiermede lezen wij dan ook, dat Johan Rengers de uitspraak wees: de jurisperitorum *consilio pariter et assensu.*

Egbertus mersse[m] in noua ecclesia curatus ac venerabilis domini nostri officialis terre phrisie monasteriensis diocesis per preposituram hummercensem commissarius generalis Notum facimus quod pendente coram nobis lite seu questionis materia de et super progressu seu processu in processionibus publicis et etiam tempore offertorij ad altare in parochiali ecclesia nyekercke inter honestam Renekam antsumma relictam viduam francisci bywe[m] pie memorie ex vna et honestum Joachimum hanne[m] ex parte vxoris sue legittima bauwe schinsema, partibus ex altera, Nos visis et diligenter inspectis actis et actitatis cause huiusmodi partium hinc inde allegationibus testiumque depositionibus documentis et probationibus coram nobis habitis et factis eisque et ipsius cause meritis debita cum diligentia et maturitate discussis et recensitis ad nostram sentenciam interlocutoriam cum matura deliberatione et communicatione Iurisperitorum proferendam et promulgandam procedendum duximus et processimus, in hunc qui sequitur modum, Christi nomine invocato, pro tribunali sedentes cum solum deum pro oculis habentes, interlocutione sententiando in his scriptis pronunciamus, decernimus et declaramus, ipsum predictum progressum seu processum in nominata ecclesia vt premittitur quo ad vsum ad ipsam Renekam antsumma pertinere et spectare debere et adiudicandum fore, provt per presentes adiudicamus, donec vt quo vsque idem Joachimus hannema loco et vice quibus super aliter de proprietate probauerit eamque mundice deuicerit et reppulerit.

lecta lata et in scriptis promulgata est nostra interlocutoria sententia in parochiali ecclesia Nyekercke, feria 3 que fuit 22 mensis junij hora meridiei vel quasi anno 1545, presentibus ibidem honestis viris Remt douwens, aggeo meynen ac quam pluribus alys fide dignis testibus; in omnium et singulorum premissorum presentia signeti nostri impressione duximus munienda.

Dominus Officialis suspendit hanc sententiam non approbando sed vti possident ita possidebunt donec vtraque pars vell altera legittime probauerit de suo jure coram suo ju-

dice competente Ex causis animum suum ad hoc mouentibus. Datum 1545 presentibus venerabilibus dominis domino abbate in Wittewerum, dominus et magister Hermanno abbringe decretorum doctore et aliorum, die veneris prius natiuitatem marie.

Gron. archief, *Verzam. van stukken*, *Dl.* 60, *blz.* 110, *in afschrift.*

Het geding, waartoe dit vonnis van 22 Junij 1545 betrekkelijk is, liep over den voorrang of voorgang bij processien, zoo openbare als op de offerdagen [1], in de kerk te Niekerk (Westerkwartier). Reneka Antsuma, weduwe van Franciscus Bywema, betwistte dat regt aan de vrouw van Joachim Hannema. Na eenige getuigen gehoord en van andere bewijsmiddelen kennis te hebben genomen, gaf de commissaris in de proostdij Humsterland een interlocutoir vonnis, waarbij Reneka Antsuma het bezit of de uitoefening van het regt van voorgang werd toegekend, tot tijd en wijle de tegenpartij door eene uitspraak van den wereldlijken regter (*mundice*) bewezen zou hebben, dat het betwiste regt in alle opzichten haar toekwam.

Daar niet blijkt wie van beiden laatstelijk het regt uitoefende, blijft het onzeker of de commissaris de zaak in haar geheel liet, of wel het bezit toewees aan de partij, die het tot dusver niet had. Daarom kwam de officiaal tusschen beide met het *interdictum uti possidetis*, of het bevel, dat het bezit zou blijven bij haar, die het uitoefende, totdat de meest gereede partij haar volle regt bij den bevoegden regter zou hebben bewezen.

Tot toelichting van dit onderwerp kan dienen, dat volgens de voorschriften van het *Caeremoniale Episcoporum*, ter voorkoming van wanorde en ergernis, tijdig en met zorg eene lijst moet worden opgemaakt, houdende de orde, waarin allen, die aan de processien wenschen of behooren deel te nemen, elkander moeten volgen, met bedreiging van geldboete, des noods van excommunicatie, jegens hen, die zich niet naar die orde gedragen. Bijaldien er tusschen

---

[1]) Aan het slot van het Verdrag over kerkelijke zaken van 1532 was bepaald: Item alle offerdach, als vier hochtiden, patroensdach, karmisse daghen ende andere, de men gewoentlick synt te offeren, soelen blijven.

sommigen een geschil over den voorrang bestaat, dat niet zoo spoedig kan worden uitgemaakt, is de bisschop bevoegd te bevelen, dat men, onverkort de regten van partijen, de orde, op de lijst aangegeven, opvolge, of zich van de processie onthoude, tot dat het geschil is beslist [1]).

Hoe het regt van voorrang bij processiën uit zijn aard immer ter kennisneming van den wereldlijken regter kon staan, kan ik niet anders verklaren, dan uit de omstandigheid, dat het geschil in ons geval gevoerd werd tusschen leeken. De commissaris en de officiaal zullen zich onbevoegd hebben geacht *ratione personarum.* En de ordonnantie van 1530 schijnt voor deze opvatting te pleiten. Zij bepaalt namelijk, dat een wereldlijk persoon door een geestelijke moest aangesproken worden voor den wereldlijken regter, en een geestelijk persoon door een wereldlijken voor den geestelijken regter, „tensy dat men de sake mitten weerliken rechte na older gewoonte behoert to richten." Analogice mag men dus aannemen, dat, waar beide partijen wereldlijke personen waren, de burgerlijke regter haar geschil moest beslissen, zij het ook dat het onderwerp tamelijk vreemd was aan het burgerlijk regt.

Wat de geloovigen op de vier Hoogtijden en andere offerdagen behoorden te geven, is geregeld bij de ordonnantie van 1531, ter oorzake dat „daer dagelix grote twyst, twydracht ende unverstand under den Pastoren ende den gemenen buren en undersaten der Ummelanden umme is."

In causa matrimoniali coram nobis Egberto mersse^m in Nyekercke curato ac venerabilis domini nostri officialis terre phrisie Monasteriensis diocesis per prepositurам hummercensem commissario generali, Inter honestam annam, filiam bernardi ciuis groningani, actricem ex vna et Rempt luppe^m, reum, partibus ex altera, indecisa pendente, nos visis et diligenter inspectis actis et actitatis cause huiusmodi, auditisque partium hinc inde allegationibus, testiumque depositionibus, documentis et probationibus, coram nobis habitis et factis eisque et ipsius cause meritis debita cum diligentia et maturitate discussis et recensitis, ad nostram

[1]) *Caeremoniale Episcoporum, summorum Pontificum jussu editum et a Benedicto XIV editum et castigatum.* Romae, 1848, Cap. XXXIII, p. 243, 244.

sentenciam diffinitiuam promulgandam procedendum duximus et processimus, eamque in scriptis tulimus et promulgamus in hunc qui sequitur modum, Christi nomine invocato, pro tribunali sedentes et solum deum pro oculis habentes, per hanc nostram diffinitiuam sentenciam, quam de jurisperitorum consilio ferimus in his scriptis pronunciamus, decernimus et declaramus, peruersum illud matrimonium inter dictam annam actricem et Rumpt luppe^m reum (obstante publice honestatis justicie impedimento) fore et esse nullum, quia georgius harckema (cum quo prefata anna prius sponsalia legittime contraxerat) et dictum Rumpt luppe^m in 3^0 et quarto consanguinitatis gradu respectiue coniunctos esse constat, quas impetiones super huiusmodi peruerso matrimonio factas fuisse et esse temerarias, indebitas, illicitas et iniustas, ac de facto presumptas, ideoque ipsi anne de et super impetitione prefati matrimonij ac vlteriori processu cause huiusmodi perpetuum silentium imponendum fore et imponimus ac matrimonii cum quo de jure possunt et valeant contrahendi et nubendi pretactis licentiam et facultatem concedimus, Expensis vero per partes hinc inde factis, certis de causis animum nostrum ad hoc mouentibus, compensatis; lecta lata et in scriptis promulgata est presens nostra diffinitiua sentencia in sacello enematillano anno dominice incarnationis millesimo quingentesimo quadragesimo sexto decima vero quinta januarij hora meridiei vel quasi, presentibus ibidem honorabilibus et discretis viris et dominis domino cornelio in phaen curato, et ludolpho mersema, ac alys quam plurimis testibus fide dignis.

Gron. archief, Verzam. van stukken, Dl. 60, *blz.* 102, *in afschrift.*

De commissaris Egbertus Mersema verklaart in de zaak tusschen Anna Bernards, eischeresse, en Remt Luppema, gedaagde, het huwelijk van partijen voor nietig, op grond, dat George Harckema, aan wien Anna vroeger wettig was verloofd geweest, in den derden en vierden graad van bloedverwantschap bestond aan Luppema. Beiden erlangden voorts de vergunning om een ander geoorloofd huwelijk aantegaan. Deze uitspraak, gegeven in de kapel te Enumatil, den 15 Januarij 1546, is gegrond op L. IV, Tit. I. C. VIII *Decret. Greg.*, waar men leest: Sponsam alterius (maxime si est nubili aetati proxima) nullus consanguineorum aliquo modo sibi potest matrimonio copulare.

Johannes Rengers, terrarum phrisie Monasteriensis diocesis officialis, Notum facimus vniuersis et singulis per presentes publice attestantes, Quod nos inter Rodulphum derici de slochteren ex vna, nec non quandam Johannem lamberti ex altera, coniuges legittimos, dissidentes nec vllo modo posse pro nunc reconsiliari, tametsi summo labore et de industria sepe cum multis adhibitis ad hoc conati fuerimus, quare ad tempus inter tales dissidentes diuortium est, inter virum et mulierem legitime facta separatio, et separationem, quantum de jure debet, approbamus per presentes, vsque quo crescente maiori amicitia et moderno odio quiescente inuicem reconciliari poterint per se aut alios, quod summopere speramus et volumus omnipotentis fieri auxilio. Ita tamen quod interim et nullo tempore, quo disiuncti fuerint et alter seu altera eorum superstes fuerit, stratum maculare debeant sed mundum seruare, iuxta dictum apostoli: viuente viro et e conuerso alligatam et alligatum viro et vxori, insuper separationem bonorum (si fieri debeat, quod absit) remittimus ad competentem secularem judicem. datum est dammone feria 3*a* prius cantate anno 1546, sub sigillo officiolatus terrarum phrisie prȩsentibus litteris subimpresso et per notarium nostrum ad praemissa subscriptum.

Actum in facie mei gerardi heselij, phrisij ad praemissa assumpti Notarij manu publice atestor.

Afschrift, *Gron. archief*, *Verz. van stukken*, *Dl.* 60, *blz.* 69.

Rudof Dirksz. van Slochteren en Johanna Lamberts, echtelieden, leidden een oneenig leven. Daar alle pogingen om hen te verzoenen schipbreuk hadden geleden, stond de officiaal eene tijdelijke echtscheiding, of scheiding van tafel en bed, toe, totdat zij, zoo de liefde en vriendschap mogten herleven en de oogenblikkelijke haat was verdwenen, weder konden worden vereenigd, wat de officiaal vurig wenschte door de hulp des Almagtigen te zullen geschieden.

Bekend is het, dat de scheiding van wettig getrouwden door het kanonnieke regt slechts in enkele gevallen, b.v. wegens echtbreuk en kwaadwillige verlating, erkend wordt. Daar echter vele andere oorzaken den huwelijksband ondragelijk maakten, liet men in de praktijk eene tijdelijke scheiding, de *separatio thori et mensae*, toe, waarvan men in deze uitspraak van 1546 een voorbeeld aantreft. Later (1563) heeft het concilie van Trente, Sess. 24, Can. 8, *de sacram. matrimonii*, deze wijze van scheiding gebillijkt, met de woorden:

Si quis dixerit, Ecclesiam errare, cum ob multas causas separationem inter conjuges, quoad thorum, seu quoad cohabitationen, ad certum incertumve tempus fieri posse decernit, anathema sit. Vgl. Eichhorn, *Grundsätze des Kirchenrechts.* Gött. 1833, II, S. 470.

Egbertus mersuma in noua ecclesia curatus ac venerabilis domini nostri officialis terre phrisie mon. diocesis per preposituram Hummercensen commissarius vniuersis et singulis presbiteris nostre jurisdictioni subiectis et per presentem executionem requisitis salutem et pacem in domino sempiternam. Vobis igitur ac vestrorum cuicunque in solidum, in virtute sacrosancte obedientie ac sub trium fflorenorum renorum et suspentione a diuinis penis dicto percipientes iniungimus et mandamus, quatenus mox, visis ac receptis presentibus, accedatis, quo propterea fuerit accedendum, et requiratis prouidos et discretos viros, scil. bartoldum sappe^m^ et harkonem boutsema, quos etiam et nos, tenore huius nostri mandati, sub quinque florenorum aureorum renorum penis, monemus et requirimus, vt feria 3 propria prius quasimodo legittime et personaliter compareant coram honorabili domino arnoldo, eorum pastore, in cemiterio parochialis ecclesie in lutkegast, hora missarum vel quasi (cui vices nostras hac in parte committimus), ad prestandum fidelitatis iuramentum, de et super ecclesie bonis in lutkegast subleuandis et exponendis, etiam fideliter administrandis. Insuper sub penis pro assertis requiratis omnes et singulos parochianos in lutkegast, tam in specie quam in genere, vt fidele ministerium exibeant monitis et citationibus sui pastoris et aduocatorum ibidem in cibis adportandis alijsque publicis negotijs et laboribus obeundis et faciendis tam certam domum dotalem quam ecclesiam; casu quod si minus huic nostro paruerunt mandato grauius contra eos (vt hoc cum invocatione brachii secularis mediante iusticia) processurus, causam vero si aliquis in contrarium habuerit quur hoc nostrum mandatum suum minime sortietur effectum pertendat coram nobis feria 5ta post quasi modo in noua ecclesia hora meridiei vel quasi.

Gron. archief, *Verz. van stukken*, *Dl.* 60, *blz.* 104, *in afschrift.*

Het bovenstaande is een mandaat, bevelschrift of eene oproeping, hoe men het noemen wil, zonder datum, van den commissaris Egbertus Mersema, voor Arnoldus, pastoor

te Lutjegast en de nieuw benoemde kerkvoogden dezer gemeente, Bartoldus Sappema en Harko Rontsema of Boutsema, houdende, voor den pastoor, de magtiging en den last, om gezegde kerkvoogden te beëedigen, voor de benoemde kerkvoogden, om ten bepaalden dage zich op het kerkhof te Lutjegast tot het afleggen van den vereischten eed te laten vinden. Bij de eerste lezing zou men vermoeden, dat alle geestelijken in het district opgeroepen werden om bij die plegtigheid tegenwoordig te zijn, maar dit zal de bedoeling niet zijn geweest. In dien tijd hadden de mandaten, althans die van de wereldlijke overheid uitgingen, een algemeenen vorm, ofschoon zij aan bepaalde personen door een bode of ander beambte beteekend of vertoond werden. Met andere woorden, het waren algemeene formulieren, die in voorkomende gevallen voor bepaalde personen werden ingevuld. Zie b.v. de mandaten door mij medegedeeld, *Geestel. goederen*, blz. 57, 78.

Het formulier van den eed der kerkvoogden in de Ommelanden is door mij a. w. blz. 17, opgegeven, zoodat het hier niet behoeft herhaald te worden.

Voorts moest de pastoor ter kennis brengen van de gemeenteleden van Lutjegast, dat zij, door hem en de kerkvoogden aangemaand en opgeroepen, getrouw hun pligt moesten doen in het verschaffen van den kost en het verrigten van persoonlijke diensten, zoo ten aanzien van het kerkgebouw, als van de pastorie. Men hebbe hieronder te verstaan, het aanvoeren van de bouwstoffen en het geven van den kost ten behoeve van de timmerlieden.

De verpligting van de karspellieden, om persoonlijk werkzaam te zijn tot het onderhoud en de instandhouding der kerkelijke gebouwen, was destijds algemeen. Te Lutjegast moest „elke meijer twee dagen daer toe arbeiden elkes iaers„. Zie van Halsema, *Staat en regeringsvorm der Ommelanden*, blz. 471. Toen de kerk te Scharmer aan het kruisbroederen klooster aldaar geschonken werd, bepaalde men: „dat kerspel sall vry wesen van der wedemen, van den hilligen husen, oftte nye tymmeren, dat de heren (kloosterlingen nl.) wolden tymmeren, yenige hulpe to done, dan wat ellick myt guede willen in godes ere wille doen". enz. Zie *De finant. regtsbetr. tusschen een aantal kerkel. gemeenten in de prov. Groningen en den Staat;* blz. 94.

Thimannus petri, Pastor in Loperssum, ac per eandem praeposituram in spiritualibus commissarius generalis, judex seu arbiter seu causarum ac partium infra scriptarum deque communi consensu ipsarum specialiter ad infra scripta deputatus et electus, ad vniuersorum, omnium et singulorum, cuiuscumque dignitatis, status, gradus, qualitatis et praeeminentie exstiterint, noticiam deducimus et deduci volumus per presentes attestantes, Quod orta et seu coram nobis introducta in juditio quaedam causa et questionis materia cuiusdam juris patronatus praebende sancte Catherine virginis et Martijris, in Bedum alias fundate, erecte et dotate, per et inter validos et circumspectos viros armigeros Gherardum de Iselmuden, pro se ipso, Zeinonem Renghers, vti tutorem et curatorem prolis naturalis et legitimi quondam Ludgeri Cathers, loco quondam Menoldi Vmtheda, praedicti prolis dum in humanis ageret, tutoris et curatoris, constitutis; Ac Meionem Enthens, nomine proprio suorumque fratrum et sororum ab valido viro Petro Enthens tutore et curatore, apud acta cause huiusmodi procuratorem constitutum, actores et Impetrantes ex una, Et strenuum seu validum virum dominum Wigboldum de Ewessum, equitem et seu Capitaneum in Vredewolt, etc. reum et opponentem, partibus ex altera, Inque eadem causa continuato (vt moris) summarie processu et agitato, partium hinc inde praedictarum juribus et munimentis meritisque cause huiusmodi auditis et cognitis, depositionibus testium nec non contra dicta testium oppositis nonnullis reprochijs et exceptionibus, ceterisque omnibus diligenter reuisis et investigatis, ac partium hinc inde procuratoribus vlteriori processui renunciantibus, ac in eadem causa concludentibus seu concludi petentibus, prout conclusimus ad diffinitiuam sententiam procedendum duximus eanque in scriptis tulimus et promulgauimus in hunc qui sequitur modum. In causa seu questione beneficiali juris patronatus ac seu electionis, nominationis, collationis et praesentationis ad praebendam sancte Catharine virginis in parrochiali ecclesia Bedum alias fundatam, dotatam et erectam, per et inter validos et circumspectos viros armigeros Gerhardum de Iselmuden, pro se ipso, Zeinonem Renghers tanquam tutorem et curatorem prolis naturalis et legitimi quondam Ludgeri Cathers, loco quondam Menoldi Vmtheda, praenominati prolis, quum in humanis ageret, tutoris et curatoris, constitutum, Ac Meionem Enthens, pro se ipso, ac nomine suorum fratrum et sororum ab valido viro Petro Enthens, tutore et curatore, legitime constitutum procuratorem, actores et impetrantes

ex vna, Ac strenuum seu validum virum dominum Wigboldum de Ewssum, Equitem seu capitaneum et judicem temporalem in Vredewolt, Reum et opponentem, partibus ex altera, Visis igitur actis et actitatis, juribus, probationibus, reprochijs, ceterisque omnibus munimentis partium hinc inde praefatarum, coram nobis legitime productis et exhibitis, Eaque omnia et singula, matura deliberatione praehabita, recensitis et masticatis, Christi nomine inuocato, pro tribunali sedentes ac solum deum, jus et justitiam, pre oculis habentes, per hanc ordinationem seu sententiam nostram diffinitiuam, quam de juris peritorum consilio pariter et assensu ferimus in his scriptis, pronunciamus, dicimus, decernimus et declaramus nullum jus patronatus, praesentandi, nominandi, conferendi seu elegendi, ad praefatam praebendam sancte Catherine in bedum (quum vacationis casus quemlibet contingat) praenominatis Gerhardo de Iselmuden, Cathers, Enthens litisque consortibus et complicibus assertis et praetensis actoribus et impetrantibus competijsse, debuisse et competere potuisse, ac praefatum dominum Wigboldum de Ewessum, Equitem et Reum et opponentem, in possessione corporali, reali et actuali, dicti juris patronatus, nominationis, praesentationis, electionis et collationis dicte praebende sancte Catherine in Bedum defendendum et manumittendum fore, ac presentationem, electionem, nominationem et collationem honorabili viro Domino Johanni de bywen praesentato et electo per sepedictum dominum Wigboldum de Ewessum factas et praestitas, fore et esse canonicam et canonicas, illamque et illas, suos debitos sortiri debere et debuisse effectus, molestationes, vexationes, inquietationes et impedimenta de et super eodem jure patronatus per sepedictos actores et impetrantes ac illorum occasione quolibet praedicto domino Wigboldo reo et opponenti eximio principali factas et praestitas, factaque et praestita, fore, fuisse et esse illicitas, temerarias,, indebitas, iniquas et iniustas, Illicitaque temeraria, indebita et iniusta, ac de facto praesumptas et praesumpta, Illasque et illa praefatis actoribus et impetrantibus minime licuisse neque licere, et ob id sepe nominatum dominum Wigboldum de Ewesum ab pretensa et asserta impetitione et molestatione dictorum actorum et impetrantium absoluendum ac propterea ipsis praefatis actoribus ac cuilibet eorundem perpetuum silentium de et super huiusmodi praetensis et assertis jure patronatus, praesentatione, nominatione, electione et collatione imponendum fore et esse, prout absoluimus et imponimus per praesentes, condem-

nantes nihilominus sepedictos actores et impetrantes in omnibus et singulis expensis et impensis, tam per partes ipsos, quam eorundem procuratores in hospitijs, occasione huiusmodi litis praesentis, coram nobis legitime in eadem causa juxtam et secundum partium ambarum supradictarum obligationem, oblationem et acceptationem, factis, passis et fiendis; quarum tamen taxationem et seu moderationem nobis in posterum reseruantes. Lecta et seu lata est hec praesens nostra sententia in domo nostra solite residentiae, sub Anno domini sesquimillesimo quinquagesimo octauo, die quidem decima quinta mensis Nouembris, praesentibus ibidem honorabili viro domino Tepone, sacrista in lopperssum, et Nicolao Richardi in lopperssum, testibus ad praemissa vocatis atque rogatis; in fidem et euidens testimonium omnium et singulorum praemissorum sigillum nostrum praesentibus subimpressimus (et) appendendum duximus.

Origineel, op perkament, met een uithangend zegel in groen was. Gron. archief, 1558, *nr.* 102.

Proost Julianus, dien wij in voorgaande stukken herhaaldelijk hebben ontmoet, stichtte in 1475, het jaar zijns overlijdens, drie vicariën in de kerk te Bedum. Of daarvan blijkt uit zijn laatste testament, op het Gron. archief, 1460, nr. 6, durf ik niet verzekeren, daar dit stuk, blijkbaar in overhaasting, met vele doorhalingen en renvooijen zoo slordig is geschreven, dat ik tegen de ontcijfering opzag. Ik vermoed, dat er van die stichting geene akte tot stand is gekomen, of dat zij al spoedig in het ongereede is geraakt, vermits reeds in 1477, dus twee jaren later, eene notariële akte is verleden, waarbij twee vicarissen en twee kerkvoogden omtrent de fundatie van twee dezer vicarien eene bevestigende verklaring aflegden. (*Gron. arch.* 1477, nr. 10), terwijl in 1558 de notaris Henricus Boess een extract nam uit een missaal der kerk te Bedum, waaruit bleek dat Julianus in 1475 drie vicarien in die kerk had gesticht (*Gron. arch.* 1558, nr. 101). Deze drie vicarien hebbe men voorzeker te zoeken onder de namen *Margarethen leen*, *St. Peters leen*, *St. Catharinen leen* en *St. Nicolaas leen*, welke alle vier te Bedum gefundeerd waren, het eerste nog in 1612 groot 62, het tweede $80^1/_2$, het derde $118^1/_2$ grazen lands. Julianus moet dus wel een vermogend man zijn geweest. Daar Onno van Ewsum hem zijn oom

noemt (zie bl. 127), weten wij tevens, dat hij tot een der aanzienlijkste Ommelander geslachten behoorde.

Het patronaatregt der St. Catharinen prebende werd ten jare 1548 door Johan, Derk en Alle ten Poellen overgedragen aan Johan, Christopher en Wigbolt van Ewsum (*Gron. arch.* 1548, nr. 26).

Tien jaren later beweerden Ger. van Isselmuden, voor zich, Zeno Rengers, als voogd over de kinderen van Ludger Cater, en Meio Entens, voor zich en als voogd over zijne broeders en zusters, tegen Wigbolt van Ewsum, dat hun het collatieregt toekwam. Met onderling goedvinden werd het proces aangebragt voor den Commissaris van den officiaal in de Loppersumer proostdij, Timannus Petri, pastoor te Loppersum. De Uskwerder commissaris zou anders m. i. de bevoegde regter zijn geweest.

Bij de bovenstaande langwijlige uitspraak van 15 Nov. 1558 werd de eisch aan Jr. Isselmuden en consorten ontzegd, Ewsum in zijne regten gehandhaafd, en de begeving of presentatie door hem gedaan kerkregtelijk geldig verklaard. Motieven treft men in dit stuk niet aan. Het is belangrijk, in zooverre daaruit wederom blijkt, dat verschillen over het collatieregt in de Ommelanden nog in de 16e eeuw, even als reeds in de 13e (zie onze *Bijz. finant. regtsbetr.* enz. blz. 8, 9), tot het gebied van het kerkregt behoorden en mitsdien door kerkelijke regters in spiritualibus beslist werden [1]). Het verdrag over de geestelijke jurisdictie van 1530 hield dan ook met zoovele woorden in: Item, alle beneficiael saken, daer differentie der presentatien halven om is, ende matrimonieel saken, sal men termyneren voer den commissarien, daer de beneficien onder gelegen ende de lande onder geseten syn." Eerst bij het Ommelander Landregt van 1601 is de kennisneming van

---

[1]) Omnibus in terris de patronatu judicare sibi solis competere clerici contendebant, tamen hac in re terrarum consuetudines valde inter se differebant. Cum enim in *Anglia*, ubi primum de patronatu in ecclesiastica curia agebatur, judex litem dirimere vetaretur, atque regis jurisdictionem violare, in *Germania* de patronatu coram spirituali judice actum esse, exemplis quibusdam possumus probare, quod etiam verbi causa *Brunnae* obtinuit. Tamen vero etiam in *Germania* laici judices de jure patronatus cognoverunt. Aem. Friedberg, *de finium inter ecclesiam et civitatem regundorum judicio.* Lips. 1861, p. 127, 128.

dergelijke geschillen, even als die over kerkstoelen en graven, gelijk wij boven aantoonden, „tot naerder dispositie" aan den burgerlijken regter opgedragen.

In causa Benefitiali & Juris Patronatus, que coram nobis per viam Appellationis in secunda Instantia indecisa pendet, & controuertitur inter validos Gerhardum de Isselmude, Senonem Rengers, Tutores & Curatores prolis naturalis & legittimi quondam Ludgeri Caters, & Meionem Entens pro seipso ac suorum Fratrum & sororum nomine, primordiales Agentes & nunc Appellantes ex vna: nec non strenuum ac validum Dominum Wigboldum ab Eusum, primordialem Reum, & huius Instantie Appellatum, ex altera partibus, super possessorio nominandi, conferendi et presentandi, ad prebendam sancte Catharine virginis in Parochiali Ecclesia in Bedum. Actis tam assertorijs quam probatorijs ommi cum diligentia & maturitate perspectis, pro Tribunali sedentes, solum Deum eiusque Iustitiam pro oculis habentes, Christi nomine inuocato, per hanc nostram Sententiam diffinitiuam, quam de communicato nobis Jurisconsultorum consilio in his scriptis ferimus, dicimus, decernimus, declaramus & pronuntiamus, per prioris Instantie Iudicium & Commissarium in Loppersum, bene, iuste, sancte, & legittime fuisse et esse definitum et pronuntiatum, & ab eiusdem Domini Commissarij & prioris Instantie Iudicis Sententia & pronuntiatione perperam, male & inique, pro parte Appellantium prouocatum et appellatum esse, Ob id prenominati Domini prioris Instantiae Iudicis et Commissarij Sententiam confirmandam et corroborandam censemus, provt confirmamus, corroboramus et diffinitiue pronuntiamus per presentes, Appellantes in litis expensis condemnando. Quarum taxationem Notario nostro committimus, moderamine nobis reseruato.

(*met eene andere hand*)

Ego Johannes Richwin, Officialis, post diligentem Actorum iudicialium perlustrationem, dico ac sentio praescriptam sententiam Juri scripto et Aequitati consonam. Quod testatum facio proprio hoc meo chyrographo.

Perlectis a me ysdem actis, ratione habita ad petitiones, probationesque utrimque factas, nihil superiore sententia iustius esse iudico. Idque hac mea subscriptione testatum volo.

AGGÆUS ALBADA.

Ex ijs quae in iudicium vtrimque sunt deducta clare patet, quod actores nec in possessione nec in petitione suam intentionem probarunt, et quod reus de sua q. possessione conferendi plene docuit. Hinc factum fuit, vt necessario huic sententie subscriberem.

HESSELUS AYSMA.

Pronunciata et lecta presens hec sentencia suprascripta per R. dominum Adrianum a Twickell Officialem in domo ipsius propria, presentibus ibidem honestis viris Johanne Hermanni et Jacobo Sutore testibus ad premissa rogatis. Actum anno domini millesimo quingentesimo sexagesimo primo, die vigesima tertia mensis Septembris, hora decima vel quasi ante meridiem.

JOANNES GRAEWERTZ. NOTARIUS.

Origineel, *Gron. archief*, 1561, nr. 122.

Dat procedures niet alleen in onze dagen lang hangende zijn, bewijst dit arrest, waarbij de officiaal Adriaan van Twickell eerst den 23 Sept. 1561 in hooger beroep de uitspraak van Timannus Petri, over het patronaatregt der Catharinen prebende, bevestigde. Zeer summier, zonder aanvoering of beoordeeling van argumenten, verklaart hij, dat de eerste regter goed, regtvaardig, onberispelijk en wettig heeft regt gesproken en daarvan kwalijk is geappelleerd. Vooraf had hij, gelijk vereischt werd, het oordeel van regtsgeleerden ingewonnen. Dat die regtsgeleerden nu dezelfden zijn, die de juistheid dezer uitspraak met onderteekende verklaringen bevestigden, acht ik aannemelijk.

De eerste is de officiaal Johannes Richwin, die mij in geen stuk van dien tijd weder voorkwam. Naar mijne gissing was Twickell de officiaal van het Munstersch Friesland en Richwin een toevallig tegenwoordig officiaal, bij het domkapittel te Munster behoorende.

Aggaeus Albada was de bekende Friesche regtsgeleerde, lid van het Hof in Friesland, sedert 1553. Door de Gedeputeerden van het klein Friesland tusschen de Eems en de Lauwers (de Ommelanden) werd hij den 28 Sept. 1559 tot syndicus aangesteld (*Gron. arch.* 1559, nr. 4). Men hebbe zich hierover niet te verwonderen, wanneer men bedenkt dat Albada toen reeds tot de gevoelens der Hervormden overhelde, en waarschijnlijk voor hunne zaak zich

in de Ommelanden ophield en daaraan zijne benoeming te danken had. Hij kan slechts zeer kort syndicus zijn geweest, indien het juist is, wat prof. G. de Wal mededeelt, dat hij reeds in 1559 lid van het kamergerigt te Spiers is geworden [1]) en tot 1570 gebleven. In 1561 schijnt hij dus in de Ommelanden te zijn geweest, waarschijnlijk weder ter zake de Hervorming.

Hessel van Aysma was toen syndicus en pensionaris van de stad Groningen (*Gron. arch.* 1560, nr. 135).

Ligt in de omstandigheid, dat de officiaal juist deze raadgevers koos en hen eigenhandig hunne instemming met de uitspraak op het stuk liet schrijven, ook een bewijs dat het gezag van de geestelijkheid begon te tanen en de officiaal reeds steun zocht bij invloedrijke wereldlijke ambtenaren?

Van de vier bovenvermelde leenen is na de Hervorming voor kerk en school weinig of niets teregt gekomen. De collatoren schijnen ze, als hun eigen goed, verdonkerd te hebben, gelijk ik elders (*Geestel. goederen*, bl. 84, 85, 203) in bijzonderheden heb vermeld. Het jus patronatus der Margarethen-prebende maakte het onderwerp eener overeenkomst uit, bij akte van den 15 Aug. 1612, tusschen de wed. van den syndicus Dr. Hier. Verrutius, namens hare twee onmondige kinderen, en Gerlacus Verrutius. Zij bepaalden hierbij, dat Gerlacus het halve patronaatregt en de minderjarigen Wilhelmus en Hieronimus de wederhelft zouden uitoefenen, „ende sall alsoo van nu voortan t selue leen met beijders partijen belyeuent geconfereert moeten worden, waertegens sy luyden bouen benoempt *hinc inde* mits desen sick oeck verbonden ende verobligeert hebben melckanderen te *adsisteren* ende de hant tbieden tegens alle die ghene, soe haar enich inrede ofte verhinderinge int confereren vant vorss. leen solde moegen doen, ofte laeten doen, directelicken ofte Indirectelicken" [2]).

Dutmarus Rengers in Rottum, nec non prepositure Vsquerdiensis Praepositus, et Hinricus lontzenius in Siloe,

---

[1]) G. de Wal, *de claris Frisiae Jureconsultis;* Ann. p. 23: De Haan Hettema; Levensberigt van Agg. Albada, in *de vrije Fries*, V, 313.

[2]) Deze verzegeling is mij welwillend medegedeeld door Mr. L. Oldenhuis Gratama, die haar verkreeg uit de oudheidkundige nalatenschap van A. J. de Sitter.

respectiue Abbates, a Reuerendo perdoctoque Theodorico ab ham, Jurium licentiato curieque Mon. Officiali et commissario generali, a Reuerendissimo et Illustri principe domino, Domino Bernardo, Electo et confirmato Episcopo, deputato, subdelegati Judices Commissarij et ad causam infrascriptam specialiter deputati: Notum facimus, quod dum quidam venerabilis doctusque Dominus Gerardus Vernengius, Renensis, in Middelstum Pastor etc., nobis dudum quandam dicti domini Officialis commissionem exhibuit, simul exponendo, quod quidam suam demigrare famam diffamationibus immerito niterentur, petijt proinde a nobis quatenus, vigore dicte commissionis, ipsi contra tales diffamatores ius administrare expeditamque iustitiam dicere vellemus, eosdem peremtorie citando, cognitaque vtriusque causa, summarie procedendo ac definitiue, iuxta dictam commissionem clausulasque eidem insertas, inter praefatas partes pronunciando; nos itaque dictam commissionem, ea qua decuit reuerentia recipientes, mox ad instantiam dicti domini exponentis, citationem quandam, vna cum copia praefatae commissionis, diuisimus, et ad locum tempusque inscriptum citauimus et citari fecimus, tribus canonicis terminis praemissis et quarto peremtorie prefixis, ad venerabiles doctosque viros dominos Adrianum à Tuickel et Johannem Krithen, in Westerwitewert Pastorem ac commissarium generalem Vsquardiensem, tamquam principales, vna cum adhaerentibus qualibuscunque, ipsis adsistentiam praestantibus praestiturisue, ad conparendum coram nobis in iudicio ac demonstrandum probandumque tales diffamationes, quales dicti citati contra praefatum exponentem sparsissent et spargere amplius niterentur, et ad audiendum contrarium per dictum exponentem proponi, ceteraque fieri videndum, ac per nos ibidem, auditis visisque vtrinque allegationibus probationibusque, diffinitiue iuxtam dictam commissionem clausulasque eidem insertas pronunciari ac definitive decerni audiendum cognoscendumque. Aduenante itaque termino citationis, Nos profati Judices Commissarij, pro tribunali sedentes, Jurisperitis nobis assessoribus adiunctis, coram nobis citationes factas referri curauimus, citatosque omnes, dictos viros dominos Adrianum a Twickel, Johannem Krithen, tamquam principales, tamquam [1]) venerandos Religiosos honestosque ac dictos dominos Gerardum ab Ahuis in Thesinge, Herrmanum Doccum, in Seluert [2]),

[1]) Tamquam of tamque (dit is niet duidelijk) zal hier voor de tweede maal eene schrijffout zijn, zoals er kennelijk meer in dit stuk voorkomen.
[2]) Lees *Feldwerth.*

alias Oldenclooster, Cornelium hermannum In Werum, Johannem Weidman in Merna, Abbates, Ottonem Moie, in Werphum, et Hieronimum, in Oestwerum, commendatores, Hubertum Haselt, priorem in Schermer, eximiumque dominum Johannem Clandt, in bedum pastorem, tamquam adherentes seu opem praestantes aut praestituros dictis dominis principalioribus, in Judicio ad tribunal nostrum accersiri fecimus ad audiendum proponi quaerelam dicti domini Gerardi Werningi diffamati, super eandemque respondendum ceteraque fieri videndum que iuris ordo deposceret. Quibus quidem accersitis profatus dominus Werningius proposuit in effectum Quomodo profati domini Twickel et Krithe sese in Sinodo Bafflonense et alias diffamationibus ac calumnijs lesissent, que nunquam probare possent, nec id modo, verum etiam dictos alios partim in suam secum sententiam traxissent vel trahere niterentur; velle itaque sese et cupere, vt, si quae crimina contra se haberent, ea in iudicio proponerent, ac sufficientibus testimonijs probarent, aut si id minns possent, vt tum iidem per nos, tanquam calumneatores, perpetui silentij et aliarum censurarum penis condemnarentur, cum refusione expensarum desuper factarum ac fiendarum. Hisce et alijs horum similibus (prout acta latius comprehendunt) per dictum dominum Gerardum in iudicio propositis, Prefatus quidem Adrianus a Twickel in iudicio non comparuit, sed per puerum quendam, ex aspectu forte circiter annos duodecim, scriptam quandam exceptionem, per se subscriptam et pitzeto munitam, exhiberi fecit in iudicio, cuius tenor in effectum erat, quod protestaretur de nullitate actorum Judicialium, eo, (quod) officialem curie Mon. tanquam delegatum non, nisi visa ipsius commissione, subdelegare crederet, et si posset, tum eum Jurisdictionem in his agris non, nisi de speciali mandato Reuerendissime, habere posse, eo, quod haec prouincia specialem habeat Officialem et specialia sigilla, quodque cuperet copiam commissionis R.^{me}, cuius in nostra citatione facta esset mentio, et quod assecurari vellet, eo, quod locus ipsi minime tutus esset. Qua quidem exceptione lecta ac altero eiusdem tenoris exemplari exceptionis per dictum puerum exhibito, quod subscriptum sibi restitui vellet, prefatus dominus Werningius de contumacia dicti Twyceli protestatus est, addendo in diffamationibus neque exceptiones admittende essent, neque per procuratorem defendi posset, quodque officialis curiae Mon., tanquam ipsum exemptum representando, per integram Mon. diocesum Jurisdictionem haberet; petijt itaque

a nobis, vt vigore commissionis nostrae contra dictum Twicelium in contumacia ipsius decernemus eidem perpetuum silentium imponendo etc.; porro, cum reliquorum citatorum nullus comparuisset, praeter dictum dominum Johannen Krithen, qui in persona conparuit, et dominum Johannem Clandt, qui miscis scriptis se diffamitionibus dictum exponentem lesisse aut ledere negauit, Itaque et profatus dominus Werningius de eorundem absentium ac citatorum contumatijs protestatus est; porro prefatus dominus Johannes Krithen, in Judicio conparens, protestatus est publice et expresse se negare quod vnquam dictum dominum Wirningium proprio nomine diffamasset aut defamare statuisset, sicut et nunc quidem id facere negabat, referens nostra lingua haec verba: *Ick hebbes niet gedaen ende gedencket oeck niet tho doenn*, protestabaturque de dampnis et expensis. Ad quam dicti domini Krithi protestationem in contrarium visus, nihil tamen sufficienter probauit, tamdem itaque haeret horum similibus In iudicio profato modo peractis. Nos iudices profati ad instantiam dicti actoris conquerentis ac partis aduerse presentis, Juxta tenorem commissionis nostre clausulasque eidem insertas et iuxta intimationem peremptoriam, nostra citatione factam, de plano ac summarie procedendo, visis, auditis, perpensis omnibus et singulis actis actitatisque cause huiusmodi ysque et eorum occasione et meritis, debita maturitate et consilio discussis ac recensitis, ad nostram desuper ferendam sententiam procedendam duximus eamque, de consensu et consilio assidentium Iurisperitorum, diuini nominis inuocato auxilio, promulgauimus in hunc qui sequitur modum: *Pro tribunali sedentes, ius et iustitiam prae oculis habentes*, dicimus, decernimus et declaramus, ijsdemque perpetuum in hac causa silentium imponendum fore et inpositum esse, sicuti et praedictis dominis Krithe et Clant hac nostra sententia perpetuum silentium hac in causa inponendum duximus et inponimus. Quia tamen dominus Warningius, praedictis Dominis Krithe et Clant eum defamasse negantibus, diffamationen factum non probauit, propterea nihilominus dictum dominum Werningium in litis expensas eorum duorum condemnamus, reseruata nobis moderatione. Domino autem Adriano Twicelio, qui et liti renunciasse et etiam nunc per publicam personam renunciare [1]) citatione illi debita forma insinuata, perpetuum silentium hac eademque in causa imponendum duximus ac inponimus

[1]) Hier schijnt een woord te ontbreken.

atque eundem dominum Adrianum in litis expensas condemnandum fore et condemnamus; lecta est presens sententia nostra et lata eque scriptis pronunciata in templo nortwolda, Monasteriensis diocesis, atque per notarium publicum subscribi, partibusque debita hac forma in scriptis, concensu et voluntate nostra, exhiberi atque tradi fecimus, presentibus ibidem Clarissimis dominis Doctoribus Gerardo Gutetio, Jacobo Syderurgo, in hac causa notario, in cuius rei veritatem presentibus sigillum nostrum subimpressimus et subscribi curauimus. Actum vt supra in Nortwolda, Monasteriensis diocesis, Anno XV[c] sexagesimo quarto, sexto die octobris, hora meridiana vel quasi, atque in scriptis debita sua forma et consueta exhibita anno eodem, die vero vigesimo tertio octobris.

Presens sententia duobus ijsdem in ea contentis Reuerendis dominis abbatibus est sigillata atque manu vtriusque subscripta.

Subscr. DUTMARUS RENGERS, Abbas in Rottum et propositus in Vsquart, mea manu.

HINRICUS LONTZENIUS.
Abbas in Siloe,
manu propria.

JACOBUS SIDERURGUS,
Nots.

Collata hac omnino Inuentaque cum suis vt premittitur accordari per me Nots. Pub.

SIDERURGUM.

Oude slordige copie, ter secretarie der gemeente Groningen, in het paketje nr. 74, mij vroeger door wijlen den secretaris Mr. van Uildriks medegedeeld [1]).

Gerhardus Werning, van Reine (Westphalen), pastoor te Middelstum, had eene klachte wegens laster tegen Adriaan van Twickell en Johannes Krijthe. De licentiaat Theodoricus van Ham, officiaal en generaal-commissaris van den Munsterschen stoel, werd door den bisschop gedelegeerd tot regter in deze zaak. Van Ham subdelegeerde op zijne beurt Dutmar Rengers, abt in Rottum en proost van Uskwerd, benevens den Selwerder abt Hendrik Lontzen, blijkens een lastbrief, door hem aan Werning ter hand gesteld.

---

[1]) Onlangs met den Secret. Mr. Reiger dit stuk zoekende, om het voor de pers nog eens te collationeren, hebben wij het bedoeld paketje niet op zijne vorige plaats terug gevonden.

Op aandrang van Werning werden Twickel en Krijthe, met inachtneming der wettelijke termijnen [1]), en, onder beteekening van het stuk, waarbij de genoemde regters waren aangewezen, gedagvaard om op zekeren tijd zich te laten vinden ter teregtzitting in de kerk te Noordwolde, met allen, die hun mogten willen bijstaan, ten einde te bewijzen, 'tgeen zij ten nadeele van Werning hadden uitgestrooid, en om zijn tegenspraak te hooren.

Ten dienenden dage werden de principale gedaagden zoowel als die hun ter zijde stonden of van hunne partij waren (nl. de abten van Thesinge, Feldwerd, Wittewierum, de Marne, de kommandeurs van Warfum en Oosterwierum, de prior van Scharmer en Joh. Clant, pastoor te Bedum) opgeroepen om voor de regters te verschijnen. Van al de gedaagden was Krijthe alleen opgekomen.

Werning droeg daarop voor, dat Twickell en Krijthe hem op de Synode of Zeend te Baflo en elders beleedigd hadden met onteerende en valsche beschuldigingen, waarvan de waarheid niet bewezen konde worden, omdat die inderdaad niet bestond; dat zij voorts de anderen, bovengenoemd, hadden overgehaald en trachtten overtehalen om in dezen voor hen partij te kiezen. Hij verlangde mitsdien dat zij, hetgeen zij ten zijnen laste hadden, nu in den gerigte met deugdelijke bewijzen staafden, en bij gebreke van dien hun, als eerrovers, het stilzwijgen en andere straffen mogten worden opgelegd, nevens de betaling der kosten.

Na deze voordragt verscheen namens Adr. van Twickell een twaalfjarig jongetje met een onderteekend en gezegeld stuk, houdende protest van nietigheid dezer procedure, op grond, dat hij, Twickell, zonder den lastbrief te hebben ingezien, niet geloofde, dat de gedelegeerde officiaal van Munster weder anderen mogt hebben gedelegeerd, en, al ware dit zoo, dat dan die prelaat, zonder een bijzonderen last van den bisschop, in deze streken geene regtmagt kon uitoefenen, omdat voor dit gewest een afzonderlijke officiaal was aangesteld, die bijzondere of bepaalde zegels had. Diensvolgens verlangde hij den lastbrief des

---

[1]) Vgl. de *Jurispr. Frisica*, Tit. III, 5, 12 en volg.

officiaals in afschrift, en bovendien waarborgen voor zijne veiligheid, natuurlijk om in persoon te kunnen komen.

Nadat dit stuk gelezen en de kopie met het origineel, 'twelk het knaapje terug verzocht, vergeleken was, eischte Werning, volhardende hij zijne evenvermelde conclusie, verstek tegen Twickell, onder bijvoeging dat in zaken van laster geene exceptien noch gevolmagtigden konden toegelaten worden; voorts dat de officiaal van Munster, als den bisschop zelven vertegenwoordigende, regtsmagt bezat door de geheele diocese; eindelijk verzocht hij verstek tegen al de overigen, die op de dagvaardingen niet waren verschenen.

Vervolgens kwam Joh. Krijthe voor, wel uitdrukkelijk ontkennende ooit of immer heer Werning door lastertaal in zijn goeden naam te hebben aangerand of getracht aan te randen, 'twelk hij betuigde met deze woorden: *Ick hebbes niet gedaen ende gedencket oeck niet tho doenn.* Clant had eene dergelijke verklaring, bij geschrifte, ingeleverd.

De uitslag was, dat de gesubdelegeerde regters verstonden het stilzwijgen in deze zaak te moeten gelasten, weshalve aan Krijthe, Clant en Twickell dan ook het altoosdurend zwijgen daarover werd opgelegd. Werning zag zich echter veroordeeld in de kosten van Krijthe en Clant, omdat hij tegen hunne ontkentenis het bewijs niet geleverd had, dat zij hem werkelijk hadden te na gesproken; de overige kosten werden gebragt ten laste van Twickel, daar hij ten onregte tegen de geldigheid van het geding in verzet was gekomen.

Deze uitspraak is gedaan in de kerk te Noordwolde den 6 Oct. 1564, in tegenwoordigheid van Dr. Gerardus Gutetius en den notaris Dr. Jacobus Syderurgus [1]), die hierbij ook zijn ministerie leende. Na in behoorlijken vorm in schrift te zijn gebragt, werd het vonnis den 23^{en} dv. aan de belanghebbenden uitgereikt. — Ziedaar den inhoud!

Laten we ons, tot toelichting dezer zaak, eerst bij de personen bepalen, die daarin op den voorgrond treden.

Gerh. Werning, van Reine, de klager, was pastoor te Middelstum en officiaal van den bisschop van Munster, zoo als Westendorp uit de Kronijk van Abel Eppens me-

---

[1]) Deze komt ook voor *Gron. archief*, 1563, nr. 30.

dedeelde (*Bijzonderh.* enz. bl. 14, 21, 43, 60). Onder het kortstondig bisdom van Groningen aartsdiaken geworden (*Gron. arch.* 1584, nr. 34, zie boven, bl. 41) overleed hij in 1586.

Adriaan van Twickel hebben wij in het voorgaande stuk ontmoet eveneens in betrekking van officiaal, en hem gehouden voor den officiaal van het Munstersch Friesland.

Johan Krijthe was pastoor te Westerwijtwerd en generaal-commissaris van de proostdij Uskwerd, zooals blijkt uit het stuk zelf; onder het bisdom van Groningen werd hij officiaal (Westendorp, a. w., bl. 30, 60, *Gron. arch.* 1584, nr. 34, 1592, nr. 17); hij vertegenwoordigde ook de geestelijkheid bij het sluiten van het tractaat van reductie.

Dr. Johan Clant was de zeer invloedrijke pastoor van Bedum, die zich als voorstander der Hervorming en tegenstander der Spaansche overheersching bekend heeft gemaakt, weshalve hij in 1569 door den Luitenant de Mepsche verdreven werd (Westendorp, blz. 20, 26, 34).

Alle vier waren dus hooge geestelijken, en, met de kloostervoogden in dit stuk genoemd, de abten en prelaten, die het regt hadden op den landdag te verschijnen. Wat men nu op den Zeend te Baflo aan Werning verweten heeft, wie zal het zeggen, nu het vonnis daarover zoo zorgvuldig het stilzwijgen bewaart? Ik waag de gissing, dat Twickell en Krijthe hem voor een aanhanger van den opstand tegen Spanje hebben uitgekreten. Westendorp vermeldt immers, op het jaar 1565, dat hij en Timannus Petri de afvalligen niet bezwaarden. Kettersche gevoelens zullen hem zijn toegedicht. Wat daarvan ook moge zijn, de hooge waardigheid der betrokken personen bragt mede, dat van de zaak kennis genomen werd door een regter van hoogeren rang, dan dien zij zelve bekleedden. Van daar dat de bisschop een en ander opdroeg aan een ad hoc gedelegeerde, uit de leden van zijn kapittel.

Johan van Ligne, Graue to Arenberch, vrijheer to barbanson vnd Zeuenberghe, heer to wedde, westerwoldingerlant, bellinckwolde vnde blijham ende Ridder van de orden des gulden vlies, Kn. mt. Statholder vnde capitijn generael ouer vrieslant, ouerijssel, groeninghen vnde Lingen, doen kundt, alsoe der weerdige vnse lieue, andechtige,

albertus Culters, pastoer te onstwedde, den tijd van negenthien jaren of daeromtrent onder den wolgeboren heer Kaerle Schenck, vrijheer te tautenbourch, ende onse voersaet inden voerss. heerlychheyden, der geestlycken jurisdictie als commissarys aldaer geëxerceert vnd bedient, vnd sich steetz daerinne wel ende gebuerlyck geholden ende gedragen heeft, dat wy tot vermerung godes dienstes ende vnderholdung van onssen heyligen cristelycken gelooue ende den geestelyken state, vermoege dee auctoeriteyt ende lanckwylighe ende vredige possession, daervan vnse voirsaten der voirss. heerlicheyden bis langer in gebruyck ende besit zijn geweest, hebben denseluen heer albertus culter gecontinueert van nyeuwes gestelt ende gecommitteert, continueren, stellen van nyeuwes ende committeren mits dessen inden voerss. staat van geestelycken commissaris, om op ende ouer alle heilige saken en guederen, prebenden, pastorien, vicarien ende andere beneficien, van wat qualiteyt oft gestalt die zijn, ende op de gebreken en abusen daerinne voerfallende ende beuonden, alsamen binnen onsser voerss. heerlicheyden wedde, westerwoldingerlant, bellingwolde vnd blyham mit zyn appendenten, wie bisher toe gepleget ende van olts gebruijcklijk is, goede sorge acht ende opsicht to dragen, mit gebuerlicke pene ende straff, wie gewoentlyck sinnen, diesangaende der geestelycke jurisdictie to exerceren, kennen ende richten, ende voerts alles te doen, dat en goet en getrouwe geestelicke commissaris van amptz ende officie wegen schuldich is en behoert te doen, ende daertoe staet ende ancleuen mach, Daervan hy den eede nae gebuer in onssen handen gedaen heeft, alles tot onssen wedercomen. Ontbieden daerom allen onsen ondersaten ende gemeene Ingesetenen onsser voerss. heerlicheijden, zoe geestelyk als weerlyk, dient antreffen mach, dat zy den voerss. heer albartus culters voer geestlycken commissarys als bouen kennen, achten ende holden, ende voir zulck alle eere ende gehoirstichyt bewysen, hierinne gesche onse ernstlyke meynonge. Oirkunde etc.

Margarete, van godts genaden Gefurster Gravinne van Arenberghe, Geboren Grauinne van der Marck, vrijvrouwe van barbanson, Zeuenberghe, Wedde, Westerwoldingerlant, bellinchwolde, blijham etc. doe kondt ende bekenne dat wij tho der anbreng vns gedaen van den weerdigen ..... jegenwoerdich pastoer to vriescheloo, ende ons betrouwende zijnder bequaemheyt, andechtichyt ende genoechsame erfa-

renhyt ende geleertheyt, hebben hem gestelt ende gecommitteert, stellen en committeren mitz desen, totten staet ende administratie van geestlycke commissaris onsser voerss. heerlyckheyt wedde, mitten toebehoert ende dependenten van dien, vacerende durch dootlicken affganck van wylen docter Jans ambolt, lester bediener derselue; Geuende den opgemelten..... volcomen macht, autoriteyt ende beuel denseluen staet van geestelycke commissaris wel ende deuchdelick to exerceren, bedienen ende alles doen ende vytrichten wes daertoe nae olde ende aperthe gebruyck vsance ende gewoenheyt tot godes eer ende dienste ende onderholdinge der heylige cristelyker ende catholycxsche gelouue ende religie noetlyk ende behoert.

Ordineren en ontbieden daerom den pastoren, vicarissen ende allen anderen geestelyke personen onsser voerss. heerlicheyt wedde ende oeck onsen drossard, amptzverwalteren ende richteren, sampt allen ondersaten, Ingesetenen, ende anderen dient angaen mach, dat zij den voerss...... voer geestlyken commissaris als bouen erkennen ende alle gebuerlicke respect ende gehoersaemheyt in saken syner staetz ende administratie bewijsen ende.......

Ende dit alles by prouisie ende zoe lange vns geleuen zal. Datum Arenberghe, onder onsen namen vnd secret pitzier, den xviij October xv^c twee ende tachtentich.

Oude copieën of leggers, ter secretarie der gemeente Groningen, in hetzelfde paketje, als het voorgaande stuk.

Deze bescheiden vallen, streng genomen, niet binnen de grenzen van mijn onderwerp, vermits Westerwolde, Bellingwolde, Blijham, Beerta, Westerlee, Heiligerlee en Winschoten tot de diocese Osnabrug behoorden. Wereldlijk was Westerwolde met Bellingwolde eene leenheerlijkheid, waarmede o. a. George Schenk van Tautenburg door Karel de vijfde is beleend in 1538. Karel Schenk, die zijn vader in 1540 opvolgde, droeg in 1562 het leen over aan den stadhouder Arenberg. Het eerste stuk, zonder datum, moet dus afgegeven zijn tusschen 1562 en 1568, in welk laatste jaar Arenberg bij Heiligerlee sneuvelde.

Margaretha van der Marck, die den tweeden brief heeft afgegeven in 1582, was zijne weduwe.

De inhoud van beide stukken is duidelijk. In het eerste wordt Albertus Culters, pastoor te Onstwedde, door den

nieuwen leenman in het ambt van geestelijk commissaris bevestigd, in het tweede de ongenoemde pastoor van Vriescheloo tot geestelijk commissaris benoemd, beiden, om over alle heilige zaken en goederen, met name over prebenden, pastorien, vicarien en andere beneficien, een wakend oog te houden. Niet genoeg bekend met de inrigting van het kerkelijk en geestelijk regtswezen in de diocese Osnabrug, kan ik, bij gemis van meer bescheiden, den juisten werkkring van zulk een commissaris niet bepalen. Ik vermoed, dat zijne taak het meest overeenkwam met die der proosten onder het bisdom van Munster. Onaannemelijk komt het mij althans voor, dat iemand, die zijne aanstelling van den landsheer verkreeg en door dezen beeedigd werd, gezag *in spiritualibus* konde hebben, zooals elders een officiaal en diens commissarissen. Daarvoor zal de bisschop van Osnabrug den *terrarum Phrisiae et Emeslandiae ac in Wijnschotte* etc. *Osn. Dioc. Archidiaconus*, dien wij in 1557 ontmoetten [1], hebben aangesteld. Maar dan schijnt het toch niettemin vreemd, dat zulk een commissaris, welke magt hij ook moge hebben gehad, niet door de kerkelijke overheid werd benoemd. Ik weet de oorzaak daarvan vooralsnog niet anders te verklaren, dan uit het regt van oorlog. Zoo benoemde Schenk, terwijl hij de Gelderschen uit de Ommelanden verdreef, reeds in zijn veldleger te Wirdum, op 18 Junij 1536, den Bedumer pastoor Rudolf de Mepsche bij voorraad tot proost van Loppersum; den 10 Nov. 1537 gaf Karel V aan Mepsche eene formele aanstelling als zoodanig, waarin driestweg gezegd wordt, dat hij als landsheer daartoe de bevoegdheid heeft (*cuius collatio*, *prouisio et ordinaria dispositio ad nos*, *tanquam dominum civitatis et patrie groeningensis*, *pertinere dignoscitur* [2]). En nu weten wij, dat de Munstersche bisschop tot dusver het regt van aanstelling uitoefende. Zóó zal het ook gegaan zijn in Westerwolde, nadat dit op den Hertog van Gelder was veroverd en aan Schenk in leen gegeven. De veldheer, die reeds in het kamp te Wirdum in de vacerende proostdij van Loppersum had voorzien, met dit gevolg, dat de landsheer die daad bekrachtigde,

---

1) Feith, *Beklemregt*, II, 494.
2) *Bijdragen*, II, 92, 121, 122.

zal als leenman van Westerwolde dezelfde magt wel geüsurpeerd hebben, zonder dat de bisschop er iets tegen vermogt. Arenberg kon zijne bevoegdheid dan naar waarheid gronden op „dee auctoeriteyt ende lanckwylighe ende vredige possession, daervan vnse voirsaten der voirss. heerlicheijden bis langer in gebruyck ende besit zijn geweest."

Hiermede is mijn voorraad van bescheiden over het kerkelijk regtswezen in de provincîe Groningen, vóór den nieuwen staat van zaken, die door de reductie geboren werd, ten einde. Het zeendregt neemt in de codices der oude landregten zijne plaats in; het verdient, om den maatschappelijken regtstoestand dier dagen te begrijpen, in zijne inrigting, toepassing en werking evenzeer gekend te worden, als het burgerlijk regt en het strafregt. Mr. A. Oudeman heeft onlangs [1]) op nieuw de aandacht gevestigd op het belangrijke *Verslag omtrent de bouwstoffen eener regtsgeschiedenis voor de provincie Groningen*, door hem en prof. Numan aan het Prov. Utr. Gen. in 1853 gedaan. Zonder den lof te willen verkorten, dien deze arbeid, die zich tot gedrukte bronnen bepaalt, verdient, meen ik, naar mijn bescheiden oordeel, dat er nog veel meer voorbereid moet worden, wil men ooit eene tamelijk volledige regtsgeschiedenis van ons gewest zien bewerken. In de eerste plaats diende men de handen in een te slaan om een provinciaal plakkaat- en charterboek uittegeven. Daaraan bestaat eene groote behoefte. Bij al de welwillendheid en vrijgevigheid, waarmede de toegang tot de rijke Groninger archieven wordt verleend, is het, althans voor iemand die buiten die stad woont, ondoenlijk voor eene uitgebreide studie daaruit optedelven, al wat hij noodig heeft. Hoevele gedrukte en ongedrukte bronnen zijn er voorts niet aantewijzen voor de kennis van het staats- en administratief regt in de prov. Groningen? Wie zal aan de geschiedenis der zoogenaamde heerlijke regten, wie aan die der waterschappen, eens zijne krachten wijden? Eerst wanneer wij een plakkaat- en charterboek bezitten, schijnt mij de tijd gekomen, om met minder moeite en meer vrucht van dergelijke onderwerpen eene bepaalde studie te maken.

---

[1]) *Tijdschr. voor het Ned. Regt*, V, 261 en volg.

Voor eene geschiedenis van het kerkelijk regtswezen heb ik vroeger en nu gegeven, wat onder mijn bereik was gevallen. Deze stukken verspreiden in allen gevalle eenig licht over den vorm der regtspraak en de verdeeling der regtsmagt, of de competentie der verschillende kerkregterlijke ambtenaren. In particuliere archieven zijn gewis hier en daar nog stukken van gelijken aard verspreid. Voor hunne mededeeling houd ik mij bij voortduring aanbevolen, onder vriendelijke dankbetuiging aan allen, die mij den toegang hebben verleend, tot de verspreide bescheiden, welke hierboven zijn medegedeeld.

Bijzonderheden uit het klooster ter Apel.

In geene beschrijving van het klooster ter Apel, vindt men melding gemaakt van een latijnsch distichon, dat ik voor vele jaren vond op den witten muur, in den gang tegen over den ingang van de eerste der in 1834 afgebroken cellen in het kloostergebouw. Het was met een vlugge, maar blijkbaar zeer oude hand, met rood krijt geschreven en luidde:

„Non audet Stygius Pluto tentare, quod audet
„Effrenus monachus, plenaque fraudis anus".[1])

Daaronder stond het jaartal 1592 of 1593. Of het laatste cijfer een 2 of een 3 was, dit was niet zeer duidelijk.

Dat die regels, van dien tijd tot aan de hervorming, zijn blijven staan op eene, zoo in het oog vallende plaats, schijnt niet te pleiten voor de bekendheid der kloosterlingen met de latijnsche taal. Zeker heeft de bewoner van de cel er tegen over, die op den muur dier cel met fraaie gothische letters geprent had, de woorden van Ovidius:

„Donec eris felix, multos numerabis amicos.
„Tempora si fuerint nubila, solus eris".[2])

— toen die cel niet meer bewoond, of was hij een verlicht man, die, door ongelukken vervolgd, slechts rust in het klooster gezocht had.

[1]) »Geen Pluto van den Styx durft ondernemen, wat een teugelloos monnik en een oud wijf vol bedrog durven doen."
[2]) »Zoolang het geluk u toelacht, zult gij vele vrienden tellen, komen er bewolkte dagen, gij zult alleen zijn."

HET LOPPERSUMER ZEENDREGT,

NA DE HERVORMING.

Overeenkomstig oude privilegien, door den bisschop van Munster verleend, ten jare 1562 bevestigd bij het indultum van Timannus Petri, commissaris-generaal van de Loppersumer proostdij *in spiritualibus*, stonden de zeven parochien Loppersum, Zeerijp, Leermens, 't Zandt, Enum, Wirdum en Garrelsweer, niet onder de jurisdictie van den Proost of Deken, maar alleen onder dien van den officiaal, den vertegenwoordiger des bisschops in geestelijke zaken.

De kerkvoogden dezer dorpen moesten dienovereenkomstig telken jare op 30 Julij, den dag, die aan de martelaren Abdon en Sennen gewijd was, voor den officiaal en zijn commissaris verschijnen, op het koor van de kerk te Loppersum, om opgaven te doen van de overtredingen, die ter hunner kennis gekomen en volgens den Loppersumer zeendbrief strafbaar waren, b.v. bloedschande, overspel, hoererij, ontheiliging van den sabbath, moedwil in kraamhuizen, enz.

Ten jare 1599 kwamen de predikanten, kerkvoogden en Jr. Ubbena te Enum overeen om die bevoegdheid of dat privilegie te handhaven ook in de Hervormde kerk. Door mede te werken tot het reglement, de „Seendtarticulen des Indulti der vij caspelen" waarnaar die heeren hunne regtspraak zouden voeren, hechtte de provinciale Synode stilzwijgend hare goedkeuring aan dat plan.

In den nieuwen zeendbrief, dien ik reeds vroeger in zijn geheel mededeelde (*Bijdr.* III, 167), treft men verscheidene overtredingen aan, die ook naar den Loppersumer zeendbrief van 1424 en het verdrag over de geestelijke jurisdictie van 1530 moesten worden gekeerd. Waaraan de zeendheeren echter het recht ontleenden om toezigt te houden op de maten en gewigten der neringdoenden, bleek mij niet. Kerkpaden met de daartoe behoorende bruggen en vonders werden vóór de Hervorming reeds door de kerkvoogden geschouwd (zie *Geestel. Goederen*, blz. 18).

De uitsluiting van het visiteeren van lijkwegen door den officiaal of zijn commissaris, bij het verdrag van 1530, bewijst tevens, dat de Kerk zich dergelijke bevoegdheden toekende. In eene verzegeling op het Gron. archief, 1529, no. 35, komt ook voor de *zeendweg* te Loppersum.

Het notulenboek of protocol van de zeendheeren dier zeven karspelen berust thans ten gemeentehuize te Loppersum. Zeer belangrijk is hun invloed op de maatschappij wel niet geweest, hunne verrigtingen leveren niettemin eene kleine bijdrage tot de kennis van een gebrekkig regtswezen. In 't algemeen blijkt uit die notulen, dat zij telken jare op 30 Julij getrouw te Loppersum in de sacristie, later in eene herberg, vergaderden, maar niet veel werk vonden. 't Ging met hun toezigt als met de *censura morum* in onze kerkeraadsvergaderingen. Het schouwen van vonders heeft daarentegen vrij geregeld plaats gehad, nadat zij over die twijfelachtige bevoegdheid in 1607 een proces ten possessoire tegen den redger hadden gewonnen (*Bijdr.* III, 170).

Wat ik uit het protocol opteekende, volgt hier:

1602. De zeven karspelen hebben „haer Abdonis Senis genoempt mit malcanderen geholden."

1605. „Seendt geholden tho Loppersum in de kercke." Tegenwoordig waren voor Zeerijp de predikant en een kerkvoogd; voor 't Zandt een gevolmagtigde van predikant en kerkvoogden; voor Leermens de Hoveling Willem Ubbena, met den predikant en den koster; voor de overige gemeenten, zooals gewoonlijk, de predikant en de kerkvoogden.

1607. Besloten dat Loppersum afschriften van den zeendbrief aan de andere karspelen zou verschaffen, ten einde deze zich daarnaar konden gedragen.

1610. In deze vergadering verscheen Ebell Henrickes, uit Wirdum, te kennen gevende, hoe hij ettelijke jaren geleden de weduwe van zijn stiefzoon „getrouwet ende genomen," maar vruchteloos bij den predikant had aangedrongen om openlijk naar kerkorde getrouwd te worden. Na eenige beraadslaging werd zijn verzoek, dat zulks alsnog mogt plaats hebben, toegestaan.

1623. Het volgende besluit genomen. „Naedien het sick bevindet in diese laetste bose tyden, dat twaer alle sunden ende Lasteren sehr verhopen ende meerderen, vornaemelick

diese nafolgende: alse heimelicke trouwe, lichtfeerdige Ehescheidinge, verlatinge eines Ehegaden van dem anderen; tapperien, koepmanschappen, arbeidunge vp Sondagen vnder die predige, calumnie ende hoonsprake vp die reformierde religie, predigers ende religions verwandten, versuimeniss der heiligen doepe an den kinderen, ofte openbare verachtinge; Item, dat men sick int backen nae de settinge der Lotten niet regulieret, dewelcke vmme Godes toorn ende straffe tho vermiden, behoren geremedieret tho worden, So ist, dat die seuen kaspelen, so mit dem Seendt-Indulto gepriuilegieret, geordineert, gelyck se mit desen ordineren, dat sick ein iegelick vor bouengeschrevene Lasteren ende vorts alle andere, so se kraftt der Seentbreuen straffen mogen, hoeden wille, mit Ernstelicker ende Christelicker waerschouwinge, dat se die Contraventoren hiervan daervoor wroegen ende breuken willen."

1624. Eene vrijwillige echtscheiding behandeld, en besloten de overtreders aantezeggen, om in het vervolg weder als christelijke echtgenooten te leven, bij gebreke waarvan op hunne kosten eene buitengewone vergadering zou belegd worden, om de zaak ernstig te behandelen.

Voorts is besloten om Arent Hermans, te Wirdum, door den schoolmeester te doen aanzeggen, dat hij ten spoedigste zijne ongedoopte kinderen moest laten doopen.

1625. De gescheidenen, in de vorige vergadering bedoeld, hadden zich naar men meende verzoend, zoo niet, dan zouden zij „hiermit t'werltlicke recht ouergegeuen sijn, ende innerhalf drie dagen sick vth dat Caspel verpacken."

De predikant van Wirdum berigtte, dat Arent Hermans de kinderen had laten doopen.

Opdat niemand mogt voorwenden daarvan onkundig te zijn, zouden de zeendartikelen van den predikstoel afgelezen worden.

1626. Twee zaken, betreffende het wegnemen van vonders behandeld, en aan het lid Ubbena ter beslissing gelaten, onder bijvoeging, dat in geval de delinquenten ergens anders mogten triumferen, de zeendgeregtigheid door hem verdedigd en gehandhaafd moest worden.

Besloten om Johan Ulferts, den in de beide vorige vergaderingen bedoelden man, die zijne vrouw verlaten had, nogmaals te vermanen, „by verbiedinge des kaspels."

1627. Herman Mennes wordt gelast om zich binnen 14 dagen te laten trouwen.

Johan Ulferts en vrouw wederom bedreigd, met besluit, om, als dit nog niet hielp, de zaak ter kennis te brengen van den redger te Appingedam.

De zaak van het vonder, aan Jr. Ubbena ter afdoening gelaten, was voor de Hoofdmannen-Kamer gebragt, en naar de Zeend teruggewezen, waarna den schuldige is opgelegd om het vonder op de vorige plaats weder te leggen.

1628. De zaak van het weggenomen vonder kwam weer ter sprake, als aanleiding gegeven hebbende tot een jurisdictiegeschil.

Wijders werd besloten om ten minste eenmaal 's jaars te wroegen ellen, maten en gewigten, op de boete, bij verzuim, van een rijksdaalder.

1633. Ingekomen een verzoek om beter op de bakkers toetezien; voorts dat twee (ongenoemde) personen, zonder getrouwd te zijn, „bijlage" houden, waarin zou worden voorzien.

1635. Besloten, dat de vergaderingen des voormiddags te 10 uur zullen aanvangen, op de boete van een rijksdaalder, voor het karspel, dat te laat komt; en dat er uit elk karspel ten minste twee personen moesten opkomen, op straffe van $^1/_2$ rijksdaalder boete, terwijl een rijksdaalder verbeurd zou worden, als er niemand verscheen.

1637. Klagte van Loppersum over het traag en niet eenparig onderwijs in den catechismus in de zeven karspelen, weshalve men besloot de schoolmeesters te vermanen, „met intimatie," dat se sodanige olderen, d'welcke haer hierin tegenstaen an die predigers ende kerckvogeden zullen anbrengen, op dat darin einmaell gedaen worde naer behoren.

Terwijl nog besloten was om de klok tegen de vergadering wat lang te luiden, vereenigde men zich ook gaarne met het voorstel van Jr. R. Alberda, om in 't vervolg op gemeenschappelijke kosten een maaltijd te houden.

1638. Door openbaar edict op verzoek van de vrouw een zekeren man te laten citeren, die vier of vijf jaren geleden haar verlaten had.

Ook „is resolviert, wanneer van ider Caspell maer een persoon ofte ock niemandt mochte verschynen, dat (bouen

die breucke) datselve Caspell voor twe die vnkosten van de maaltijdt sall betalen"; tevens om in ieder karspel bij afkondiging te verbieden onder de godsdienstoefening hooi of koorn te mennen of ander dienstwerk te verrigten.

1639. Buitengewone vergadering op 13 Maart, over eene zaak van trouwbelofte, die eerst bij den Loppersumer kerkenraad schijnt gediend te hebben en hier niet volledig blijkt. Ten slotte is aan den delinquent Claes Jansen opgelegd de trouwbelofte terugtegeven, bij gebreke dies „men hem mit consent des Rechtes in Apprehensie sall trecken ende also verbannen, na luit die vorige sententie."

Eene andere zaak was die van Trijntien Jansen, die, verloofd met Jurgen Harmens, welke laatste ook, zonder toestemming zijner ouders, trouwbeloften aan eene andere gegeven had, beweerde, dat Jurgen de trouwbelofte van de moeder dier bruid terugontvangen had, zoodat zij beiden nu wel „gecopuleerd" konden worden, daar haar eerste man overleden was. Jurgen's stiefvader deed een gelijk verzoek; de zeendheeren besloten echter beiden het verblijf in de zeven karspelen te ontzeggen, „ofte anders, dat men tot haar leedwesen darin sal procederen."

Aan een wever, die in onecht leefde, opgelegd de door hem beweerde geregtelijke scheiding van zijne vrouw te bewijzen, binnen vier weken.

Overeengekomen om een zeker persoon te Wirdum eerst te overtuigen, dat hij zijne vonders maken moest, en daarna, bij weerspannigheid, ze op zijne kosten te laten maken, „ende die betalinge uth syn goederen te haelen".

1639. 30 Julij. 1°. „van Loppersum voorgestellet, hoe dat ein sekere chirurgyn up den sondag jemandt hadde gequetset, is de vrage, of niet sodanige persone behoorde gestraffet te worden, volgens het 5 artic. Seendrechts?

Resp. het Seendtgerichte, dat men vor diese Instancie sodane saecke sall soeken te accommoderen".

2°. de ontheiliging van den sabbath door publikatien van den kansel tegentegaan.

3°. uitspraak gedaan tusschen twee personen, die geschil hadden over het onderhoud van een vonder.

1640. Van dit jaar zijn er geene notulen, maar wel is er een wit blad opengelaten. Destijds is er weder een geding gevoerd over de jurisdictie, met den Redger, waarna in

1641 besloten werd op den ouden voet bij elkander te komen, en in

1642, om elkander in de oude geregtigheid te handhaven; voorts in

1647 „dat Loppersum de fundamentele Vorzegelinge in Francijn, ende de gepasseerde sententie van a⁰. 1640 sal bewaren, om 't allen tijden haer hebbende Recht van vonderschouwen, elle, mate, etc. te wroegen, darmede te verdedigen" [1]).

1649. Raadzaam geacht, dat eider karspel zijn best doet, om den Jonker ter plaats overtehalen de vergaderingen jaarlijks, of wel om het tweede of derde jaar, bijtewonen „tot maintenu van onse Recht."

1650—1652. De Jonkeren onttrekken zich meer en meer, terwijl het schouwen van vonders het hoofdonderwerp blijft.

1653. Wordt verstaan dat elk karspel tweemaal in het jaar wroegen zal; maar dat het niettemin vrij staat dit vaker te doen.

---

[1]) Deze sententie der Hoofdmannen, van 8 Sept. 1640, luidt volgens het Hs. in 4 op het Gron. archief, nr. 9, blz. 95, aldus: »In saecken der E. kerckvoogden van Loppersum mit die van die ses andere ex indulto priviligieerde Carspelen verdaget hebbende die E. Egbert Dercks Redger, wegen seeckere broecken den Seendrecht concernerende, die hij sick ten onrechte wilde anmetigen, daermede hij sulle supercederen, Gedagede excipiendo der Impetranten allegierte recht van die Seendt ende die Jurisdictie ontkende, waer bij zijn accordt ende proceduiren, daervan bij niemandt is geappelleert, hij incisteerde. Soo dat hij wel bevoecht te genieten zijn broecke van de geplegede oncuisheit van Albert Jansen ende Jantien Tammens. Replicendo Impetranten voorbrengende 't indultum voor de reductie deeser Provincie anno 1562 hoer vergunt ende anno 1599 den 30 Julii geconfirmeert, waer in ende die Judicatis van den 24 Aprilis 1607 ende van den 4 December 1626 ende verscheiden possessoriale acten haer jurisdictie noepende de broecken te nemen van diegene die haer in oncuisheit ofte fornicatie te buiten hebben gegaen, wel gefundeert zijn sullen. Duplicerende Gedagede, dat die indultum van die Ecclesiasticis personis opgerichtet, door reductie nu all seculair geworden: Ende Impetranten niet dan een censura ofte Ecclesiastica poena toegelaten, sonder meer, ende daer toe doende dat die pretense confirmatie van personen ofte vijff predigers daer toe niet gequalificeert, gedaen. Ende die temporaneus judex in 't indulto niet sullen wezen uitgeslooten. Daer toe doende dat die angetogen praejudicia niet van de broecken van fornicatie nu in questie zijn sullen, oversulcx tot cassatie van 't mandaett contenderende mit wijderen hinc inde, Hebben die H. H. Hooftmannen rechts wegen 't mandaet gecasseert en de Gedagede in zijn broeckvorderinghe wel gefundeert verclaert. Pronuntiatum op die Gerichtscamer der stadt Groningen ende Ommelanden den 8 Septemb. 1640.

(onderstondt) J. TIASSENS, secret.

1654. Verstaan, dat het karspel, 't welk éénmaal de vonders heeft geschouwd, vrij zal zijn van boete, terwijl een, die het in 't geheel niet gedaan heeft, ƒ2,50 boete zal betalen.

1655. De boeten komen ten voordeele van de karspels, beurtelings. Aan Ds. Sam. Hillenius en Nic. Schenckius opgedragen om den origineelen zeendbrief te vertalen, waarvoor hun 14 rijksdaalders zijn vereerd.

1656. Ter vergadering „in de Roose tot Loppersum" besloten:

1°. D. geen vonder heeft sal betaalen een Ricksdaalder, is	2,10.
2°. Een gebrekelijk vonder zal geboet worden met een gl. vijf stuiv..	1,05.
3°. geen rick een gl. tijn stuv.	1,10.
4°. gebreckelijk rick vijftijn stuv.	0,15.
5°. geen palen, een daalder	1,10.
6°. één paal maar of gebreckelijk	0,15.
7°. elke ancker één schelling of twe	0,12.
8°. geen aneerding, sal betalen.	0,10.
9°. gebreken in 't wroegen, bij arbitraale straffe.	

1657. Besloten om den originelen zeendbrief te laten vidimeren voor elk karspel door de respectieve Jonkers.

1658. Op voorstel van Jr. W. Alberda besloten order te stellen op de begrafenissen, en wel in dezer voegen, dat een doode uit de kom der gemeente vóór 12 uur op het kerkhof, en een buiten de kom vóór één uur aldaar zal moeten zijn, op eene boete van ƒ2,50, ten voordeele der armen.

1659—1662. Verschillende geschillen over het vonderschouwen behandeld.

1663. Voorgesteld „off niet noodich datter op gelettet wierde, dat het lott ende settenge van het groff brootť ende ooc kleen broott behoirde onder de settinge van Gröningen te bliven, alsoo nu en dan wordt bevonden, dat te lande onder de settinge wert gebleven?" Het antwoord luidde bevestigend.

1664—1666. Nu, en vroeger ook reeds, komen er klagten voor, over de hooge rekeningen van de hospita. Het schijnt, dat op den zeenddag veel volk in de herberg te Loppersum kwam, dat daar kosteloos teerde.

1668. Aan elk karspel opgedragen naauwkeurig toete-

zien op de maten, ellen en gewigten, bij slagers en allen, die handel drijven.

De Jonkeren de Mepsche, Clant en Alberda woonden sedert eenigen tijd vrij getrouw de vergaderingen bij.

1673. Besloten, dat elk karspel, dat zulks zal goedvinden, in de molens een unster of schaal zal doen hangen, tot weging van het meel.

1679. Naar aanleiding van een plakkaat van Gedep. Staten tegen de luije bedelaars, voorgesteld of het niet dienstig zou wezen, dat er een man aangesteld werd om de dorpen van die stelende bedelaars en omloopers te zuiveren? Besloten hierover te rapporteren in het volgend jaar. In 1680 en 1681 is deze zaak blijven rusten, ook wegens de afwezigheid van verscheidene Jonkeren.

1742. Tusschen Jr. Greving te Leermens en den predikant en de kerkvoogden aldaar is omstreeks dezen tijd een proces gevoerd bij de Hoofmannenkamer, over het vonderschouwen, waaromtrent de predikant in deze vergadering verklaarde, dat hij en de kerkvoogden bij sententie der Hoofdmannen waren gelast om te schouwen, zonder juist aan Jr. Greving daarvan kennis te geven.

1747. Een bakker te Leermens veroordeeld tot tien daalders boete, omdat zijne brooden bij onderzoek te ligt bevonden waren. Op voorwaarde, dat hij de bedoelde brooden aan de diakonie zou geven, is hem de boete wederom kwijtgescholden.

1750. Besloten om de privilegiën van het Indultum, n.l. den Zeendbrief van 1562, dien van 1599 en de resolutie van de breuken van 1656, te laten registreren, ingevolge artt. 18, 19, Reglement Reformatoir van 27 Nov. 1749.

1762. Bepaald „dat de coopmans geen andere gewigten en maten mogten gebruiken, dan geijket."

1767. 28 Oct. Buitengewone vergadering, waarin na herhaalde correspondentie met en aanschrijvingen van de Hooge Justitiekamer besloten is, opgave te doen van de schouwbare objecten van het Indultum, bij de volgende missive:

„Alle de presente leden van het indultum vertonen met de uiterste eerbied en sagen gaarn, dat de Commissie gelieven te reflecteren, dat de paden zelfs niet overgegeven en evenwel na de Zeentwetten schouwbaar zijn, behorende tot diegene, over wiens land de paden strekken, welke

volgens Zeentwetten ten minsten vier voeten breed en egaal moeten zijn, en in de zomer ook worden gemaait, bij poena tien stuiv.

In specie geeft het indultum van de Zeerijp in bedenkinge, dat het pad door het loeg, in vorige dagen door de carspellieden gemaakt, zo als uit de stukken en blijken kan worden getoont, en nu in verval zijnde, de H. Heren gelieven te disponeren, dat hetzelfde weder in behoorlijke staat mogte worden gebragt." Het uitvoerig register der schouwbare vonders is voorts in het protocol, naar de karspelen, opgenomen. Het kwam mij voor meestal die te bevatten, welke op kerkpaden en lijkwegen gevonden werden.

1769, 1770. De oudste der aanwezige Edelen presideerde, maar bij het verschil van gevoelen over de vraag of de anciënniteit de levensjaren of wel het lidmaatschap betrof, werd overeengekomen, dat het presidium naar de orde der karspelen zou rondgaan.

Voorts wil men beproeven om het Keulsche of ligte gewigt in de zeven karspelen afteschaffen.

1804. Bedenkelijk geacht, dat de schouwing hier en daar dikwerf door den predikant alleen, zonder bijstand van kerkvoogden, plaats vindt.

1805, 1806. Door 't Zandt voorgesteld, om op de best mogelijke wijze te worden ontheven van den last van schouwing, en dien overtedragen in den schoot van het gerigt; en zulks nithoofde van de moeijelijkheid, die er, vooral voor de predikanten, in gelegen was, om deze taak te vervullen. Men besloot echter, „bij 't oude te blijven."

1807, 1808. Besloten om bij den Landdrost aantedringen op de afschaffing van het Keulsche gewigt. Vermits volgens de wet van 1 Febr. 1809 het Fransche stelsel van maten en gewigten zou worden ingevoerd, is men in de volgende jaren op dit onderwerp niet teruggekomen.

1824. Op den 30 Junij werd de laatste vergadering door de Zeendheeren gehouden. Het provinciaal reglement op het schouwen van wegen en voetpaden maakte een einde aan hunne taak. De Loppersumer kerkvoogden, die alleen met die van Enum tegenwoordig waren, verklaarden den 24 Julij bevorens nog voor het laatst de vonders, riggelingen en voetpaden geschouwd te hebben. De Enumers hadden dit nog gedaan op den dag dezer vergadering.

WOORDVERKLARING VAN WIER.

Behalve *Terp* en *Wierd* worden de hieronder bedoelde hoogten ook nog in de provinciën Groningen en Friesland *Wier* geheeten [1]). Ter verklaring van dit woord hebben wij in de eerste plaats hier te onderzoeken, of *wier* eene benaming is, die van *wierd* verschilt. Bij dit woord is reeds opgemerkt (t. a. pl.), dat de schrijver van den *Tegenw. staat van Friesland* den naam van *Weerd* voor onze heuvelen in die provincie voor eene oude benaming houdt en die van *Wier* voor de in zijn tijd gebruikelijke. Voor het eerste hebben wij echter bij hem noch bij een ander bewijs aangetroffen en er bestaat vermoeden, dat hij, vele plaatsen, die op of bij die hoogten gelegen zijn, met den naam van *werd*, *wierd* enz. aantreffende, dezen voor den ouden naam dier hoogten hield. Ik zou dus liever denken, dat zij dien naam even min vroeger als later en nu daar gedragen hebben. Zij worden van ouds behalve *Terpen* ook *Wieren* geheeten, alleen met dit onderscheid, zooals wij ook reeds gezien hebben, dat de grootere hoogten *Terpen*, de lagere *Wieren* zijn en nog worden geheeten. Er is daarbij ook nog opgemerkt, dat men er tevens onder Terpen meer onbehuisde, onder Wieren behuisde hoogten bedoelt. Ik voeg hier echter bij, wat ik later vond, dat de heer J. Minnema in zijne *Bijdrage tot de Geschiedenis van het Dijkregt in Friesland*, Leyd. 1853, het onderscheid tusschen beiden aldus opgeeft (bl. 18): „*Terpen* toch worden aldaar genoemd de *behuisde* of ook wel *onbehuisde* hoogten, welke een groote uitgestrektheid gronds beslaan en zacht glooijende afloopen, met eene groote ruimte op den top. *Wieren* daarentegen de *nabij* de bewoonde plaatsen gelegene, eene kleine oppervlakte bestaande en steile, volstrekt *onbehuisde* hoogten, welke voor het meerendeel veel te weinig oppervlakte hebben, om vee, en nog veel minder om een huis daarop te plaatsen. Zij schijnen alleen opgeworpen te zijn om bij plotselijk opkomende hooge vloeden tot eene schuilplaats van *menschen* te verstrekken. Overigens is het opmerkelijk, dat de grond dezer wieren over 't algemeen van veel min-

---

[1]) Zie over *Terp* deze *Bijdragen*, D. IX bl. 1, over *Wierd* D. X, bl. 1.

der goede hoedanigheid is dan die der terpen" [1]. Wij moeten ons bij deze uitdrukkelijke verklaring wel nederleggen en kunnen er alleen bij aanmerken, dat dit verschil in de provincie Groningen, zoover wij weten, niet wordt in acht genomen, maar de namen van *wierd* en *wier* aan dezelfde hoogten worden gegeven en die zoo gebezigd, dat men op het denkbeeld zou komen, dat *wier* slechts eene verkorte uitdrukking van *wierd* is. Hoe dit zij, beide woorden zijn anders op zich zelve verschillend genoeg van beteekenis en worden ook onderscheidenlijk aan deze en gene plaatsen gegeven. De vraag blijft alzoo, in hoe ver de naam van wier ook van toepassing is op onze heuvelen, grootere of kleinere?

Velerhande beteekenis heeft *wier* of *weer*, *were*, *wer*, *waer*, *ware*, *warre*, zooals het woord vroeger verschillend geschreven werd. Zoo noemt Wachter (*Glóss. Germ*,) *wer* eene door natuur of kunst meer of min beschutte plaats; van daar *waer* bij de Angelsaksen eene visscherij. Kiliaen (*Etymol. Teut. ling.*) voert meer dan een *were* aan, als of het niet alleen verschillende beteekenissen had, maar ook hierin een verschillend woord was: zoo *were*, een veste, versterking en dijk, *were* in het Vlaamsch eene afschutting, zelfs *were*, *weyre* oud Angelsaksisch, in en zooveel als *weer*geld, *wer*geld, d. i. mangeld of de boete eens manslags. Hier zal echter *weer* of *wer* eerder gelijk *vir* of *man* zijn. Doch ook dit latijnsche *vir* meent ten Kate, dat even als ons *weer*, herkomstig zij van *weren* d. i. beschermen [2]. Volgens het *Brem. Nieders. Wörterb.* is *ware* eene met palen of houtwerk naauw beperkte plaats om aalfuiken en vischkorven daarvoor te plaatsen, hoedanige menigvuldig in de vischrijke rivier de Wummer (een tak van de Wezer bij Bremen) gevonden worden; van hier zulk eene visscherij zelve. Het zoude af te leiden zijn van *weren*, schutten, of

---

[1] Den heer J. J. Bruinsma zegt ook, maar korter, in zijne *Geneeskundige Plaatsbeschrijving van Friesland*, 1ste Ged. 1872, bl. 26, dat de hoogere heuvelen *terpen* en de lagere *wieren* aldaar worden genoemd. Hij schat, om dit er bij te voegen, het geheele getal der voormalige en thans nog aanwezige terpen en wieren in Friesland op 440 en geeft vervolgens de gemeenten op, waarin ze gevonden worden en hoeveel in elke.

[2] Ten Kate, *Aanleid. tot de kennisse van het verheven deel der Nederl. sprake*, D. II, bl. 724.

van het A. S. *waer*, eene afgedamde plaats, een vischkorf, E. *ware*, Hoogd. *Weier*, *Weiher*, en daartoe ook behooren het Eng. *wear*, eene sluis, volgens Spelm. *Glossar. Archaeol.* v. *wera*. Voorts zou het oudtijds ook beteekenen eene kribbe in een rivier, een huis of woning, eene boerenhofstede enz. Naar ten Kate [1]) is *warre* van dezelfde beteekenis als het A. S. *war*, *waer*, eene afschutting, en het Hoogd. *wär*, een dijk gelijk nog tegenwoordig *Wehr* in het Hoogd. deze beteekenis heeft behouden.

Het woord *weer*, *were*, komt in de beteekenis van een dijk, dam of waterkeering ook niet zeldzaam in onze oude stukken voor. Men zie slechts Driessen, *Mon. Gron.* p. 47, 245. In de daarvan overdragtelijke beteekenis eener visscherij vindt men het mede in een brief van 1309 aldaar (p. 69). Omtrent zoodanige *waar* of *warre* treft men in het Westerwoldsche landregt een paar bepalingen aan [2]).

In den zin van eene *bezitting* treft men *were* aan in de oude Friesche wetten, zooals in die uitgeg. door Wierdsma en Brandsma St. I, bl. 182, D, IV, Art. 24, handelende over brandstichting van iemands goed „deer hy haeth to hou ende to huis, oen werrum jefta oen werve," d. i. „te hof en te huis van zyne bezitting en op zyn' grond;" „in possessione et fundo" worden deze woorden in het latijn vertaald in het *Vetus Jus Fricicum* [3]). In Art. 27 van de *Wolckoeren van Langewolt* des jaars 1282 wordt gesproken van de terugvordering door de vrouw van haar goed „als se hadde in de were gebracht," d. i. in den huisboedel. Van daar het Friesche spreekwoord; „ayn wera macket hera" d. i. „eigen weer maakt een heer" [4]).

---

1) A. w. D. I, bl. 261 en II, 723.

2) Zie het oude landregt van 1470 C. IV, Art. XIV en XV, het nieuwere, Art. LXVIII en LXIX, in de Verhand. van *P. E. J. P.* D. IV, St. 2, en de aanteekening op bl. 66 van mr. A. W. van Swinderen, die daarbij ook plaatsen aanhaalt uit Vogt, *Monum. ined.* T. I, p. 388 no. 2, en T. II, p. 384, alsmede Mushard, *Brem. Ritters.* p. 181, over de *waren*, *währen* of visscherijen in de Wumme.

3) Zie hierbij ook de aanteekening op deze plaats in de *Aant.* op het Gron. Stadboek van 1425 in de Verh. van *P. E. J. P.* D. V, bl. 255 en v., en Wiarda's *Alt Fries. Wörterb.* S. 397, 398, over *wer*, *were* in de beteekenis van een huis met den inboedel, onroerende goederen, landgoederen, en vooral ook Von Richthofen, *Altfries. Wörterb.* v. *ware* en *were*.

4) Zie IJpeij, *Gesch. van het Patronaatregt* enz. St. II, bl. 453 en Aant. 448 op bl. 133 der Aant.

Volgens Wassenbergh beteekende voormaals *weer*, *wier*, even als *waard*, *weert*, *wert*, *wirt*, die hij dus voor gelijknamig houdt met gene, behalve een dijk en verschansing of sterkte, ook in 't bijzonder een stins of burg in Friesland. Hij schijnt dit echter meer te veronderstellen en afteleiden uit de namen van eenige oude stinsen aldaar, dan met bewijzen te kunnen staven. Zoo zegt hij ook — maar zal dit eveneens uit de gelegenheid opmaken — dat er somtijds mede wel door aangeduid werd een streek huizen of buurt, aan een water of vaart gelegen, of ook op eene andere wijze van het hoofddorp afgescheiden [1]).

Eindelijk — om niet van meer beteekenissen te gewagen, die hier minder te pas komen — beduidde *weer*, *were*, *waar*, ook eene regtplaats. Deze komt met dien naam in de oude Friesche wetten en nog lang in Westerlauwersch Friesland voor [2]). Van Halsema leidt het in dezen zin af van *waren*, gaan, zooals dit woord met die beteekenis in oude schriften wel voorkomt en nog later hier te lande niet ongebruikelijk is [3]). Zeer afwijkend hiervan is hetgeen de uitgevers van de oude Friesche wetten, Wierdsma en Brandsma, aanteekenen (bl. 197) op de aldaar voorkomende woorden *worpena waer* welke zij door *volksvergadering* vertolken, van Halsema en Wiarda (t. a. p.) door *open* of *openlijk geregt*. „*Worpena*" zeggen zij, „is *opgeworpen*. *Waer* is *hoogte*, gelijk nog hedendaagsch de flauwe hoogten in 't land, bij de Land-Friezen, onder den naam van *wieren* bekend zijn. Niet onwaarschijnlijk zal men den oorsprong dier benaming moeten zoeken in 't A. S. *werian defendere;* dewijl onze voorouders zich, door diergelijke hoogten, beveiligden tegen de overstroomingen, die destijds, aangezien

---

1) *Taalkund. bijdr. tot den Frieschen tongval*, St. II, bl. 148—151.

2) Winsemius, *Beschrijv. van Friesland* achter de *Chronijk* op Aengewird: »In voortijden nochtans is de weer, zoo als onze voorouderen de rechtplaetse plachten te noemen enz. geholden." *Lands ordonnantie van Friesl.* van 1723, B. III, Tit. 2, lid 2: »Dat geen waar of recht der Grietenijen" enz.

3) *Verh. over den staat en regeringsvorm der Ommelanden*, in die van *P. E. J. P.* D. II, bl. 288 v. Hij beroept zich op P. Castric. *in not. ad Willer. Cantic.* p. 40, uitg. 1598, waar men leest: »gewared, hoc est puto currit, transit enz. Atque adeo quibusdam etiam pro wandelen, id est ambulare;" en op het bezigen van dit woord omtrent landerijen, welker gebruik omwisselt; men zegt daarvan nog: 't land weert om, d. i. 't land wandelt om.

den slegten toestand der zeedijken, zeer menigvuldig waren. Bij Gysbert Japiks (*Friesche Rymlar.* bl. 78) vindt men dus niet ongepast het woord *wier*, in de betekenis van den zeedijk: *Dear ze oppe haege wier del bocke. Daar ze op den hoogen dijk neêrbukte.* — *Worpena waer* betekent dan eigenlijk een *opgeworpene hoogte*, en dus hetzelfde dat men op andere plaatsen alleen door 't woord *warf* of *werf* vindt uitgedrukt, volgens von Wicht op *'t Oostfr. Landr.* bl. 488, en onze antek. op het 1 D. § 30. Doch Junius (*Gloss. Goth.* p. 273) en ten Kate (*Aanl.* II D. bl. 526) willen het woord *werf* afleiden van een M-G. woord, *gaan* en *komen* betekenende, en zulks zoude zich met het woord *waer* of *weer* ook wel plooijen; maar waar zal men dan met het woord *worpena* heen? Wij weeten er volstrekt geen weg mede, en zulks is de reden, dat wij aan het gevoelen van Von Wicht de voorkeur hebben gegeeven. — Op zulke hoogten in 't veld wierden bij ouds de Gerichten, inzonderheid de *Volks-vergaderingen* gehouden, gelijk men in 't breede betoogd kan vinden bij Dreyer *Vermischte Abhand.* Th. II, bl. 691 en 742 verv., en hiervan is 't, dat men diergelyke vergaderingen door deze en soortgelyke woorden vindt uitgedrukt." Zoo beteekent dan volgens Wiarda ook *worpena were* woordelijk of eigenlijk een opgeworpen volks- of geregtsheuvel, of een voor het geregt of de volksvergadering bijzonderlijk vervaardigden of bestemden heuvel [1]). — Wij meenen echter reden te hebben, om te betwijfelen, dat *worpena waer*, zoowel als *worpena warf*, gelijk men ook in Friesche wetboeken geschreven vindt, wezenlijk eene *opgeworpene hoogte* beteekent. Het bijvoegelijk woord *worpena* mag wel niet anders zijn dan *opgeworpen* van *werpa*, werpen, maar zal hier niet in dezen eigenlijken, maar meer oneigenlijken zin te nemen zijn voor *belegd*, zooals wij nu zeggen en oudtijds *werpa* ook wel *leggen* beduidde. Worpena waer of werf is blijkbaar eene formele uitdrukking, gelijk het herhaaldelijk in gemelde Friesche wetten voorkomt, en wel in de beteekenis van eene belegde regts- of andere openlijke vergadering, en ook bevestigd wordt door de latere verklaring van deze spreekwijze in de middennederduitsche teksten van die Friesche wetten door *ghelegheden gerichte*

---

[1]) Zie nog Wiarda, *Asega-buch*, S. 81.

en *gemeinschap offt verzamelinge*, waarvoor men anders en elders vooral ook het woord *hegen* bezigde en in 't Friesch *heia thing* zeide [1]). Buitendien komt het ons zeer waarschijnlijk voor met van Halsema, dat *waer*, *weer*, in den zin van gerigt of regtplaats, even als *warf*, eerder van *waren*, wandelen, dan van *werian*, *weren*, is af te leiden. Dit zoo zijnde, kan *waer* oorspronkelijk geene hoogte beteekenen, even min als *warf* of *werf*, en vervalt dan ook vanzelf de grond voor de meening, dat *waer* en *warf* gerigt zouden beteekenen, omdat hetzelve op zulke hoogten gehouden werd. Overigens komt het ons niet onaannemelijk, integendeel zeer gepast voor, om *wier*, genomen voor onze heuvelen als anderzins, af te leiden van *weren*, oudfriesch, *wera*, *wara*, omdat zij strekten ter bescherming tegen overstrooming. Deze grondbeteekenis van beschermen, beschutten, beveiligen, verzekeren, straalt ten klaarste door in de beteekenissen van dijk of waterkeering, erf, huis, bezitting enz., welke ons woord oudtijds bezat, en in de woorden zeewering, landweer, waarborg enz., waarin het nog gangbaar is. En in zooverre de wieren die heuvelen aanduiden en dus als de eerste of oudste zee- of waterweeringen van ons land te beschouwen zijn, kunnen zij ook met regt dien naam dragen, ja met meer regt dan dien van wierden, schoon *wier* nog eigenlijk voor geen bijzonderen naam van onze heuvelen te houden zij, als hebbende dien met meer andere opgenoemde middelen van beschutting gemeen. Vergeleken met het naast aangrenzende en zelfs voor hetzelfde woord gehouden *wierd*, valt omtrent het verschil en de overeenkomst tusschen beiden dit op te merken. *Wierd*, als zijnde *waard*, slaat dus eigenlijk geheel niet op onze heuvelen, zooals *wier* wel, maar beiden hebben nogtans zeer waarschijnlijk eenen gemeenen oorsprong en dus eene gelijke grondbeteekenis van *weren*. Het onderscheid in vorm en daarvan afhankelijke nadere beteekenis dier woorden zou men misschien in dier voege kunnen verklaren, dat namelijk *wierd* = *waard* gevormd zij uit het verleden deelwoord van weren of waren, te weten *geweerd* of *gewaard*, en *wier*, *weer*, het zelfstandig naamwoord zij, waarvan het

---

[1]) Men zie von Richthofen, *Alt-Fries. Wörterb.* v. *warf* S. 1127, en v. *werpa* s. 1142. Noordewier, *Nederd. Regtsoudh.* bl. 373 en 396.

werkwoord ontsproten is, alzoo dat *wierd* = *waard* meer in een lijdelijken zin iets dat beschut wordt of is te kennen geeft, terwijl *wier*, *weer*, in een werkelijken zin iets dat beschut of ter beschutting dient aanduidt.

Daar nu *wier* geenszins als een afzonderlijke naam alleen voor onze heuvelen voorkomt, maar ook meer wat tot beschutting dient, een dijk, vest, zelfs bezitting enz. beteekent, zoo is het zeer moeijelijk, ja ondoenlijk te onderscheiden of te bepalen in de namen van plaatsen, zelfs zulke, die op onze heuvelen gelegen zijn, of ze inderdaad van dit woord in den zin van heuvel, of in een anderen zin, die hier in aanmerking kan komen, zoo genoemd zijn. Zoo meent Driessen dat een aantal plaatsen in ons gewest met dien naam van *were* in de beteekenis van *dijk* kan afgeleid worden. Als voorbeelden van zoodanige, die tevens den naam van de oude aanleggers van zulke bedijkingen of van de bezitters der landen aldaar zouden dragen, noemt hij op *Garrelsweer*, *Tjamsweer*, *Mensingeweer*, *Menkeweer*, *Bellingeweer;* voorts *Zandeweer*, *Borgsweer* enz. [1]) Wassenbergh daarentegen wil, zooals wij reeds aangestipt hebben, bepaaldelijk deze en gene plaatsen met dien naam, van *wier* in de beteekenis van *stins* of *burg* afleiden, andere, zooals *Allingawier*, *Offingawier*, *Poppingawier*, van *wier*, in den zin van eene zekere buurt. Doch zekerheid geven zij hiervoor niet; en het waarschijnlijkst zal zijn dat er van meer dan eene soort gevonden worden.

Het grootste aantal plaatsen met dien naam in ons gewest is werkelijk meer of min op wierden of hoogten gelegen, maar met alle is dit niet het geval. Tot de eerste behooren de volgende: In het Westerkwartier *Hardeweer* onder Ezinge. In Hunzingo: *Wierum*, *Onderwierum*, *Klein Wierum*, *Engeweer; Bellingeweer*, *Menkeweer*, *Menneweer*, welligt naar BELLING of BELLINGA, thans nog een bekende familienaam, MENKE en MENNE, nog gewone voornamen; *Wierhuizen* oudt. *Weerahuesum*, *Ewer* onder Zuurdijk, misschien van *e*, water, en *wier* of *weer* [2]). Er loopt op een kleinen afstand langs den rand of de binnenzijde der wierde de Ewerder togt, be-

---

1) A. w. p. 245.
2) Zoo is misschien ons *oever*, oud-Friesch *owera*, ook zamengesteld uit *o*, *au*, *a* en *wera*, *were*, zooals von Wicht, *Ostfr. Landr.* S. 577 not. gist.

vorens een tak van de Flakke rijt, de oude Houwer zijltogt. In Fivelingo: *Wittewierum*, oudt. *Werum*, zoo bijgenaamd naar de witte kappen van de Premonstreiter monniken, welke hier eene abdij hadden; *Tjamsweer*, oudt. *Thiamerswerf*, en zoude dus volgens deze spelling niet hier, maar tot de plaatsen naar *warf* genoemd behooren; *Garrelsweer*, oudt. ook *Geraldiswere* en *Gerleviswert*, *Gerleswerde* gespeld, kan dan ook tot *werd*, *wierd*, gebragt worden; TJAMME kan even als GERALDUS of GERLOF een eigen naam van een persoon zijn; voorts *Amsweer*, *de Weer* en *Krangeweer* onder Stedum. In het Oldambt: *Dallingeweer*, *Lalleweer*, welligt ook naar eigen namen DALLINGA en LALLE zoo genoemd, en *Borgsweer*, doch oudt. ook *Borges-loe* of *Borgesloo* geheeten, van *borg*, *burg*. Deze plaatsen mogen nu meerendeels van wier = heuvel zoogenoemd zijn, dit kan voorzeker het geval niet zijn met de volgende, die niet op wierden liggen. In het Westerkwartier: *Bangeweer* onder Hoogkerk (op eene zandhoogte) van BANGE of BONGE, een oud Frieschen eigennaam? *Topweer* onder Opende, waar vroeger een schans stond. In Hunzingo: *Mensingeweer*, van MENSE of MENSINGA, een nog gewonen eigennaam; daaronder ligt *Rongelweer*, bij Wehe *Borgweer*, een gesloopte burg; *Zandeweer* oudt. *Sondwere*. In Fivelingo: *Garreweer*, *Ludeweer*, beide aan den Graauwen dijk, *Ideweer*, *Siebelweer* (onder Godlinze); GORRE, LUDE, IDE, SIEBELE zijn oude Friesche namen; *Windeweer* (hier lag vroeger eene sluis), *Oosterwierum*, onder Heveskes. In het Oldambt heeft men het *Waar* nabij Niewolde, niet ver van den Wardijk. In het Goregt: *Blankeweer* onder Noordlaren, de oude schans door den bisschop van Utrecht, Frederik van Blankenheim, tegen Groningen aangelegd; de plaats waar het huis of kasteel Selwerd stond wordt in een brief van 1357 de *were* geheeten [1]). Ik voeg er bij dat men in ons gewest, op oud-Frieschen bodem, ook landerijen of grondstukken met den naam van *weer* aangeduid vindt [2]), zooals wij mede in naburig Friesland zullen aantreffen. Het gaat dus niet

---

[1]) Driessen, a. w. bl. 208.

[2]) Zoo in een brief van het jaar 1396 *uppa Cruma Werum*, onder Oldorp, bij Driessen, a. w. III, 487, *Fennema were* onder Hoogkerk, in dien van 1398, ald. IV, 809.

door, zooals Westendorp wil [1]), dat weer in onze plaatsnamen bestendig een terp of opgeworpene hoogte aanduidt.

In de naburige Frieslanden worden ook vele plaatsen, naar *wier* en *weer* genoemd en ook op hoogten gelegen, aangetroffen, vooral in de provincie Friesland. Vele kunnen dan ook hiervan den naam ontleenen. Sommige, zelfs onbewoonde wieren, worden stellig met dien naam op de kaarten van Schotanus aangeduid, zooals een *wier* bij Wirdum, de *Wieren* bij Hooge Beijntum, *de wier Helbada* en nog een onder Ternaard en anderen bij Oudterp, Raard, Britswert, Wiewert, hier *Grendinga wier* geheeten, voorts bij Jellum, Spannum, Hidaard; doch op de kaart van de grietenij Hennaarderadeel, gelijk ook van Ferweradeel, worden met het teeken van *wier* stemmende adellijke steden aangeduid, en op de kaart van Barradeel zijn *wieren hooge warfen* van geslegte stinzen. Op die van Gaasterland staat het kerkhof van Mirns op Mirnster klip desgelijks als *wier* aangewezen; zoo ook een *wier* met woningen op de Hooge Bergen op de buitenplaats van ter Heijde, daarbij mede een *wier* op het buitengoed Galama — deze laatsten dus op hoog zandgrond, zoodat *wier* hier in een ruimeren zin voor hoogte meer in het algemeen of hooge heemstede schijnt genomen te zijn. Als bewoonde of nevens woningen en buurten zich voordoende *wieren* treffen wij onder anderen aan *Abbewier* bij Oostmahorn, *Bollingwier*, *Abbenwier* bij Irnsum, *Kneppelenwier* bij Groote Wierum, *Menkewier* bij Akkrum. Dan ongetwijfeld zullen er mede van dien naam gevonden worden, zonder juist op heuvelen, als onze wierden, gelegen noch diensvolgens daarnaar genoemd te zijn: bijv. *Wier* bij Hardegarijp, de *Wieren* bij Nijjega, *de Wieren* bij Akkerwoude, *Sijewier* en *Heemstra wier* bij Oudkerk, liggende die plaatsen zelfs op veengrond volgens de kaarten. Het is dus waarschijnlijk, dat zulke plaatsen naar *wier* in eene andere beteekenis zoo geheeten zijn. Wanneer men verder de talrijke plaatsen gadeslaat, niet alleen die welke op gezegde kaarten, maar ook bijv. in de Beneficiaalboeken van Friesland voorkomen met den naam van *wier*, *weer*, *waer*, *war*, *wor*, en wel blijkbaar vele als stukken lands met de gewone

---

[1]) In Kremer, *Plaatsbeschrijv. der prov. Groningen*, 2de dr. 2de st. bl. 269.

bijvoeging van *in* en niet van *op*, dan toont dit mede aan, dat zoodanige wel geen hoogten zullen aanduiden. Wij hebben er zelfs niet eene plaats daaronder aangetroffen, waar de naam van *wier* stellig eene hoogte als onze heuvelen te kennen geeft. Aldus vindt men er onder meer opgenoemd „*in Wonsera wieren*" onder Pijum (f. 291): „*in die Wiere*" te Allingawier (f. 292); „*in die Warren*" te Garijp (f. 103); voorts een „*wier*, gelegen onder des Pastoershuijs" te Hempens (f. 87); *Hooge weeren* of *warren* te Oldegae, en *Waldwarren* aldaar (f. 239); *die Worren* te Ee (f. 165), te Brantgum (f. 174); *de lange Worren* te Jouwer (f. 175); *die Hilligenwier*, een stuk land te Rijperkerk (f. 106); „de zate *Dycklewyeren*" te Friens (f. 175); *Smalweer* te Soel, *die groote wyer* te Sybrandeburen; „13½ roeden land, wezende *die Huijswerre*," onder Feenwolde (f. 201). Te Buitenpost, dus op zandgrond, dragen de meeste boerenplaatsen den naam van *waer* (f. 207) enz. Behalve deze beteekenis, zoo is er alle grond tot gissing dat onder den naam van *wier*, *war*, *wor*, der opgenoemde grondstukken vooral ook de verkorte vorm van *wierd*, *werd* enz. = *waard* schuilt en zoodanig land dus te kennen geeft, even als men dit meer zeker kan opmerken in den naam van de streek gronds, benoorden Groningen aan het Reitdiep of de oude A, *woeren*, *woren*, zoowel als *woert*, *woirt*, *weert* enz. geheeten [1]). Eene. naauwkeurige geographische voorstelling van de wieren of de plaatsen van dien naam in Friesland zal alleen de onzekerheid, welke daaromtrent heerscht, meer kunnen wegnemen.

In het oude Westfriesland treft men ook nog eenige landen aan met den naam van *weer*, zooals ten noorden van het IJ, de *Woudweeren*, de *Binnenweeren*, de *Volgerweeren*, de *Uitdammerweeren*, de *Rijperweeren*, de *Weeren* tusschen de Lij en het Spieringmeer enz. Hun voorkomen doet echter ook zeer vermoeden, dat *weer* hier *wierd* = *waard* zal zijn.

Dezelfde onzekerheid heerscht er omtrent de plaatsen van dien naam in Oostfriesland en verdere Friesche kusten, waar men ze echter hoe verder hoe minder aantreft. In voornoemd gewest ontmoeten wij, behalve *Betteweer*, *Geertsweer*, twee verdronkene dorpen aan de Eems, *Ulger-*

---

1) Zie onze *Woordverklar. van Wierd*, in deze *Bijdr.* X, 21.

weer, *Middelste weer*, *Uiterste weer*, *Bolkeweer*, *Housingweer*, *Marienweer*, *Abbeweer*, *Koldeweer*, *Sirkweerum*, *Hamsweerum* en anderen. Als niet genoegzaam ingelicht omtrent deze plaatsen noch zelve daarmede bekend, zullen wij ons dan ook niet verder daarmede bezig houden, noch met die in andere oorden van ons land en Duitschland, waar trouwens plaatsen met dien naam hoe meer binnenwaarts ook des te zeldzamer voorkomen.

Nog een brief, betreffende de Wijert onder Helpen, van 1524.

Wy Borgemesteren ende Raidt in Groningen bekennen en tughen myt dessen openen breue dat voer ons synt gekomen focko Ripperda Egbert vander Koldenborch iuffer froucke sijn echte huesfrouwe ende iuffer hille tammynghe ende bekanden elck besunder voer hem ende horen erffgenamen dat sy hebben voercoft upgedraghen ende ouergegeuen den Erbaren Roloft huynghe den olden horen oem ende synen erffgenamen twe wyarden to helpman gelegen myth eken eerden bamen ende al dat daer up steet ende mytten olden neder geworpen husinghe steen holt palen ende alle hoer tobehoren so hem de van horen olders angearuet ende angestoruen syn daer de twe Kampen focko Egbert froucke ende hille vors noch onuerscheyden to komende de nw iohan up de kamp brukende is int oesten ende sunte Jurgens gasthuses landt int westen van liggen so lanck ende breet als de wijarden vors nw gelegen synt myt enen wagen wech streckende byden hilligen-geestes kamp langes int zueden ende bij de twe vors kampen focken Egbert ende hillen vors tokomende ande noerder zijdt demen van olts voer een waghen wech plecht to gebruken ende een heck in 't oesten vanden wagen wech ende anden her wech plecht to staen vrij ende quyt erffliken ende eweliken to gebruken ende to besitten ende vry erffliken to waren voer alle ansprake de emant van focken Egberts frouken ende hillen vors ende hoeren erffgenamen wegen daer up tot enighen tyden hebben mochten daer se also loeuen voer to stane Beholtlick den meyer de up den vors

kampen woent zo voele ryses als men vanden vors. wijarden beliden mach om de tunen to holden om ene summe van penningen de focko Egbert froucke ende Hille vors. bekanden hem vull al ende wal betaelt ende vernoget ys de erste penninck mytten laesten Ende wat de wijarden mytten wagen wech vors. beter moghen syn dan de vors. pennonghen de ze daer van ontfangen hebben belopen schencken ende geuen focke Egbert froucke ende Hille vors. Roloff huynge hoeren oem vors. omme sunderlinge waldaet he by hem tot dessen daghen to gedaen ende bewesen hefft des se hem bilix noch meer ende voerder hebben to bedancken Ende des louet hille tammynghe vors. voer horen man Abele tammynghe ende horen erffgenamen to stane ende den vorgen. koep to waren Sunder argelist dat orkunde wy myt ons Stadtz Segel gegeuen in den iare ons heren dusent vyffhundert ende ver ende twintich donderdages voer lichtmis do Peter sickinge luloff coenrades Remt duers ende lubbert clant Borgemesters weren ons Stadt [1]).

Testament van Joh. Pluckerose, betreffende de stichting van Vrouw Sijwenconvent, 1284.

Het steenengebouw, 't welk eertijds lag ten noorden van het Broerkerkhof en den naam droeg van Vrouw Sijwenconvent, wordt gehouden te zijn gesticht omstreeks het jaar

---

[1]) Ik deel deze stadsverzegeling (waardoor ook nog eene tweede kleine getogen is, inhoudende de toestemming tot den verkoop van Abel Tamminga) mede tot aanvulling van de vroeger vermelde over de hofstede *de Wijert* onder Helpen (*Bijdr.* VII, 306) en even als deze mij verstrekt door den heer L. U. Rengers van Naerssen. Zij is ouder en behelst de aankomst van dit landgoed aan de familie Huynghe van de familie Tamminga, naar schijnt. Roloff Huynghe, de kooper, zal wel dezelfde zijn als in de *fasti consulares* van Emmius met dezen naam op onderscheidene jaren van 1507—1522 onder de burgemeesters dezer stad voorkomt. Dit goed zelf komt hier voor als toen bestaande uit twee *wyarden*. Deze aanwijzing en naam kunnen niet wel anders dan twee *waarden* te kennen geven, even als later de *Wijert* of *Wijardt* als één *waard* wordt aangeduid; en het verdient daarbij opmerking, hoe hier dezelfde uitdrukking gebezigd wordt, als voor de *wierden* of *terpen*, zoodat dit ter bevestiging kan strekken van ons gevoelen, dat *wierd* ook in dezen zin eigenlijk *waard* beteekent. Zie ook *Bijdr.* X, 14.

1300 door Sijwe Pluckerose [1]). Volgens een later gevoelen zou het gesticht zijn uit de nalatenschap van Vrouw Sijwe Pluckerose in het vroeger door haar bewoonde huis [2]). Uit het testament van Johannes Pluckerose echtgenoot van genoemde Sijwe, 't welk is vervaardigd in 1284, is het evenwel duidelijk, dat dit huis toen reeds bestond en voor eenigen tijd was gesticht door dezen Johan Pluckerose en dat hij daaraan eenige goederen toevoegde ten gebruike van Sijwe zijne echtgenoot, Geertruid zijne dochter en andere godvruchtige vrouwen, die Sijwe tot hare lotgenoten zoude aannemen, en dat zoowel dat huis als de goederen tot bewoning en onderhoud van zich aan God toewijdende vrouwen. Dit testament, zeker het oudste in ons Archief, hoewel in afschrift, dat niet zeer naauwkeurig schijnt te zijn, is zoowel om deze nadere inlichting betreffende den eersten oorsprong van het Vrouw Sijwen convent als ook verder om den inhoud zelven niet onbelangrijk [3]). Het wordt hier medegedeeld met eene vertaling voor hen, die het latijn niet lezen.

Nos Eckbertus praefectus et consules vniuersi in Groninghe notum facimus ad quos praesens scriptum peruenit, quod cum Johannes dictus pluckerose conciuis noster se religioni deuotus coram nobis ad hoc vocatis ordinationem rerum suarum fecit et tanquam moriturus mundo testamentum condidit in hec verba. Ego Johannes pluckerose cupiens offerre sacrificium laudis domino, pro me et Siwa coniuge mea et pro nobis parentibus omnia bona mea immobilia videlicet tertiam partem de septem areis, quarum duae sitae, sunt iuxta forum et aliae quinque in platea quae dicitur Gaddinghe strate, jtem quartam partem cuiusdam agelli in dillichtermade siti, quartam partem in areis et domibus, quae quondam fuerant volkardi dicti betelinge, jtem VII et dimidium mensuras terre, quae dicitur amersaet sitae

---

[1]) Mr. H. O. Feith, *over den grond*, *waarop thans een nieuw Akademie gebouw wordt opgerigt*, bl. 2. Zie voorts over deze voorname, voor dien tijd adellijke familie Pluckrose deze *Bijdr.* VII, 18.

[2]) E. J. Diest Lorgion, *Gesch. beschr. der stad Groningen*, dl. 1, bl. 66.

[3]) Zoo verdient het opmerking, dat hier de prefect met den raad van Groningen aan het hoofd voorkomt, even als in den stichtingsbrief van Vr. Menoldaconvent van 1276, in dit tijdschrift vermeld (*Bijdr.* VIII, 187).

iuxta beinewort. jtem xxxiii mensuras terrae, quae dicitur amersat, tertia vnius mensurae minus sitas in agro, qui dicitur vdenvenne, haec inquam bona supradicta adicio domui lapideos, quas super murum cimiterii fratrum minorum cum assensu eorundem fratrum et aduocatorum suorum sumptibus meis extruxi et volo, quod illa bona et omnia vtensilia mea ad dicte domui deseruiant in perpetuum et ipsius attinentia supertinentia nominentur, ipsam vero domum cum premissis suis attinentiis lego et do ac pleno iure possidendam confero Siwe coniugi meae et Gertrudi filiae meae ac aliis deo deuotis foeminis, quas ipsa Siwe in suum consortium assumpserit, ita quae assumentibus tam in dominio quam in vsu predictorum, domo videlicet et bonorum omnium, conditio sit equalis, eo saluo quod non licebit eis vllo tempore praefatam domum aut eius attinentia maxime immobilia vendere vel distrahere aut aliter alienare, nisi forte prospectu maris cujusmodi de licentia consulum qui pro tempore fuerint in equalentia bona commutant aliquam de predictis. Et si casu aliquo personae penitus defecerint in eadem domo consules ciuitatis locent ibi de consilio Gardiani, qui tunc fuerint personas religiosas, quibus domum cum suis attinentiis assignent integreliter sub forma superius memorata, in reliquis autem bonis, quae ad vsus proprios deputaui prediotis S. et G. succedere poterunt illis propinqui sanguinis ab incestis. Huius autem ordinationis meae executores instituo consules ciuitatis quibus committo in animas suas vt exequantur hec omnia fideliter cum effectu de verbo ad verbum sicut superius est expressum, cauentes ante omnia quod neque domus neque bona, quae ad eam pertinent vltius conuertantur ad vsus secularum, sed super in antea deseruiant personis deo dicatis et votiuis sicut in praefata serie continetur. Quod si praesens ordinatio mea iure testamenti vel lege voluntatis vltime non valet, volo tamen quod valeat quocumque jure valere possit. Nos igitur ordinationem Johannis annotatam praesentibus . . . . . coram nobis de consensu illorum, qui praenominatis G. et S. iure propinquitatis succedere debuerant si absque liberis vel intestati decessissent, requisito veretum assensu consulum approbamus eamque velut piam et rationabilem ex communi sententia decernimns existere perpetue firmitatis, jn cuius rei testi-

monium praesentem paginam sigilli nostri munimine roboramus. Actum et datum anno Domini mill. ducent. LXXXIIII in crastino beati andree apostoli, Hugone de aggere, Gerardo dicto Spiegel, friderico dicto Butzol, Lupolpho dicto Sickinge existentibus rationabilibus ciuitatis.

affschrift sijns originaels. Nota dattet secreet achteropt groete segell een weinich clener was dan datmen nu heft, anders is alles al eens.

8, 11, 84 [1]).

Wij Eckbertus praefect en geheelen raad in Groningen doen te weten aan hen, wien het tegenwoordig geschrift ter hand komt, dat onze godvruchtige medeburger Johannes, genaamd Pluckerose, voor ons, daartoe geroepen, heeft gemaakt eene beschikking van zijne goederen en, als dezer wereld zullende sterven, een uiterste wil heeft gesteld in deze woorden.

Ik Johannes genaamd Pluckerose, wenschende tot een lofoffer te brengen aan den Heer voor mij en Siwe mijne echtgenoot en voor onze bloedverwanten alle mijne onroerende goederen, te weten een derde gedeelte van de zeven hofsteden, waarvan twee zijn gelegen aan de markt en de andere vijf in de straat, genaamd Gaddinghe straat [2]), item een vierde gedeelte van een akkertje gelegen in Dillichtermade, een vierde gedeelte in de hofsteden en huizen, welke eertijds behoorden aan Volkardus, genaamd betelinge, item 7 en een half maten land, genaamd amersat, gelegen bij beinewort, item 23 maten land, genaamd amersat [3]), een derde minder dan een maat, gelegen in den akker genaamd Udenvenne, deze bovengenoemde goederen, zeg ik, voeg ik bij het steenen huis, hetwelk ik bij den muur van het kerkhof van de minderbroederen met hunne toestemming en die hunner voogden op mijne kosten heb opgerigt, en ik wil, dat deze goederen en al mijn huisraad zullen ten eeuwigen dage voor het genoemde huis bestemd zijn en genoemd worden deszelfs aan- en toebehooren, het huis zelf met voornoemde toebehooren legateer; schenk, en draag ik met volkomen regt van eigendom op aan mijne echtgenoot Siwe en Geertruid mijne dochter en aan de andere

---

1) Reg. van het Archief, D. V, bl. 193. 2) De Pelsterstraat. 3) Zie over deze landmaat de *Bijdr*. D. V, bl. 8.

godegewijde vrouwen, welke Siwe tot hare medegezellen zal aannemen, zoo dat zij met haar, die zij opneemt, in het eigendom en het gebruik van het voorgenoemde, te weten van het huis en al de goederen, gelijk regt hebben, behoudens dat het ter geener tijd vrij zal staan voorgenoemd huis of hetgeen daarbij behoort, in het bijzonder de onroerende goederen, te verkoopen, of te scheiden of op eene andere wijze te vervreemden, ten zij zij met het oog op eenigerhande vermeerdering en met toestemming van den raad, die dan er is, eenig goed van de genoemden konden verwisselen in daarmede gelijke waarde hebbende. En indien het mogt gebeuren dat er in dat huis geene personen meer zijn, zal de raad van de stad met raad van den Gardiaan [1], die er dan zijn, daarin plaatsen geestelijke personen, aan welke zij het huis met zijn toebehooren geheel op de wijze boven medegedeeld toewijzen, doch in de overige goederen, welke ik tot eigen gebruik voor voornoemde Siwe en Geertruid heb bestemd, zullen haar dan kunnen opvolgen de naaste bloedverwanten, als zij daarover niet beschikt hebben. Ik stel tot uitvoerders van deze mijne beschikking aan den raad van de stad, aan welken ik op hun gemoed aanbeveel, dat alle deze bepalingen getrouw en met vrucht van woord tot woord, gelijk het boven is uitgedrukt, worden uitgevoerd, boven alles zorgende, dat noch het huis noch de goederen, welk daarbij behooren, langer worden gebezigd tot een wereldlijk gebruik, maar dat zij boven alles van heden af worden ten dienste gesteld van de godegewijde personen, gelijk boven is aangewezen. Mogt het geschieden, dat deze mijne beschikking als uiterste wil niet mogt geldig zijn, dan wil ik dat het gelde voor zoo veel zulks in regten kan. Wij derhalve, deze beschikking van Johannes, gemaakt in tegenwoordigheid van . . . . . met toestemming van hen, die voornoemde Geertruid en Siwe, uit regt van bloedverwantschap, zouden moeten opvolgen, indien zij kinderloos en zonder uiterste wil mogten komen te overlijden, en voorts met goedkeuring van den raad daarop gevraagd, keuren haar goed en zijn van oordeel dat zij als eene vrome en volgens algemeen gevoelen redelijke beschikking zal ten eeuwige dage kunnen bestaan,

---

[1]) Vermoedelijk den Gardiaan van het Minderbroederklooster.

tot getuigenis waarvan wij dit schrift met ons zegel voorzien en bekrachtigen. Gedaan en gegeven in het jaar onzer heeren eenduizend twee honderd LXXXIIII, op heilige apostel Andreae avond, toen Hugo de Aggere, Gerard genaamd Spiegel, Frederik genaamd Butzel, Ludolph genaamd Sickinghe, rationalen [1]) waren van de stad.

Nog een Ommelander Acte van Correspondentie.

Reeds meermalen is in deze bijdragen van de acten van correspondentie, in de achtiende eeuw in onze Ommelanden tusschen de adellijke heeren gesloten, eene mededeeling gegeven [2]). Het is bekend, dat ook onlangs over dit onderwerp een belangrijk werk is geleverd door den heer de Witte van Citters [3]), waarin evenwel weinig onze provincie betreffende is opgenomen. Dezer dagen viel nog mijn aandacht op de volgende acte, die op nieuw een belangrijk bewijs levert van die zeker niet goed te keuren, toen vrij algemeen in gebruik zijnde, wijze van handelen. Deze acte komt veel overeen met die vroeger door mij gegeven [4]); ook daarbij was de boete op de in dien tijd zoo hooge som van 30,000 gulden gesteld. De familien of de huizen Scheltkema, Nijensteijn en Ewsum schijnen ook, blijkens de vermelding daarvan in deze overeenkomst, een zoodanig contract te hebben gesloten. Tot nu toe is dit contract niet bekend, mogt het bij een of ander lid dier familie of elders voorhanden zijn, tot aanvulling van de geleverde bijdragen voor dit onderwerp, zoude de mededeeling er van in dit tijdschrift zeer wenschelijk zijn. Eindelijk zij nog opgemerkt dat het eene exemplaar van het volgende contract in het Archief is berustende, maar de dagteekening van 10 Maart draagt, terwijl het andere, waarvan de inhoud hier wordt gegeven, in bezit is van den heer L. U. Rengers van Naerssen en op den 1 Maart is geteekend.

---

[1]) Zoo veel als burgemeesters later geheeten.
[2]) *Bijdragen*, deel 4, bl. 65; deel 5, bl. 15, deel 8, bl. 155.
[3]) Jhr. J. de Witte van Citters, *Contracten van Correspondentie en andere bijdragen tot de geschiedenis van het ambtsbejag in de Republiek der Vereen. Nederlanden. Met eene Inleiding.* 's Grav. 1873.
[4]) *Bijdragen*, deel 5, bl. 29.

Onno Tamminga van Alberda en Josina Peternella Alberda geboren Clant Heer en Vrouw van Rensema en Jan Lewe en Amelia Maria Lewe geboren Clant, Heer en Vrouw van Middelstum, verklaren en betuigen door dezen, dat wij als heeren ende vrouwen van de huizen Rensema en Ewsum, tot vermidinge ende voorkominge van alle onlusten en desordres in 't onderquartier van Oosterampteradeel en tot onderhoudinge van een goede vertrouwde onderlinge harmonie en vrindschap, voor ons, onse kinderen, descendenten en verdere repraesentanten, ben geconvenieert en over een gekomen over de ampten, profiten en emolumenten, komende an Gem. Onderquartier te vervallen; jnvoegen dat de keur van de ampten voor de jaeren 1711 en 1712 an gem. onderq. vervallende sal komen ter dispositie van de Hooghwelgeboren Heer Alberda van Rensema of desselfs representant, en het tweede ampt an de hooghwelgeboren heer Lewe van Middelstum of desselfs representant. En wederom de keur van de ampten voor de jaren 1713 en 1714 op gemelte onderq. vervallende, sal zijn an de hooghwG. heer van Middelstum en het tweede ampt an de hooghwG. heer van Rensema ofte derselver representanten, hetwelcke so vervolgens van twee jaaren tot twee jaaren, vice versa sal tourneren. Verders is geconditioneert dat alle andere ampten politiq als militaire, loten of commissien, so alle twee jaren en tijdelijke mogten voorvallen, mitsgaders alle profiten en emolumenten, so op voors. Onderq. komen te vallen, bij ons egalijk sullen werden begeven en genoten: gelijk ook de kosten in diervoegen gedraegen werden: Ende so onvermoedens over het vergeven van eenige so politiq als militaire charges eenige discrepantie mogte vallen, sal sulks door het lot werden gedecideert, sonder dat jemant direct of indirect sigh sal mogen onderstaen de stemmen van de comparanten in 't onderquartier voor sich te krigen ofte sigh door de pluraliteit van deselve tegens dit contract te doen prevaleren in het nemen van Ommelander of staetsresolutien. Een van ons contrahenten of derselver representanten sijn ampt niet konnende of genegen zijnde selfs te bedienen, sal de bedieninge daervan an de andere voor alle en een jegelijk moeten confereren, mits daer voor genietende so vele als een derde soude willen geven: verbindende ons onderlinge, dat wij als mannen

en vrouwen van trouwe en van eere, alle onse maght en vermogen daar toe sullen aanwenden en contribueeren, dat desen ten effecte werde gestelt en in krachte verblive, ten welcken einde mede tot voorkominge van alle jalousie, wij malkanderen beloven gene nieuwe comparanten of eigenerfden buiten gemein consent, direct of indirect op de landsdagh te sullen brengen, 't en ware bij surrogatie in plaetse van de overledene. Des beloven wij en nemen an als mannen en vrouwen van eere, So waer ons Godt almagtig helpe, dit geconvenieerde stiptelijk te zullen nakomen ende agtervolgen, ook malkanderen en de eene de andere te guaranderen en bevrijen, tegens alle ende een jegelijk so daer tegens direct of indirect ieets mogten ondernemen of machineren, en tegens alle het gene door een derde en in specie de hooghwelgeb. heer Clant van Hanckema, als mede representant van 't huijs Scheltkema Nijensteijn, tegens dit contract, uit kracht van 't contract tusschen de huisen Scheltkema, Nijensteijn en Ewssum opgerigt in dato den . . . . . of andere wegen mogte werden getenteert of tot verswackinge van 't selve ondernomen: sullende dit contract achtervolgt worden en sijn volle effect sorteren, alschoon de huisen van Rensema en Nijensteijn sullen wesen gecombineert.

Dit alles onder die expresse poena en comminatie dat die gene van ons, onse erfgenamen of representanten in futurum, so hijr tegens in 't geheel of ten deele mogte komen te contrarieren, sal verbeurt hebben een summe van dartig duisent Car. gl. half ten profite van de gelaedeerde ende half ten profite van de armen van Uithuistermieden en van Middelstum en voorts inhabijl gehouden worden om eenigh ampt te bekleden, sullende egter door het betalen van dit poenael, dit contract geensints wesen verbroken, maer bovendien in volle kracht en vigeur bliven, submitterende ons in allen desen an alle hoge en lege heeren, regten en gerichten, en in specie om redenen ons daer toe moverende an den hove van Hollandt, Zeelandt en West-Frieslandt, renuncierende an alle exceptien, so hijr tegens souden bedaght of ingebraght konnen werden en de Vrouwen in specie an de Beneficien senatus consulti Vellejani en Auth si qua mulier, waer van wij verklaren wel geinformeert te zijn. Sonder arch of list. In oirkonde der waerheijdt en tot ves-

tenisse deses hebben wij deselve met onse eigenhandige naamsonderschrivinge en met onse adelijke seguls bekrachtiget. In den jare onses heeren duisent sevenhondert en tijn, den eersten Martius en zijn hijr van twee gelijk luidende gemaekt.

SIJMON DE JOODE.

1576.

Het is bekend, dat de Joden in vroegere tijden geweerd werden uit de steden en dat er voor hen eene bijzondere vergunning werd vereischt, om daar te kunnen vertoeven en inwonen. In de geschiedenis van dit gewest kan als oudste daarvan aanwezig blijk worden gewezen op het verzoek van Joost den Joode in Appingedam aan den stadhouder graaf van Arenberg in 1564, om confirmatie zijner inwoning hem door burgemeesteren aldaar toegestaan. [1]) Zoo komt, als oudste blijk van hun verblijf in de stad Groningen, voor een octrooi van inwoning door burgemeesteren en raad van Groningen den 31 Oct. 1573 verleend aan Simon Micheels den Jode, waarbij hem werd toegestaan, „de bijwonige binnen deser stadt ende sijn handel toe drijven op een Groninger stuijver van vier daeler ter weecke ende op wyder articul noch mit em te verdragen doch alle tijdt tot enes erbaren rades wederseggen [2])." Deze Sijmon Micheels zal vermoedelijk dezelfde zijn, die onder den naam van Simon de Joede voorkomt in een tegen hem gegeven vonnis van burgemeesteren en raad van Groningen van 31 Augustus 1576 wegens het verkoopen van „seker vergulden beeckeren van onduchtich suluer." Als bijdrage tot de geschiedenis der vestiging en het verkéer der Joden in vroegeren tijd wordt het hier medegedeeld.

Wij Borgermeesteren ende Raedt der stadt Groeningen

---

[1]) Register op het Archief, dl. 2 bl. 240.

[2]) Ibid. dl. 2 bl. 359. Dit octrooi is door Mr. R. K. Driessen medegedeeld in het *Huisz. leven* van Mr. H. van Wijn, dl. 1, bl. 577. Zie ook Mr. H. O. Feith, Redevoering van 1819, aant. bl. 147 en volg., alsmede Diest Lorgion, *Geschiedk. Beschrijv. der stad Groningen*, II, bl. 194.

doen kundt ende betugen midts desen, dat wij inder schelinge tusschen den Olderman ende hoefflingen der Goldtsmede ghilde, anclagers eens ende Sijmon de Joede, verandtwoerder anderdeels, heerkomende van seker vergulden beeckeren van onduchtich suluer gemaket, de gedachte Sijmon hijr binnen bouen hoer gewichte ende weerde verkofft, Weshaluen he na der voerss. Goldtsmede rulle broeckvellich soll geachtet sijn, Waer tegens de voerss. Joede gesacht, woe he den voerss. Goldtsmeden sodane warcken genoechsam openbaret ende neet verborgen geholden, hadde se oock als auentuer ende neet voer ghoet suluer verkofft, were mede erboedich de voer den seluen koopschat weder t'ontfangen etc. Hebben wij Borgermesteren ende Raedt vpgemeldt na ghuedtlijck verhoer beijder parten to Rechte verclaert ende wthgesproecken, Also dat wij (na tegenwoerdiger saecken gestalt ende gelegentheijt) neet koenen beuinden, dat Sijmon de Joede voergen. na der voerss. Goldtsmede rulle, soll ditmael behoeren broeckvellich erkundt te worden. Beholdtlijck nochtans dat de voerss. Joede (sijn eghen erbiedinge nah) en sall na desen daghe sodane en diergelijcke onduchtige warcken ende waeren, alhijr neet meer verkopen noch verhanteren, sall oeck de questiose vergulden beeckeren, voer den seluen prijs, soe he de verkofft, weder annemen. Actum den lesten dach Augusti Anno XVc ses ende tsoeuentich dat Oerkunde wij mit onsen vpgedruckten signete [1]).

KROPELGILDE.

Dit gilde treft men in geen der gildeboeken, noch onder de burger- en raadsgilden onzer stad aan. Men vindt het slechts vermeld, voor zoo ver mij bekend, in de hieronder mede te deelen stadsverzegeling in het Groninger Archief. De vraag is, aan welk gilde wordt die naam gegeven; want men mag wel vrij zeker aannemen dat met kropelgilde wordt bedoeld een der in onze stad vroeger bekende gilden. Wenschelijk is het, dat zij die eenig licht hierover kunnen geven, hetzij door mededeeling

[1]) In het Archief, h. s. in folio bl. 57.

van de rol of het wetboek van dit gilde, hetzij door aanduiding van het gilde, aan hetwelk deze naam soms werd gegeven, hun licht in deze bijdragen geven.

Wij borgermesteren ende Raed jn Groningen betugen mijt dessen openen breue dat voer ons sien gekomen de houedingen vanden kropelghilde myt een deel der ghildebroders inder tijt Ende bekanden dat se voer em ende oeren nakomelingen hebben vpgedragen ende ouergegeuen dragen vp ende geuen ouer den vogeden van onss vrouwen kercke ter Ae jn onss stad tot behoeft der kercken vors., die hoffstede myt alle oeren tobehoren mijtten ewigen pacht ende hure erffliken ende ewliken, daer de brieff van spreket daer desse brieff doer getogen is, jn allen formen ende manieren to bruken ende to besitten alze deselue brieff daer aff jnholdet ende vtwijset Ende mytten vier kameren, die dair nv ter tyt vpstaen ende getymmert sint myt sodane gelt als de houedingen ende ghildebroders vorss als sie bekanden jnde ere godes ende onser lieuer vrouwen gegeuen is ende gebeden hebben, eweliken bij den vorss. kercke oec to bliuen sunder argelist dat orkonde wij myt onss stad zegel Ghegeuen inden jair ons heren dusent vier ende tsouentich vp sunte loyen dach Doe Goosen van Dulk, Johan rengers vanden Poste Alert Clant ende Sweder Kater burgemesteren waren onss. stadt. [1])

---

[1]) Reg. van het Arch. deel 1 bl. 182 nr. 11. Deze verzegeling was, gelijk blijkt uit de vermelding daarvan, getogen door eene andere, die thans ontbreekt.

OVER HET VOORMALIG REGT:

DE NON EVOCANDO,

IN DRENTHE EN GRONINGEN.

Het was van ouds een algemeen Duitsch staats- of liever volksregt, en zoo ook in de Nederlanden, dat de ingezezetenen alleen voor hun eigen regter konden geroepen worden en behoefden te regt te staan. Dit regt werd zeer op prijs gesteld. Trouwens het was een waarborg voor de vrijheid, veiligheid en rust der ingezetenen. Eene uitzondering op dezen regel zou dus eene bijzondere zeldzaamheid zijn en wèl gegrond moeten wezen om geloof te verdienen. En zulk eene uitzondering heeft men nogtans aangenomen voor deze streken, met name Drenthe, Groningen met het Goregt daaronder begrepen, zooals die eertijds daartoe hebben behoord. Men hebbe dan ook, als ik kortheidshalve van Drenthe in 't algemeen spreek, niet van dat landschap in 't bijzonder, maar daaronder ook Groningen en het Goregt alsmede de andere heerlijkheden, die van Koevorden en Ruinen, te verstaan. Men neemt nu dat regt hier wel aan in het geestelijke of kerkelijke, maar niet in het wereldlijke. Het kwam mij daarom wel der moeite waard voor dit punt aan een onderzoek te onderwerpen, om te betoogen, dat ook wel degelijk in deze onze streken, even als in het overige Nederland, het *jus de non evocando* of *non citando*, zooals dat regt meer in onze bescheiden in het latijn heette, gegolden geeft, en wel juist omgekeerd oudtijds alleen in het wereldlijke, eerst later mede in het geestelijke.

Onder de oorkonden, welke daaromtrent in aanmerking komen, is in de eerste plaats te noemen die van 1328, waarbij over dat regt, even als meer andere punten, waaromtrent tusschen den graaf-bisschop van Utrecht en zijne onderdanen in Drenthe verschil bestond, door drie voorname scheidslieden, met name Godfried van Borkulo, Reynoud van Koevorden en Eiso van Rutenberghe, is beslist geworden, en die in de Groningsche en Drentsche, zoowel als Utrechtsche archieven, nog voorhanden is en het eerst door Driessen, in zijne *Monum. Gron.* I, 101, is gedrukt geworden. Vóór hem had Ubbo Emmius (*Rer. Fris. Hist.* f. 196) er den hoofdinhoud van opgegeven en de schrijver van *de Teg. Staat van Stad en Lande* (I, 90) er van gewaagd, zonder, naar 't schijnt, het gewigt er van te hebben ingezien. Men kan toch deze uitspraak in waarheid beschouwen als een hoogst belangrijk staatsstuk, als eene grondwettige verordening, daar hierin de wederzijdsche regten en pligten vastgesteld of bevestigd werden. Dezen bepaalden zich aan weerzijden tot vier punten. Zoo verbonden zich eenerzijds de ingezetenen van Drenthe: 1) om aan den bisschop op te brengen zekere van ouds gewone precarie of bede; 2) de vasallen in 't bijzonder van den bisschop, om buiten zijn goedvinden hunne leenen niet over te dragen; 3) zijne eigen of hoorige lieden niet van de hoorige goederen te vervreemden en dezen niet over te dragen aan vrijen; en 4) dat de bisschop de tienden met het kerkelijk regt mogt invorderen. Anderzijds verbond de bisschop zich: 1) een deken aan te stellen voor de bisschoppelijke zaken in Drenthe; 2) een wijbisschop daarheen te zenden, om toe te dienen het vormsel, de kerken en andere plaatsen te wijden enz.; 3) zijne onderdanen aldaar zoo veel doenlijk te beschermen in en buiten zijn bisdom tegen elk en een ieder; en 4) eindelijk en voornamelijk (praecipue), zooals hier bijgevoegd wordt, dat geen inwoner van Drenthe buiten Hulsford of Bisschopsberg boven Westerheslen voor den bisschop of zijn ambtenaar door eenig persoon mogt gedagvaard worden, of, zooals de woorden van dit punt in het latijn en het oorspronkelijke luiden: „et precipue de non citando aliquam personam terre Threntie, vel Oppidi Groniensis, extra Hulsforde vel Biscopesberghe supra Westerheslen, coram

nobis et officio nostro ab aliqua persona." Het blijkt dat telkens, als er een nieuwe bisschop aan 't bewind kwam, deze beiderzijdsche regten op nieuw werden bevestigd door inwisseling over en weer van de brieven daarvan. Er zijn daarvan ook nog eenige bescheiden in voornoemde archieven overig. In deze confirmatiebrieven wordt de hoofdinhoud van dien van 1328 herhaald, maar, behalve eenige andere lezing en rangschikking van een en ander punt, nog een slot toegevoegd, dat vooral ziet op het *jus de non evocando*, waarop wij nader terugkomen. Ter opheldering voeg ik hier nog bij, dat onder de beide plaatsen, Hulsford en Bisschopsberg, de grensplaatsen worden bedoeld, de eerste, Hulsford, tusschen Koevorden en Dalen gelegen, van de heerlijkheid Koevorden, en de tweede, Bisschopsberg, zijnde een hooge zandheuvel in de nabijheid van Havelte, vroeger Westerhesselen geheeten, van het landschap Drenthe, waar de nieuwe bisschoppen als heeren daarvan werden gehuldigd en zoo ook in persoon de precarie moesten komen vragen, volgens dezelfde uitspraak. Op de eerstgenoemde plaats, Hulsford, heeft een kapel gestaan, vermaard door hare reliquiën en processiën, welke jaarlijks uit Drenthe en andere oorden derwaarts plagten te trekken [1]).

Men ziet, de voormelde punten, toen geregeld, zijn deels van wereldlijken, deels van geestelijken aard, overeenkomstig de dubbele betrekking van graaf of landsheer en bisschop, welke de Utrechtsche kerkvoogd bekleedde. Zoo behoorden in de eerstgenoemde vier artikelen tot het wereldrijke regt ongetwijfeld de drie eersten: de precarie, de vervreemding van leengoederen en die van hoorige lieden en hunne goederen, maar het vierde, dat der tienden, tot het geestelijk regt; van de laatstgenoemde vier artikelen, de beide eersten over den deken en wijbisschop, tot het geestelijke regt, de beide laatsten, over de bescherming der Drentsche onderdanen en hun regt *de non citando*, tot het wereldlijke regt. Zoo meen ik althans dit laatste vierde artikel te moeten opvatten en dit te kunnen bewijzen tegen hen, die het tot het geestelijke regtsgebied brengen. Dit

---

[1]) Magnin, *Overzigt van de Besturen in Drenthe*, II, 1ste ged., bl. 87, en *Oudh. en Gest. van Groningen*, bl. 551.

doen uitdrukkelijk de voormalige archivarissen van Groningen en Drenthe, Driessen en Magnin. Zoo verklaren zij de precarie ook. Ik heb in dit tijdschrift reeds het tegendeel hiervan, naar ik meen, betoogd (*Bijdr.* IV, 305). Het is wel na te gaan dat Driessen hierover niet anders kon denken, zoo hij niet zijn geliefkoosd gevoelen over de onafhankelijkheid van de stad Groningen van den bisschop van Utrecht wilde verloochenen. Want die betaling van de precarie en dat voorregt van niet dagvaarding, was een en ander een wereldlijk, geen kerkelijk regt, sloot noodwendig in zich, dat die stad, op welke beide mede van toepassing waren, dan ook onder het wereldlijk gezag van de bisschoppen stond, even als het Goregt en overig Drenthe. Feith en Ypeij zwijgen er geheel van in hunne *Oudhed. van het Gooregt en Groningen* en andere geschriften. Maar van hen mag ook in dit geval de spreuk gelden: die zwijgt, die consenteert. Anders zouden zij het gevoelen van Driessen wel tegengesproken hebben. Hoe dit zij, daar nu deze ook geene gronden verder voor zijn gevoelen bijbrengt, hebben wij hier alleen te doen met Magnin. Deze beschouwde de stad Groningen, evenzeer als het overige Drenthe, onderworpen in het wereldlijke en geestelijke beide aan den Utrechtschen bisschop. Men kan hem daarom niet van zulke subjectieve beweeggronden verdenken, als Driessen misschien had; hij moet dus wel duchtige objectieve bewijsgronden voor zijn gevoelen hebben, te meer daar hij anderzins zoozeer voorstaat de aloude vrijheid van Drenthe en die niet te hoog weet te roemen. Op die vrijheid zou echter, mijns bedunkens, vrij wat af te dingen vallen, indien de bisschop of wie ook geregtigd ware geweest elken Drenthenaar over deze of gene zaak voor eene wereldlijke regtbank te Utrecht of eene andere plaats in het Sticht te kunnen dagen. Magnin schijnt tot de meening, dat gemelde bepaling *de non citando* tot het kerkelijk regt behoorde, geleid te zijn door de eenigzins andere lezing en rangschikking, waarvan ik sprak, van deze en gene bepaling in de latere confirmatiebrieven, dan in dien van 1328. In dezen volgen, zooals wij zagen, de artikelen aldus op elkander, dat het eerste handelt over den deken, de tweede over den wijbisschop, het derde over de bescherming der ingezetenen en eindelijk het vierde over het regt *de non citando*. In den

confirmatiebrief nu van bisschop Jan IV van 1344 aan Drenthe (den eersten, dien wij hierop ontmoeten), is de volgorde der artikelen deze, dat de beide eerste artikelen eveneens handelen over den deken en den wijbisschop, maar dan volgt dat over het *jus de non citando*, zoodat, in plaats van dit, het artikel over de bescherming der ingezetenen hier het laatste is. Het artikel zelf *de non citando* luidt dus: boven hetwelk wij (bisschop) of iemand onzer onderdanen genoemde ingezetenen (van Drenthe) of iemand van hen op het aanstaan van wien ook of van wege ons ambt buiten de grenzen, te weten, Hulsford en Bisschopsberg, geenszins mogen dagvaarden; en dan voegt de bisschop na het laatste artikel over de bescherming en eene algemeene bevestiging van het voorafgaande er nog dit slot bij: dat bijaldien toevallig door drukte of anders, in strijd met deze vrijheden, door ons (bisschop) of onzen officiaal te Utrecht, of door eenig ander onzer onderdanen, tegen voornoemde ingezetenen eenigerhande brieven van dagvaarding mogten afgegeven worden, deze van geene waarde zijn en niemand gehouden is op eenigerlei wijze daaraan uitvoering te geven [1]). Zoo luiden ook de overige nog bekende confirmatiebrieven van 1368, 1380 en 1400 [2]), toch weder met dit onderscheid, dat in plaats van de eerste woorden „boven hetwelk wij" (ultra quod nos) van ons artikel, die als 't ware schijnen te slaan op de voorgaande artikelen over den deken en den wijbisschop, nu staan „en dat wij" (quodque nos), zonder verband dus met die voorgaande. Dit verband geeft wel eenigen schijn van grond voor de meening van Magnin en zelfs tot het vermoeden, dat de bisschop het regt *de non citando* alleen tot het kerkelijke regt heeft willen betrekken. Maar ons houdende

---

[1]) Men vindt dezen brief bij Driessen, a. w. I, 162, en Magnin, a. w. II, 1ste ged. bl. 103. Ons artikel luidt hier in het oorspronkelijke: »ultra quod nos, seu aliquis subditorum nostrorum, dictos homines, seu aliquam personam ex eisdem, ad cuiuscunque instanciam, vel ex officio nostro, extra terminos, videlicet Hulsfoerde et Bisscopsberghe juxta Westerhessel, citare nullatenus debeamus;" en dat slot: »quod, si forte per occupacionem vel aliter contra huiusmodi libertatum continenciam a nobis vel officiali nostro Traiectensi, vel quibuslibet aliis subditis nostris, contra dictos homines aliquas literas citatorias emanare contingat, ille sint inanes et irrite, nec aliqua persona contra ad executionem earundem aliquatenus teneatur."

[2]) Zie deze brieven bij Driessen, a. w. II, 258, 352, en III, 519.

aan den oorspronkelijken brief van 1328, meenen wij den inhoud van dien van 1344, zoowel als van de volgende brieven, betreffende het regt *de non citando*, ook allezins toepasselijk te mogen verklaren op het wereldlijk gebied.

Nadat Floris van Wevelikhoven in 1380 zijn confirmatiebrief had afgegeven, volgt er van dezen bisschop in 1384 eene nadere verklaring in onze taal omtrent het *jus de non citando* in twee afzonderlijke brieven van denzelfden datum, den een aan het landschap Drenthe en den ander aan de stad Groningen en het Goregt gerigt. Hierin geeft deze bisschop te kennen, dat hij noch iemand van zijnentwege iemand aldaar buiten Hulsford of Bisschopsberg zal dagen, of hij zal zich eerst wenden, wat dat landschap aangaat, aan de wijsheid of den ambtman daarvan, wat Groningen en het Goregt betreft, aan de burgemeesters of den schout, om hem regt te doen wedervaren; maar indien hem dat geweigerd werd, dat hij dan met alle regten mogt voortvaren op allen, waartegen hij aanklagte had [1]). De geschiedenis zwijgt verder, maar er moet tusschen dien bisschop en zijne Drentsche onderdanen iets voorgevallen zijn, dat hem genoopt heeft deze verklaring af te geven, waarin, zooals Magnin teregt zegt, hun regt *de non evocando* zeer verminderd, ja bijna geheel krachteloos werd gemaakt. Het is alsof genoemde bisschop den een of den ander in Drenthe heeft aangeklaagd en vervolgd, maar vruchteloos, en toen den beklaagde voor zijn regtbank heeft geroepen; dat men daar tegen is opgekomen en hij daarop die verklaring heeft gegeven. Magnin merkt daarbij nog op, dat deze oorkonde, „op zich zelve beschouwd en niet in verband tot de vroegere betrekkelijke stukken, den Drenthenaren van lateren tijd op het denkbeeld heeft gebragt, dat derzelver voorvaderen ook het regt *de non evocando* hebben bezeten in zaken tot het wereldlijke bestuur en tot de wereldlijke regtspleging betrekkelijk." En die Drentenaren hadden wel degelijk gelijk. Gold het hier geestelijk regt, dan moest des bisschops aanschrijving immers niet aan de wijsheid of de etten noch aan den ambtman van Drenthe, niet aan de burgemeesters of den schout van

---

[1]) Dit is de hoofdinhoud van deze brieven, aan Drenthe bij Magnin, a. w. II, 1ste ged. bl. 106, aan de stad enz. bij Driessen, a. w. II, 376.

Groningen geschieden, maar aan den deken van Drenthe. Dan Magnin zal nader met onderscheidene stukken aantoonen, zooals hij zich verder uitdrukt, „dat de ingezetenen van Drenthe in latere tijden, immers wat het boetstraffelijk regt betreft, wel degelijk buiten Drenthe voor den wereldlijken regter werden geroepen en teregt stonden." Laat ons zien wat hiervan zij.

Bij de verzoening van de Drenthenaren met den bisschop Frederik van Blankenheim en zijne huldiging door hen in 1395 bevestigde deze hen, bij zijn zoogenaamden Landsbrief, ook, en wel in de eerste plaats, in de voormelde vier voorregten, maar nu in onze eigen taal en meer of min gewijzigd, doch in den hoofdinhoud gelijkluidend; en daaronder komt dan als derde ons betwiste voorregt aldus voor: „III. Item, zo zullen wy niemant van onsen onderzaeten daeghen noch citeren mit onsen noch onses Officialis brieuen, uit den Lande van Drenthe, verder dan to Hulsfoert, off to Biscop-berge: Ende voert, dat sulcke breue quemen in Drenthe, die sullen wesen ydel en sonder macht, ende geen Priester derff die breuen veruolgen, noch die Mandata exequiren. Meer hier aff sint uitgenomen saecken roerende van onsen Leen-gueden, onsen Tafelgueden, ende van onsen hoerighen luiden, na inholt der olden breuen, die daer aff in voirtyden gemaect sin: Ende beholtelycken oock onser Ecclesien oerer older gewoenten, na inholt derseluer older breuen." [1]) Magnin geeft dit artikel verkort en blijkbaar naar zijne meening geschoeid met deze woorden op: „Om de Drenthenaren niet voor den geestelijken regter te zullen roepen buiten Hulsvoord en den Bisschopsberg. — De zaken welke betrekking hadden tot 's bisschops leengoederen, tafelgoederen en hoorige lieden waren hiervan uitgezonderd." Dit levert een sprekend voorbeeld op hoe men, eenmaal eene opgevatte meening koesterende, daarin kan blijven volharden, tegen de luid tegensprekende waarheid in. In dit stuk is evenmin als in de vorige van geestelijk regt sprake, en het volgt daarentegen blijkbaar uit de uitzondering die hier op het regt gemaakt wordt, dat het een wereldlijk regt was. Want leenen, hoorige lieden en goederen, hadden niets met het kerkelijk regt

---

[1]) Van Idsinga, *Staatsr.* II, 10.

te maken. Of die uitzondering toen voor het eerst gemaakt is, dan wel reeds bestond, maar nu daarbij is opgenomen, laat ik daar; maar ze was natuurlijk en regtmatig. Want de leenzaken en die van eigen lieden en goederen waren van het algemeene regt uitgesloten, hadden haar eigen regt en stonden onmiddellijk onder de heeren dier leenen, lieden en goederen, hier de bisschoppen van Utrecht [1]). Deze bijgevoegde uitzondering geeft ook genoeg te kennen, dat hier alleen nog het wereldlijk regt *de non evocando* bedoeld is, niet mede het kerkelijk regt, zooals men uit de algemeene bewoordingen, waarin het artikel hierover in deze en gene brieven gesteld is, zou kunnen meenen te mogen opmaken. Neen, eerst later, zullen wij zien, is dit regt ook, althans uitdrukkelijk, toegepast op kerkelijke zaken.

Dat Drenthe het *jus de non evocando* in wereldlijke zaken niet bezeten heeft, acht Magnin daardoor nader bevestigd te worden, dat in de Drentsche Landregten van de bisschoppen Frederik van Blankenheim, van 1412, en Rudolph van Diepholt, van 1447, van dit regt geen gewag gemaakt wordt [2]). Dit is onjuist; wanneer hij gelet had op de slotartikels van beide landregten, dan zou hij dat niet hebben beweerd. Daarin toch wordt nadrukkelijk bepaald, dat de Landsbrief, in 1395 door den eerstgenoemden bisschop uitgevaardigd, zou blijven in zijne volkomen magt [3]); en men weet ook, dat de Drenthenaren steeds dien brief als eene grondwettige verordening van groot gewigt hebben beschouwd. Ik kan omgekeerd met meer regt aanvoeren, dat in den ouden seendbrief van Drenthe van 1332 niet het minste gewag gemaakt wordt van het regt *de non evocando*. En hier was het toch wel de plaats, om dat regt te vermelden, als het een kerkelijk regt was. Maar Magnin blijkt dien ouden seendbrief zelfs geheel niet te kennen, daar hij dien van Rudolph van Diepholt van 1451 en 1454

---

1) Overeenkomstig hiermede is ook een vonnis van den etstoel van Drenthe in 1421 van dezen inhoud: »Tusschen den Drosten ende Willem Houinge enn willen die Etten niet wijzenn, want het ahnn tinsz draeget." Zie het *Ordelboek van den Etstoel van Drenthe*, in de *Verh. van het Gen. P. E. J. P.* VII, 2de stuk, bl. 12.

2) A. w. II, 2de ged., bl. 146.

3) Zie beide Landregten bij Magnin, a. w. II, 2de ged. Bijl. 1 en 2.

als den eerst beschrevene aanmerkt [1]). Hij meent verder uit dien seendbrief van Rudolph van Diepholt te kunnen opmaken dat er hiermede toen een belangrijk voorregt en als eene uitbreiding van het kerkelijke regt *de non evocando* in het belang der Drenthenaren is verleend [2]). Er wordt namelijk daarin omtrent het regt van appel van de vonnissen der dekens gezegd: „Ende wye duncket dat hem de sentencie thoe nae offte en teghen gaet, offte onrecht gheschiet, dye mach dat aen onsen Officiaell thoe Utrecht, thoe Cöllen offthe thoe Roomen claeghen (d. i. aan den aartsbisschop of den paus), ende voert vervolghen alse trecht daer aff is." En dan volgt een artikel over het regt *de non evocando* in deze woorden: „Item gheen Landtman onses landes van Drenthe vorscr. sal den anderen Landtman wth onsen lande van Drenthe daeghen met Officiaels brieuen noch bannen, als by twee dubbelde banne vorscr. onsen Deken, ende V Groninger Marck onsen wartlycken Gerichte, ende oick V Marck vorscr. den dat ghedaen wort. Nochtans soelen de brieuen van gheender macht wesen, ende de Kercheren onses landes vorscr. ende oick de Priesters en soelen die brieuen niet vervolgen, ende wanneer dat gheschiet, die salt claegen beiden Richters vorscr." Doch wat hier voorgaat kan moeijelijk gezegd worden eene uitbreiding te zijn van hetgene volgt, en dit is ook niet het geval. Het regt van appel in kerkelijke zaken bestond al van ouds en algemeen en verschilde zeer van het regt *de non evocando*. Het wordt hier wel opgenomen in den seendbrief van Rudolph van Diepholt, maar het was toch, als ik wel heb, volgens het algemeene kerkelijke of kanonieke regt van kracht en behoefde dus eigenlijk niet daarin, evenmin als in den seendbrief van 1332, vermeld te worden. Integendeel mag men het er voor houden, dat het regt *de non evocando* toen ook eerst op kerkelijke zaken met den seendbrief van Rudolph van Diepholt is toegepast geworden of, zooal eerder aangenomen, toen eerst daarin is voorgeschreven geworden. En dit was dan werkelijk eene uitbreiding, niet van dat regt van appel in 't bijzonder,

---

[1]) Zie zijn *Overzigt der kerkelijke geschied. van Drenthe*, bl. 78.
[2]) Zie zijn *Overzigt van de Bestur. in Drenthe*, II, 2de ged., bl. 146, en dien seendbrief ald. in Bijl. 3, bl. 278.

toch van het kerkelijk regt in Drenthe en wel geheel of oud-Drenthe. Want schoon die seendbrief alleen gegeven mag zijn aan de Landschap, zoo mag men veronderstellen, dat dat voorregt ook aan de Heerlijkheden is verleend geworden, aangezien wij het hier mede zullen aantreffen. Het mag met regt een voorregt heeten, te meer omdat Drenthe hiermede begunstigd werd, boven de andere deelen van het bisdom Utrecht, waar het bij het oude bleef, althans zoover mij is voorgekomen, in het naburig Friesland en Holland [1]).

Magnin brengt verder nog bij tot staving van zijn gevoelen eenige Drentsche vonnissen, onder de bisschoppelijke regering en later geveld. Wij zullen die dan ook hebben te beschouwen. In de eerste plaats de gedingen, in de jaren 1484, 1485 en 1486 gevoerd wegens boetstraffelijke aangelegenheden voor den toenmaligen bisschop en zijn hoogen raad; de gecommitteerden der drie hoofdsteden van Overijssel, op de klaringen in die steden. Het blijkt daaruit dat eenige ingezetenen van Diever en andere Drentsche kerspelen zich hadden verzet tegen de uitspraken van den toenmaligen drost, Jan Stelling, en deze zich deswege heeft beklaagd bij den bisschop en zijn raad, die daarover dan ook vonnis hebben geveld, waarbij deels de drost in het gelijk werd gesteld, deels niet, ook een en ander punt weder verwezen naar den etstoel [2]). Hier stonden, dit is niet te ontkennen, Drenthenaren te regt voor eene vreemde regtbank, op eene vreemde plaats. Ik kan hierop echter aanmerken, dat deze gedingen betroffen eene gewigtige boetstraffelijke zaak en wel ongehoorzaamheid of rebellie tegen den drost, wien als vertegenwoordiger van den bisschop of landsheer die zaken waren opgedragen. Het was dus een vergrijp tegen de hooge heerlijkheid en buitendien een bijzonder buitengewoon geval. De etstoel was wel het hoogste geregtshof in burgerlijke zaken, van waar geen appel bestond, maar niet in boet- en lijfstraffelijke zaken. Hoe deze regtbank over deze vervolgingen gedacht heeft,

---

[1]) Zie Art. 16 van het Friesche seendregt, ook door Magnin uitgegeven in zijn *Overzigt van de Kerk. Gesch. v. Drenthe*, Bijl. 1, en de aanhaling bij A. Matth. *de nobilitate* p. 374: »Citandi reum Ultrajectum ex Hollandia et Frisia Officiali facultas. Charta Anni 1553."

[2]) Zie deze vonnissen bij Magnin, a. w. II, 2de ged., bl. 47.

blijkt niet, maar wel, dat zij er in berust schijnt te hebben. En dit heeft zij in sommige andere, zelfs burgerlijke, gevallen meer gedaan. Zoo voert Magnin nog aan een paar latere vonnissen, door haar zelve gewezen en wel in den jare 1529 onder hertog Karel van Gelre. Volgens het eerste kwam de eene partij met aanbevelingsbrieven van dien landsvorst en den drost om haar regt te laten wedervaren. Wegens gebrek aan bewijs werd echter het vonnis ten voordeele van de wederpartij uitgewezen met deze slotwoorden, waarop Magnin vooral schijnt te doelen: „Kan hy sy voir onss G. H. Rade anders verleggen, moeten wy lyden, woe wall hy nw voir vns nyet bybrengt." Mogt, zoo zullen deze woorden beteekenen, de eerste in 't ongelijk gestelde partij hare zaak bij des vorsten raad anders weten te beleggen, zoo zouden de etten dit moeten dulden. Zij gaven dus hiermede te kennen, dat zij die handelwijze wel niet konden of wilden beletten, maar geenszins, dat zij die goedkeurden of voor regtmatig hielden. Het tweede vonnis betrof, naar 't schijnt, eene vordering van vaderlooze kinderen tegen hunne moeder, welke eerst vervolgd was te Rome bij den paus, daarop aan den bisschop van Utrecht en nu aan den etstoel was verwezen. Ze zal misschien eerst als eene kerkelijke zaak, doch later als eene wereldlijke zijn beschouwd. De etstoel stelde een vergelijk voor, en wilden de partijen dat niet aannemen, dan — zoo zeggen de etten —, „wist men sy van dit recht an dat hoeghere regt, dat is de vorklaryughe oinss Gen[en] Leuen Hernn Hertouch van Gelre etc. ind zynen Ff. Gen. Hoeghen Raide, soe sy beuorens by den Bisschoppen Raiden gehanghen hefft ind gewest is." [1]) Hier verwijzen de etten vrijwillig de partijen naar den landsvorst en zijn raad, dienzelfden Overijsselschen raad, als boven werd vermeld, en erkennen zij dus dien vorst en raad als hoogeren regter in burgerlijke zaken. Men moet hierbij echter vooral bedenken, dat Drenthe toen stond onder de overheersching van Karel van Gelre, die, zooals Magnin zelf opmerkt [2]), zich niet stoorde aan de regten en voorregten der landzaten. Onder hem nam ook de magt van dien raad over de Landschapszaken aan-

---

[1]) Zie beide vonnissen bij Magnin, a. w. III, 1ste ged., bl. 63.
[2]) A. w. II, 2de ged., bl. 37.

merkelijk toe. En zoo is het te verklaren, hoe de Drentsche jury er toe kwam, om in deze en gene gevallen, waarmede men ook verlegen was, dien raad te erkennen meer of min als een regtbank van hooger ressort of van appel ook in burgerlijke zaken [1]).

Maar al is dan nu de wereldlijke vrijdom van dagvaarding en van appel om deze of gene reden niet ten allen tijde en in allen deele, zelfs niet door den etstoel zelven, in acht genomen, zoo kan dit nog niet afdoen aan de regtmatigheid daarvan en niet meer dan als eene uitzondering op den regel beschouwd worden. Tegen de vonnissen van Magnin kan ik anderen overstellen, die stellig voor dien vrijdom pleiten [2]).

Zoo luidt een vonnis van het jaar 1462: „Item want heer Johan Hulszbusch, bouen des Deeckens vnnd des Drosten wijsinge ende der Etten wijsinge, Helprich Johansz als een mombaer Johans Sueringes kinder met vthemesschen brieven tho Collen gedaeget heuet, van arffachtighen goeden jn Drenthe gelegen, szo hefft hem Johan gebroecken nha uthwijzinghe der olden lantrechten ende olde gewoenten des landes van Drenthe." Een ander van 1467: „So js gewijst tusschen den Drosten ende Hindrick Tinge

---

1) Om der bijzonderheidswille vermeld ik zelf hier nog een vonnis van den etstoel van 1471, in a. *Ordelboek*, bl. 90. Iemand was beschuldigd en overtuigd uit een rochtbrief, waarop hij geld ontvangen had, het zegel te hebben uitgesneden, zonder het geld terug te geven. De uitspraak was: »szo en is des gelyckes in den lande van Drenthe niet geschiet, dat ijemant kundich ist, darumme beuehlen de Etten dat mijnen heren vnnd den Drosten to berichten." Hier bevelen de gezworenen van Drenthe eene zaak, omdat zij een ongehoord feit betrof, ter beslissing den bisschop en drost aan.

2) Er is nog een brief, dien Magnin hierbij aanhaalt, als gunstig voor zijne stelling, a. w. III, 1ste ged. bl. 61, noot. Het is een brief van 1534, waarbij Jhr. Roeloff van Echten door hertog Karel wordt opgeroepen om te Koevorden te komen, ter gelegenheid dat die vorst aldaar (dus buiten Hulsvoord voegt Magnin er bij) door zijne raden en dienaren, in tegenwoordigheid van den drost, van hem (R. van Echten), van anderen der Ridderschap en van de 24 etten van Drenthe, regt zoude doen spreken in een geschil tusschen Jhr. Henrick van Hairst, destijds heer van de ridderhofstad de Klencke, en de eigenerfden van Oosterhesselen. Magnin zal dit zelf wel wat te spitsvondig geacht en daarom maar in eene noot aangehaald hebben; en zoo doen wij ook. Koevorden lag, ja, als men zoo wil, buiten Hulsvoord en buiten de Landschap, maar toch in Drenthe, daar resideerde zelfs zijn drost. Die brief kan derhalve wel geen bewijs opleveren tegen het regt *de non evocando*.

nae den olden lantrechten ende voerwijsinge, want die Etten gesien hebben clage brieuen der drijer steden, dat Hindrick geclagett hefft, bouen des Drosten ende Etten wijsingen, szo hefft de Drosten gebroecken van elcken claghe II vijftijn marck ende elck Ette XV marck." Een derde van 1477: „Szo js gewijst vohr een olt lantrecht ende gewoenthe des landes van Drenthe, off jemandt were, de vthemesche brieuen brochte ende ouervolgede inden lande van Drenthe, also vake he dat dede, szo breket he hundert olde marck." Een vierde van 1485: „Jtem de Droste mit den gemeinen Etten hebben gewijst, ende ouerdraghen, soe we dat jn den lande van Drenthe off bueten den lande claeghet offte spreeckt op des Drosten vnnde Etten wisinge, dat sie jnden Ettstoel vohr recht gewesen hebben, offte de bouen oer wisinge claeghet vnnd darup gesproecken hebben, demen dar warhafftich van beschinen kan, de sol nummermehr jn den Ettstoel sitten off Ette sijn, als jn voertijden bij Alephs van Haren ouer Geerde Besueden, vnnd oick bij tijden Wolter Stellinghen amptman mit den Etten affgewizet is, ende de sulueighe sullen dar tho breecken an den Drosten vnnd ahn elcken Etten, gelijck dar jn vortijden van gewijst vnnde ouerdraghen is, dat is den Drosten II XV marck vnnd elcken Ette eins XV marck." Eindelijk een vijfde van 1517: „Item soe Roeleff Wolters met een notarius brieff gekohmen ende sich beclaeget bouen lantrecht toe hoege op de broecke geschattet solde wesen, so seggen die Etten, want Roeleff Wolters dat buiten landes versocht hefft, ende daerbouen gescheiden is, wort hem dan vnnrecht gedaen bouen lantrechte, szo mach he dat versuecken ahn den landtuursten." [1]. Wil men nu in deze laatste woorden een regt van appel erkennen, een regt van dagvaarding behelzen ze zeker niet, en zij kunnen ook in 't algemeen gebragt worden tot het laatste artikel van de uitspraak van 1328, waarbij de bisschop belooft de Drenthenaren zoo veel mogelijk te zullen beschermen in en buiten zijn sticht. In de voormelde laatst gehoudene klaring van 1486 (bl. 250) omtrent het

---

[1]) Men vindt deze vonnissen in het *Ordelboek van den Etstoel van Drenthe*, dat van 1462, bl. 70, van 1467, bl. 82, van 1477, bl. 115, van 1485, bl. 145, van 1517, bl. 200.

verschil tusschen den Drost en eenige Drenthenaren wordt ook overeenkomstig hiermede aan het slot gezegd: „Voort meer, ofte dat lant eenige gebreecken opten Drosten hadden, daeromme en sollen sy geene vergaederinge jn den Lande maecken, maer sullen dat mynen G. H. ende de Steden te kennen geuen ende sal mijn G. H., gebeurlyck, daerjnne versien" [1]).

Hoe dit zij, dat de Drenthenaren hun vrijdom van dagvaarding en appel onder de volgende landsheeren, keizer Karel en koning Philips, hebben gehandhaafd leert ons verder overtuigend de geschiedenis. Deze vorsten waren met het bestuur in Drenthe niet te vrede en wenschten daarin verandering te brengen. Vooral onder Philips werd daartoe moeite gedaan, maar zonder gevolg. In het belangrijk en uitgebreid verslag daaromtrent van den kundige regtsgeleerde, mr. Gerard van Oostendorp, lid van het collegie van „Cantzlaer en Raden in Overijssel", die zich tot onderzoek daarvan persoonlijk naar Drenthe begaf, behelzen punt 8 en 9 van de „Civile abusenn" het volgende:

„VIII. Oock willen sy luyden (de Drenthenaren, in 't bijzonder de etten) giene appellatie gestaeden, 't welcke nochtans by voirheeren Bisschoppen geschiedt, an welcken sy geappelliert hebben, als blycket by bewys, rustende in handen des Drosten van Coevorden.

IX. Sy hebben sich oock vervordert te verbieden, dat die ingeseten niet sullen van overdaden (wandaden) suppliceren an mynen genadigen Heren Stadtholder" [2]).

De geleerde van Oostendorp gelieft deze punten onder de civiele misbruiken op te noemen. Zij mogen dit al uit een regtskundig oogpunt zijn, de vraag is hier of ze wettig waren. En dit zou hij, geloof ik, moeijelijk hebben kunnen tegenspreken.. In allen gevalle geeft wat van Oostendorp hier aanvoert duidelijk te kennen, dat de etten met hand en tand weder vast hielden hun vrijdom van appel en dagvaarding. Dit laatste almede wat hier nog volgt.

Ten gevolge van de oprigting der nieuwe bisdommen onder Philips, waardoor het landschap Drenthe in het geestelijke onder het bisdom Groningen kwam en aan den bisschop aldaar onderhoorig werd gemaakt, ontstond er een

---

[1]) Magnin, a. w. II, 2de ged., bl. 154.
[2]) Magnin, a. w. III, 1ste ged., bl. 196.

conflict over het regt *de non evocando.* Ik herinner hierbij dat, schoon van ouds het landschap Drenthe met Groningen en het Goregt maar één dekenschap uitmaakten, beide deelen, even als in het wereldlijke, zoo ook in het geestelijke mettertijd meer en meer van elkander gescheiden werden en op zich zelve zijn komen te staan. En zoo was het in het oog der Drenthenaren een inbreuk op hun regt, dat zij voor den bisschop te Groningen konden te regt geroepen worden. Er werd deswege in het jaar 1572 tusschen de ingezetenen van Drenthe en den Groningschen bisschop een vergelijk getroffen, dat door koning Philips in 1573 werd bekrachtigd, waarbij zoo veel doenlijk die ingezetenen in dit hun regt werden gehandhaafd [1]). Magnin wil daaruit afleiden dat de koning Philips het regt *de non evocando* in Drenthe alleen voor kerkelijk heeft gehouden [2]). Hier werd, ja, maar alleen over het kerkelijke regt beslist; het wereldlijke regt bleef daarbuiten en daarentegen in volle kracht. Magnin erkent dan ook het bestaan daarvan in de 17de en 18de eeuw, maar laat het zoo voorkomen, om zich gelijk te blijven, alsof de Drenthenaren toen ook eerst in burgerlijke aangelegenheden het *jus de non evocando* hebben laten gelden. Neen, dat regt was overoud, maar sommige bepalingen daaromtrent in dien tijd gemaakt waren nieuw, zooals de zware straf op de inbreuk van dat regt. Die hunner, welke andere landzaten van dat gewest buiten hetzelve in regten betrokken, werden in eene geldboete van *f* 500 verwezen. Vaste goederen, in Drenthe gelegen en aan elders wonende personen toebehoorende, mogten op buiten het Landschap gewezene vonnissen, zonder toestemming van den etstoel of van de staten des Landschaps, niet in beslag genomen en geregtelijk verkocht worden. Bij meer dan ééne gelegenheid — getuigt verder Magnin — is der Drenthenaren regt *de non evocando* door de staten-generaal, de stadhouders en andere hooge autoriteiten niet alleen geëerbiedigd maar zelfs met nadruk gehandhaafd geworden, vooral wanneer elders over handelingen van den drost, de etten of andere Drenthsche ambtenaren was geklaagd [3]).

---

[1]) Magnin, a. w. III, 1ste ged., bl. 244.
[2]) A. w. II, 1ste ged., bl. 108.
[3]) Magnin, a. w. III, 2de ged., bl. 198.

Na Drenthe in het algemeen en het Landschap in 't bijzonder in dezen te hebben afgehandeld, wil ik er nog bijvoegen, wat mij van de Drenthsche heerlijkheden en zoo ook van Groningen aangaande ons onderwerp is voorgekomen. Van de heerlijkheid Koevorden vind ik daaromtrent niets uitdrukkelijk of bijzonderlijk vermeld. Ik merk dan alleen op, dat hier het Overijsselsche landregt werd ingevoerd, doch in het kerkelijke het Drentsche seendregt in zwang bleef. De Drost was en bleef als heer van Koevorden steeds het hoofd der criminele regtspleging in eersten aanleg, overigens in tweeden aanleg, door beroep van de vonnissen der stadsregering. Hij mogt daarbij geene regterlijke uitspraak buiten het ressort der heerlijkheid doen noch de pleitende partijen elders voor zich doen verschijnen [1]). En dit zullen voorzeker de ingezetenen zelve elkander noch vreemden dezen hebben mogen doen, even zoomin als in Overijssel. Hier bestond eveneens het *jus de non evocando*. In de opdragt van dit gewest aan keizer Karel V den 21 Febr. 1527 werd dit regt bevestigd met deze woorden: „Ende men sal gehouden wesen eenen yegelycken voor zynen behoorlycken rechter aen te spreken ende te rechte te setten ende nergens elders" [2]).

Niet anders was het hiermede gesteld in de heerlijkheid van Ruinen, die schoon midden in Drenthe gelegen, toch daarvan grootendeels onafhankelijk was. Zij had dan ook een eigen landregt, maar in het geestelijke bleef zij onder het dekenschap van Drenthe en dus mede onder het het seendregt daarvan behooren. Ik kan mij niet begrijpen, hoe Magnin heeft kunnen schrijven, dat die heerlijkheid geen aandeel zou hebben gehad aan het *jus de non evocando*, dat is, naar hem, zelfs niet in geestelijke en kerkelijke zaken, en derhalve dat regt in 't geheel niet zoude hebben bezeten [3]). Immers leest men in het Landregt dezer heerlijkheid bij hem: „Item dye ene lantman voers. en sal den anderen lantman niet aanspreken buten der Heerlicheyt van Rune en Wolde voers. Soe wye dat dit doet, die breect achte punt voers. ende zal hem sinen

[1]) Magnin, a. w. III, 2de ged., bl. 244 en vv.
[2]) Zie deze opdragt bij mr. J. W. Racer, *Overijss. Gedenkst.* II, 289.
[3]) A. w. II, 2de ged., bl. 215.

scaden beteren to twee buer seggen" [1]). Hier wordt dat regt zoo algemeen uitgesproken dat het tot wereldlijke en geestelijke zaken beide zal behoord hebben. Van alle gewijsden in boetstraffelijke en burgerlijke zaken binnen de heerlijkheid gevallen, kon alleen revisie worden gevraagd, bij den drost en 24 etten van Drenthe, door welk collegie dan het eindvonnis werd gewezen. De ingezetenen dezer heerlijkheid, die zich over de vonnissen, door den heer van Ruinen of door drost en etten geslagen, aan den bisschop van Utrecht of aan iemand elders buiten Drenthe beklaagden, werden, evenals de Drenthenaren, met zware geldboeten bestraft. Een vonnis in 1518 door den etstoel geveld zij hiervan tot voorbeeld en bewijs. „Jtem szo de erbaren Drosten ende de here van Ruine hem voir de gemeene Etten beclaecht dat de van Suitwolde supplicatien ouergegeuen ende an mijnen g. h. (den bisschop) beclaicht, bouen des Drosten ende Etten wisinge, ende hem ghienes rechtes tot hoeren versuecke geweigert is, so hebben sie daerinne gedaen thegen de priuilegien ende olde lanntrecht des landes van Drenthe ende sullen daerumme gebroecken hebben den Drosten twee xv marck ende elcken Etten een xv marck ende ofte die van Suetwolde noch schelinge van derseluen saecke hebben vmme den myns g. h. schrifften, szo geuen de Etten hem noch toe, dat sie tzelue noch binnen jaers moegen verfolgen nha der voirwisinge, sze hem lest thoe gewijst is" [2]).

Wat ten slotte Groningen en het Goregt of de oude Groninger heerlijkheid betreft, heb ik nog het volgende nopens ons onderwerpelijk regt te berigten. Tot dit regt behoort vooreerst het pleidooi, in 1300 en 't volgende jaar gevoerd, tusschen zekeren Johannes Plucrose, monnik in het klooster te Aduard, eenerzijds, en zijn bloedverwant Mense Plucrose, een wereldlijk persoon, en eenige geestelijke zusters of begijnen anderzijds, over de testamentaire beschikking van den vader des eersten, ook Joh. Plucrose geheeten, van 1284, waarbij deze zijn steenen huis aan het Minderbroeder kerkhof te Groningen met andere goederen vermaakt had aan zijne vrouw Sywe en dochter

[1]) Magnin, a. w. II, 2de ged., bl. 296.
[2]) Magnin, a. w. II, 2de ged. bl. 210 en 213. *Ordelboek van den Etstoel* enz., bl. 211.

Geertruid om te dienen tot een begijnengesticht, naar haar vervolgens ook vr. Sywenconvent geheeten. Deze zaak schijnt echter eerst na haren dood ter uitvoering te zijn gekomen. Johannes Plucrose beklaagde zich daarover toen bij den Paus Bonifacius VIII; deze magtigde den proost van St. Paulusconvent te Utrecht tot onderzoek en beslissing dier zaak, en de proost schreef dientengevolge den pastoren van St. Maartens en Sint Walburgskerken den 4 April 1300 aan, om voor hem te Utrecht te dagvaarden de voornoemde begijnen en den magistraat van Groningen te verbieden omtrent dat huis en die goederen intusschen iets daartegen en ten nadeele van Johannes Plucrose te doen. Het gevolg hiervan is geweest, zooals uit een brief van 4 Julij des volgenden jaars van denzelfden proost blijkt, dat de beklaagden, die hare verdediging bij wijze van exceptie, o. a. dat Johannes Plucrose een monnik was, hadden ingebragt, maar nalatig waren gebleven het bewijs daarvoor te leveren en toen niet verschenen in het gerigt, bij verstek werden veroordeeld, en diezelfde pastoren aangeschreven den magistraat van Groningen te gelasten Johannes Plucrose of zijn zaakwaarnemer, den schout van Groningen, bij provisie te stellen in het bezit van gezegde goederen [1]). Hierbij valt op te merken, dat de dagvaarding niet is geschied aan Mense Plucrose, een wereldlijk persoon, maar wel aan de begijnen. Ik meen hieruit te kunnen opmaken, dat het regt *de non evocando* toen, en dus reeds eenige jaren vóór de scheidsregterlijke uitspraak van 1328, wel gold voor wereldlijke, maar nog niet voor geestelijke personen. De afloop van het geding bevestigt dit ook. Ondanks die aanschrijving werden nog in hetzelfde jaar den 20 Julij 1300 ten overstaan van de regering van Groningen en met hare goedkeuring de wetten van het vr. Sywenconvent opgesteld [2]), en ondanks dat vonnis hierop gevolgd kwam het gesticht tot stand. In plaats dus van aan de uitvoering van het vonnis hare hand te leenen, heeft de regering de oprigting van het gesticht bevorderd. Mis-

[1]) Zie de stukken hiertoe betrekkelijk op het Gron. Arch., dat van 1284, Reg. D. V, bl. 193, gedr. in deze *Bijdr.* X, 231; die van 1300 en 1301, Reg. D. I, bl. 12, gedr. bij Driessen, a. w. III, 581 en 587; en over de familie Plucrose of Pluckerose, deze *Bijdr.*, VII, 18.

[2]) Op het Gron. Arch. Reg. D. I, bl. 11, en gedr. bij Driessen, a. w. III, 584.

schien zal zij ook de zaak, als zijnde een verschil over erfelijk of vast goed, beschouwd hebben als niet te behooren tot het geestelijk maar tot haar wereldlijk regtsgebied [1]).

Hoe de Groninger regering hare regten in dezen heeft weten te handhaven, daarvan kan haar wetboek van 1425 getuigen. In boek VIII leest men, na het verbod van te klagen met geestelijk regt over wereldlijke zaken in art. 43, de beide volgende artikelen over het regt *de non evocando*. Art. 44: „Inden iaer ons heren dusent vierhondert ende vier op. sante poncianus dach doe verdroghen die borghermestere ende raet mitter wijsheit van der stad ende kundigheden mit der klocke voer den houe also dane punten als hier na ghescreuen staen Ienich man die mit ons woenachtich is ende na desen daghe pleites beghint op enen anderen die oec mit ons woenachtich is van saken die onsen rade ende den deken van drente mit rechte to behoeren to scheiden de sal breken twintich franxeschilde to der stad behoef sunder ghenade ende daer to sal he beteren ende betalen alle die kost ende alle den scaden den die ander daer bi nemet den he to pleite ghetrecket heuet. Doet dat oec anders ienich man van sijnre weghene. Ende de raet des ontkant dat et van sijnre weghene to komet. so salt des ghelikes wesen. Ende he sal dat pleit neder legghen sonder vertreck. Ende doet hie des niet so moghen hem die raet dat ghebeden neder to legghen also hoghe als sie willen Ende den broke sullen raet nemen ·Nemende daer an to verschonen bi horen eede Ende komet der stad daer enich scade van den sal he kolen ende aflegghen Ende komen daer breue van. ende wort daer ienich priester toe vermanet de breue toe veruolghen die mach dat laten vp der ghemenerstad af leidinghe ende des priesters kost ende scade Ende alle scade de daer af komet sal he kolen de dat pleit an leghet Ende is he also cranc van guede dat he den voerscreuen scaden nicht betalen en mach so sal ene de raed holden ende setten inder stad hechte al wanter tijt dat he dat pleit neder leghet heuet. Ende alle den scaden beleghet heuet." — Art. 45: „Voertmere komen hier biscops breue van vtrecht. ofte sijnre ondersaten die teghen onse preuilegien gaen. die breue en is ne gheen priester sculdich to veruolghen na

[1]) Verg. boven het vonnis van 1462 van den etstoel, bl. 252.

onsen preuilegien Ende wort daer ienich priester toe vermaent die breue toe veruolghen toe exequiren ende to kundighen de mach dat laten ende verweigheringhe daer van doen op der meiner stad aflegghen Ende wort die priester daer om citeret ende ghedaget voer den biscop of sine ondersaten de mach sich weren mit rechte op der stad aflegghen Ende so wat koste yenich priester daer om doet bi des raedes woerden om onse preuilegien to beschermen daer sullen ene die stad al scadeloes van holden. Ende ist sake dat de breue teghen onse preuilegien niet en gaen so en willen de stad daer niet mede to done hebben." Het laatste besluit werd nog in 1412 herhaald [1]). Dit een en ander heeft voorzeker betrekking tot het regt *de non evocando* en wel, naar 't schijnt, in wereldlijke en geestelijke zaken beide: „saken (heet het toch in art. 44) die onsen rade ende den deken van drente mit rechte to behoeren to scheiden." Maar dat deze besluiten juist zoo in genoemd jaar 1404 genomen en het laatste in 1412 herhaald is, mag men welligt toeschrijven aan den twist der stad met den bisschop Frederik van Blankenheim over zijne magt over de stad.

Toen Groningen met den roomsch koning Maximiliaan in onderhandeling was over de Friesche zaken, liet zij zich in 1494 niet alleen al hare voorregten door dien rijksvorst in 't algemeen bevestigen, maar in het bijzonder daarenboven ook nog dat, om voor geen uitheemsch gerigt betrokken te kunnen worden [2]). De reden waarom Groningen toen juist weder zich dat regt liet bevestigen, is misschien te vinden in de herhaalde dagvaarding naar deze en gene vreemde plaats door Maximiliaan en zijn voorganger keizer Frederik III.

Tot het Groninger regt *de non evocando* behoort ook de bijzondere vrijdom, door voornoemden keizer in 1442 aan onze stad en de Overijsselsche steden Deventer, Kampen en Zwol verleend, van de verpligting om te verschijnen voor het veemgericht, dat zijne geduchte magt ook over onze Nederlanden begon uit te strekken. In dien vrijdom werd zij bevestigd door paus Pius II in 1463 [3]). Dit laatste

---

[1]) Gron. Arch. Reg. 1ste verv. bl. 14, bij Driessen, a. w. IV, 826.

[2]) Beide brieven daarvan zijn op het Gron. Arch. Reg. 1494, nr. 22 en 21; de laatste gedr. bij van Idsinga, a. w. II, 447.

[3]) De bul hiervan op het Gron. Arch. Reg. 1463, nr. 14, bij van Idsinga, a. w. II, 357.

zal geschied zijn wegens hare vervolging door Dirk van Hoekelom, koopman te Nijmegen, in zijn langdurig proces met de stad, ook voor den vrijstoel te Wunnenberg in Westphalen, en hare veroordeeling aldaar in 1456 [1]).

In het Selwerder landregt of, liever, den bevestigingsbrief daarvan door Karel van Gelre in 1529, vindt men dit strenge artikel omtrent het regt *de non evocando:* „Ofte iemant mit verraders brieven queme, idt sy geestlick ofte werltlyck, daer iemandt buten landes mede geciteert worde, den sal men mit klockenslach vervolgen vnde int gerichte leveren, vnd sal staen to genade des Gerichtes." Voor *verraders* staat in sommige H. SS. *vrembde*, en dit is misschien het juiste woord [2]). Deze bepaling, welke zekerlijk op vroeger voorregt berustte, zal tot voldoend bewijs zijn, dat in het Goregt mede dat regt in allen deele gegolden heeft.

En hiermede meen ik Magnin genoegzaam wederlegd en aangetoond te hebben, dat het regt *de non evocando* in in Drenthe, in zijn geheel, met Groningen en het Goregt alzoo ook bijgenomen, een wereldlijk regt was, even als elders in ons land, en wel eerst alleen van dien aard, maar later ook geestelijk of kerkelijk is geworden. Het vraagstuk is weliswaar thans slechts meer van historisch belang; dat regt, zooals het vroeger uitgeoefend werd, nog tot in deze eeuw, zoolang namelijk de oude land- en stadregten van kracht waren, bestaat dus niet meer; het is althans met de staatsregterlijke hervorming ook aanmerkelijk gewijzigd geworden. Edoch het beginsel leeft nog en zal blijven leven, in een land als het onze, omdat het van nature den vrijheidlievenden mensch eigen is. Wat is toch anders de wensch, dien velen koesteren omtrent de instelling of herstelling der jurys, dan de zucht om voor zijne eigene medeburgers teregt te staan. Doch al had mijn betoog ook geen ander dan historisch belang, dit is altoos groot genoeg, wanneer men eene op dat gebied heerschende dwaling aanwijst, zooals ik omtrent mijn onderwerp meen gedaan en hoop mijne lezers daarvan overtuigd te hebben.

---

[1]) Zie het stukje van mr. H. O. Feith, *Groningen veroordeeld door het veemgerigt te Wunnenberg in* 1456, in Nijhoff's *Bijdr.* IX.

[2]) Zie dit Landr. bl. 22, in de *Verh. van P. E. J. P.*, D. VI.

WOORDVERKLARING VAN WARF

EN ANDERE MEER ZELDZAME NAMEN DER TERPEN.

Waren of zijn de namen van *Terp*, *Wierd* en *Wier* meer eigen aan deze heuvelen in ons land, [1]) zoo is die van *Warf*, *Werf*, inzonderheid in Oostfriesland daaraan gegeven, volgens algemeene getuigenis van zijne schrijvers, [2]) en die naam ook verder oostwaarts, waar ze anders meer *Wehrt*, *Warth*, *Worth*, *Warth* enz. geheeten worden, niet ongewoon, naar het zeggen van sommigen aldaar. Zoo noemt Hackmann ze ook *Werve*, *Werfte*, Hamelmann *Warfte* en Boltens *Warffte*. [3]) Dan dit woord *Warf*, *Werf*, heeft of had vroeger nog verscheidene andere beteekenissen, en men denkt ook op verre na niet gelijk over de juiste bepaling en ware afleiding of naamsreden van dit woord in deze beteekenissen, zooals men uit de volgende etymologiën daarvan kan zien. In de eerste plaats komen hier die der Duitsche, vooral Oostfriesche taalvorschers in aanmerking.

Volgens Wachter (*Gloss. Germ.*) beteekent *Werf*, *Warf*, 1⁰ een kring, omgang, van het latijnsche *orbis*, met de letter *w* er voor geplaatst; overdragtelijk eene vergadering en wel regtsvergadering bij de Friezen, even als *thing* of *ding* bij de Saksers; 2⁰ bij de Angelsaksers *hweorfa* oever, bij de Engelschen een haven, bij de Nederlanders *werf* eene scheepshelling; 3⁰ eene afgeslotene ruimte als voor een regterlijken strijd. Hij brengt ook nog bij *Werf*, in de be-

---

[1]) Zie over *Terp Bijdr.* IX, 3, *Wierd*, X, 3, *Wier*, X, 219.

[2]) Von Wicht, *Ostfr. Landr.* S. 487, n. *o.* Wiarda ter a. pl. *Bijdr.* X, 13, Aant. 4. Arends, o. a. *Ostfr. u. Jever*, III, 190. Dr. A. F. Prestel, *der Boden*, *das Klima u. die Witter. von Ostfriesl.* u s. w. Emd. 1872, S. 16, enz.

[3]) Zie de *Bijdr.* X, 11 n. 4 a. pl. van Hackmann. H. Hamelmann, *Oldenburg. Chronicon*, 1597, *Praeoem.* Boltens, *Ditmars. Geschichte*, II, 286.

teekenis van omkeering, wenteling, van *werben* omkeeren, terugkeeren, en *Werf*, zooveel als *Gewerb*, eene zamenhooping, van *werfen*, werpen.

Het *Brem. Nieders. Wörterbuch* heeft ook vierderlei beteekenis van *Warf*: 1° een van aarde opgeworpen heuvel, waarop de huizen, tot veiligheid tegen overstroomingen, gebouwd worden, van *warpen*, *werfen*, *aufwerfen*, werpen, opwerpen, van waar men daar nog zegt: „Tegen 't water kan man nig *warven*," d. i. tegen eene groote overstrooming helpt geen nog zoo hooge heuvel; 2° eene opgehoogde plaats aan het water waar de schepen gebouwd en hersteld worden, in het Hollandsch, een *werf*, *werft*; 3° een bevestigde oever, A. S. *hweorfa*, Engl. *wharf*, een dam in den stroom geslagen, zooals de Nedersaksers *slagte* noemen; 4° zooveel als *Gewerbe* van *warven*, *werben* (verwerven).

Von Wicht (*Ostfr. Landr.* S. 487, n. *o*) houdt *Werf*, *Werp*, *Warp*, *Warf*, voor hetzelfde woord en leidt een en ander of van *werpan*, A. S. *weorpan*, *wyrpan*, Goth. *wairpan*, werffen, aufwerffen, dus ons werpen. Van daar zouden dan ook de heuvelen zoo genoemd zijn, waarop de meeste dorpen en huizen te lande in Oostfriesland gegrond zijn, evenals de kerken en kerkhoven, alsmede de regtsplaatsen en andere openlijke bijeenkomsten, welke daarop plagten gehouden te worden.

Zoo denkt er ook Wiarda over (*Altfries. Wörterb. v. Warf*, *Warv*, *Werf*). Het beteekent volgens hem steeds eene hoogte of verhevene plaats en zoo dan in Oostfriesland de hoogten, waarop de molens staan, schepen gebouwd worden enz., *Mühlen-Warf*, *Schiffszimmer-Warf* enz., die waarop veelal de huizen, kerken zijn gebouwd en men geregt en andere vergaderingen hield. Van daar wordt dan ook bij de Friezen het geregt en dergelijke vergadering, alsmede de kerk- en huisplaats, ja het huis zelf hiermede aan geduid. Hij acht de afleiding van *werpan*, *weorpan*, *werfen*, *aufwerfen* voor de waarschijnlijkste; maar hij onderscheidt hiervan echter elders *Warf* = keer, maal, van *werben*, heen en weergaan, wisselen enz. [1])

Von Richthofen voert in zijn *Altfries. Wörterb.* S. 1126

---

[1]) Zie zijne verhand. *de Jure Warfico* in de werk. van *P. E. J. P.* D. III, St. 2, bl. 65.

aan, dat hem *warf* in drieërlei beteekenis in de oude Friesche wetten is voorgekomen: 1º in die van opwerping, verhooging; 2º in die van eene huisplaats en 3º van eene regtsplaats, geregt, of regtsvergadering enz. Over de oorspronkelijke beteekenis en afleiding van warf handelt hij niet.

Wenden we ons tot onze Nederlandsche schrijvers, dan kan Kiliaan hier ook den overgang maken. Hij heeft in zijn *Etymol.* drieërlei *werf*. Het beteekent ten eerste eene handeling, gelijk in *éénwerf* enz.; ten anderen eene bewoonde plaats, huis- of hofstede, hof of huis zelve en werkplaats; ten derden een oever, aanlegplaats voor schepen, dam of dijk.

Tot *werv* of *werf* enz. in den zin van *keeren* brengt ten Kate (*Aanleid.* enz. II, 525) dit woord in *éénwerf* enz. en, als eene keer- of werkplaats, een boerenerf of werf, als ook scheepstimmerwerf, in 't A. S. *hweorfa*, en haalt hierbij ook aan het oude gi-hwerbitha, omkeering (conversio) enz.

Van Halsema, in zijne bekende verhandeling (in de werken van *P. E. J. P.* II, 288) over de naamsreden van *warf* handelende, vermeldt eerst den grijzen en ongetwijfeld noordschen oorsprong van dit woord, als zijnde reeds bij de oudste Noordsche volken voor 's lands algemeene bijeenkomsten gebruikelijk geweest, volgens Adam van Bremen, en brengt dan bij de afleidingen van von Wicht en Wachter, waarvan de eerste *warf* gelijkstelt met *werp*, *warp*, van *werpan* enz., de ander met *werf*, kring. Doch hij acht met Junius en Wiarda gepaster dit woord af te leiden van 't Gothische *quairban*, *quarban*, gaan, voorbijgaan, en hiermede overeenstemmend 't woord *weer*, waarmede de Westerlauwersche Friezen doorgaans hunne geregtsplaatsen in vroegere dagen benoemden, als afkomstig van *waren*, *weren*, in den zin van wandelen, in zijn tijd nog gebruikelijk voor het wisselen van landerijen, waarvoor men in Oostfriesland *warfen*, soms *welsen* zeide. Wij kunnen er bijvoegen, dat wij in de Beneficiaalboeken van Friesland het woord *werven*, zoowel als *wandelen*, in dien zin van landerijen, daarvan *warf-* of *werfland* geheeten, menigmaal aangetroffen hebben, o. a. bl. 77, 88, 190 enz.

De uitgevers daarentegen van de *oude Friesche wetten* (bl. 40) leiden liever op het voetspoor van von Wicht

werf af van het A. S. *weorpan*, *wyrpan*, werpen, en nemen zijne beteekenis aan eigenlijk van eene *opgehoogde*, *afgeperkte plaats*, zooals nog in scheepstimmerwerf en van daar eene vergadering of regtsplaats aldus geheeten werd.

Zoo denkt Hoeufft (*Taalk. Bijdr.* bl. 130) er ook over. Hij voegt er echter bij, dat men het woord *werf*, op sommige plaatsen, ook voor een *omkring*, *ambitus*, zoude kunnen nemen, zich beroepende op Wachter v. *werben*, in de beteekenis van *omgeven* (cingere) en Dreijer, *v. S.* S. 163.

Bij Weiland in zijn *Ned. Taalk. Woordenboek* is *werf* eigenlijk, aarde, die ergens opgeworpen wordt, en eene daardoor aan- of opgehoogde plek gronds. Deze beteekenis zou vooral zigtbaar zijn in het Nedersaksische *warf*, dat een heuvel of een aangehoogden oever aanduidt, maar ook in ons *werf*, dat zoodanige plek gronds van het platte land aanduidt, waarop een huis gebouwd is, welke het omringt en doorgaans hooger is dan het omliggende land, naar Hooft: „hij stond op zijne werf." „De werf wist na te speuren, waarop hij gezeten was." Voorts brengt hij bij de beteekenis van scheepstimmerwerf en leidt verder dit *werf*, *warf*, af van *werpen*, hoogd. *werfen*, terwijl hij hiervan nog schijnt te onderscheiden *werf* in *tweewerf* enz. = *maal*.

Eindelijk om niet meer te noemen, verklaart Bilderdijk (*Verkl. Geslachtl. der Naamw.* III, 257) *werf* door *werkplaats*, 't zij als open plaats achter een huis, bij onze overgrootvaders, 't zij als *werve* voor *werving*, van 't oude *werchen*, nu. *werken*, dat van *weren* en *waren* (in beweging zijn) is; terwijl hij *werf* = keer, maal, afleidt van *werven*, draaijen, in 't Goth. *wairban*. Behalve deze heeft het volgens hem nu nog in onze taal de beteekenis van *timmerwerf*, *molenwerf* enz.

Wij zien dus, dat er velen zijn die *warf*, *werf*, afleiden van *werpen* en overeenkomstig hiermede voor de oorspronkelijke beteekenis van dat woord houden eene *opgeworpene hoogte* en daaruit verklaren de andere beteekenissen van *vergadering*, *geregt*-, *huisstede* enz., omdat deze op zulke hoogten gehouden of gevestigd zijn geworden. Van dit gevoelen zijn von Wicht, de uitgevers van het *Nieder-Sächs. Wörterbuch*, van de *oude Friesche wetten*, Wiarda, Weiland, Hoeufft. Wiarda neemt echter *warf* ook in den zin van

keer, *maal*, en leidt dit af van het oude *werben*, wisselen enz. Hoeufft in dien van *ambitus*, *kring*, van *werben*, *cingere*. Junius en van Halsema doen dit ook met *warf* in de beteekenis van *vergadering* of *geregt*, en wel van het Goth. *quairban* of *quarban*, gaan, voorbijgaan. Wachter houdt in dien zin *warf* voor *ring*, *circulus*, verklaart daaruit ook de beteekenis van *werf*, een *vergadering*, en in *timmerwerf* enz. (die van eene *hoogte* of *huisstede* vermeldt hij niet), en leidt dit *warf* af van het Lat. *orbis*, doch *werf* in den zin van *keer*, *maal*, van *werben*, *verti*, *redire*, gelijk ook Kiliaan, zonder eene afleiding te geven, dit *werf* onderscheidt van *werf*, *werkplaats*, *huis* en *heemstede*, en *werf*, in *timmerwerf*, *oever*, *dijk* enz, terwijl eindelijk Ten Kate *werf* in al deze beteekenissen tot *werf* in den zin van *keer* brengt. Bilderdijk onderscheidt ook tusschen *werf*, *reis*, *keer* van *werven*, *draaijen*, Goth. *wairban*, en *werf* eene *werkplaats*, en leidt dit woord, geheel verschillend van anderen, van het oude *werchen*, nu *werken*, dat van *weren*, *waren*, in beweging zijn, zoude afkomen; dan zoo min als hij in deze afleiding eenen voortganger schijnt te hebben, evenmin zal hij ook wel eenen navolger vinden, althans niet in ons, daar zij rust op eene voorzeker niet oorspronkelijke beteekenis van *werf*. Wij komen alzoo terug op de beide naamsredenen van *werf*, de eerste van eene *hoogte* van *werpen*, de tweede van eenen *kring*, *omtrek*, *maal* of *keer*, want, wel beschouwd, zullen de afleidingen van *warf*, hetzij van *orbis*, hetzij van *werban*, hetzij van *quarban*, hetzij van *kweorfan*, wel op diezelfde grondbeteekenis neerkomen. Hoe velen er zich ook voor de eerste verklaren, zoo komt ons deze evenwel ver van bewezen voor, en zouden wij liever onze stem aan de laatste willen geven. Omtrent *warf* in de beteekenis van eene *vergadering* is dit wel niet te betwijfelen, daar dat woord uitdrukkelijk oudtijds als zoodaning eigenlijk eenen *kring* aanduidde volgens de bijgebragte plaatsen van Wachter. Wij willen niet betwisten, dat de warven of openlijke vergaderingen oudtijds veelal op hoogten gehouden werden, zooals de hiervoor gebruikelijkste plaatsen, de kerkhoven te lande, van zelve meestal in de kleistreken waren; ook de geregtsplaatsen bestonden, gelijk er nog wel zigtbaar zijn, doorgaans uit kleine hoogten; maar dat zulks zoo algemeen was, als men moet vooronderstellen, wanneer van

zoodanige hoogten de naam van *warf* voor dergelijke vergaderingen zoude genomen zijn, en of buitendien zulke hoogten wel met onze wierden te vergelijken zijn, staat zeer te betwijfelen. De beteekenis van *werf* voor eene *huis-* of andere *stede*, zooals in *timmerwerf*, kan ook zeer gevoegelijk tot die grondbeteekenis herleid worden, als zijnde daaronder wel eigenlijk de op eene of andere wijze afgesloten omtrek gronds te verstaan, waarop een huis of ander gebouw zich bevindt of gestaan heeft. Daarentegen is het zeer twijfelachtig of *warf* wel oorspronkelijk uit den aard van het woord tevens eene *opgehoogde plaats*, laat staan eenen *heuvel*, als onze terpen zijn, aanduidt. *Warf* kan eene huisstede, eene plaats aan het water enz. wezen, zonder juist opgehoogd te zijn. Het is waar, de *warven* of heemsteden van afzonderlijke boerenwoningen in de kleistreken zijn ook meestal opgehoogd, de ouden althans, schoon niet zoo hoog als de wierden en niet zoo zeer als dezen tegen het buiten- maar meer tegen het binnenwater, en men mag zoodanige hooge heemstede thans dáár gewoonlijk onder *warven* in onze Provincie alsmede in Oostfriesland, behalve eigenlijke wierden, verstaan, elders en anders duidt dat woord slechts in het gemeen eene heemstede aan. Ja dat waarlijk niet zoo zeer noch eigenlijk de hoogte de naamsreden daarvan uitmaakt, bewijst het gebruik van dit woord *warf* niet slechts op klei- maar ook op zand- of veengronden, waar, geen overlast van het water te duchten hebbende, de heemsteden ook weinig of niet boven den omringenden grond zich verheffen of niet zijn opgehoogd. Hier kan dus de beteekenis van *opgehoogde grond* op *warf* niet van toepassing zijn, maar dat woord wel niet anders zien, dan op de omschrevene plaats van het huis, evenals *wurt*, *wort* in het Saksische zulks beteekent. Ja blijkbaar staat deze naam met *warf* gelijk. Wat men aan gene zijde der Wezer gewoonlijk *warten*, *worten*, dat is huis of hofsteden, noemt, heet men aan deze zijde in Oostfriesland bepaaldelijk *warfen*. In zoodanige beteekenis van eene huisstede of van een boerenerf van minderen rang, dan de eigenlijke boerenplaatsen of heerden, en door geringere landlieden in huur bewoond, welke daarvan *Warfslieden* (*Warfsleute* of *Haüslingen*, gelijk de woningen *Warfhaüser* in tegenoverstelling van de *Heerdhaüser*) genoemd worden, is het woord *warf* van ouds zeer gewoon in Oostfriesland,

niet alleen op klei- maar ook op zandgrond [1]), gelijkerwijs het in de oude Oostfriesche wetten vooral en andere bescheiden veel voor komt, even als in die van *vergader-* of *regtplaats*, maar nergens uitdrukkelijk in die van eene *opgehoogde plaats*, nog minder *wierde*. Von Wicht heeft het eerst, naar het schijnt, *warf* zoo verklaard en is door anderen geredelijk daarin nagevolgd geworden. Wachter in zijn anders zoo volledig woordenboek zwijgt van deze beteekenis, om reden zeker, dat hij die in geen oud bescheid aangetroffen heeft. Dan de grond waarop von Wicht's verklaring steunt, is wel ingezien, niet dan eene hoogst bedenkelijke, zoo niet verkeerde, opvatting van het woord *werp* en van de zinsnede, waarin het op eene en andere plaats in de oude Friesche wetten voorkomt.

Hij vertaalt namelijk de woorden *thi vedeles werp* in het oude Friesche Seendregt art. 22 (*Ostfr. L. R.* S. 45) door *der fehdelose Warff* en verstaat daaronder het *veedelooze kerkhof* van *vehde*, *veede*, *turba* of *strijd*, en *leeg*, *ledig*, dat is dan het *bevredigde kerkhof*. De uitgevers van de *Oude Friesche wetten* hebben deze woorden eerst even zoo op het voetspoor van von Wicht vertaald, dáár waar zij in D. I art. 14 staan, hetwelk dus luidt, bl. 30: „Dit is riucht: Dat om dat tzerckhou, buta des *wideles werp*, scel een wey ghaen enz. „Dit is recht: Dat om het kerkhof, buiten den *veedeloozen grond*, een weg zal gaan enz." *Wideles* of *vedeles* is volgens hen ook zamengesteld uit *veede* en 't beroovend woordje *les* loos, *werp* eene *hoog opgeworpene plaats* van 't A. S. *weorpan* en 't M. G. *wairpan*, *werpen*, *opwerpen*, en moet er hier ongetwijfeld de *gewijde grond* onder verstaan worden, waarom zij ook erkennen, dat de woorden *buta des wideles werp* door SICCAMA *ad Leg. Fris.* p. 110 niet ongepast vertaald worden: *extra aquae benedictae jactum*. Ja naderhand hebben zij zelfs in bedenking gegeven, of deze vertaling niet beter is, dan die van von Wicht, schoon van Halsema haar ook gevolgd had [2]), even als

---

[1]) Arends, *Ostfr. u. Jever*, I, S. 108, 110, en Von Wicht, op het *Ostfr. Landr.* S. 393, waar hij *warfen* en keuterijen, als slechts uit weinige meestal van de heerden of eigenlijke boerderijen afgescheurde stukken lands bestaande, tegen deze laatste overstelt.

[2]) Zie zijn *Voorber.* bl. 44. voor het *Hunsing. Landr.* en dit bl. 29 in het IIde D. der werken van *P. E. J. P.*

later nog Wiarda gedaan heeft, bij zijne bijgebragte woordverklaring van *Warf*, alleen er dit bij aanmerkende, dat *wedeles* ook *heilig* kan heeten van *wia heiligen*. Op eene andere plaats namelijk der *Oude Friesche wetten*, D. I, art. 6, bl. 239, komen die woorden weder op deze wijze voor: „Hueersoma claget, dat deer faren se inoer dine *vedeles werp*, ende dioe vyede eerde epened se enz." „Wanneer men klaagt, dat er gevaren zij op het *kerk-hof*, en de gewijde aarde geopend zij" enz. In het Hunzingoër wetboek t. a. p. bl. 29: „Raf eden uppa kerchove binnen trim *wedeles werpen*" enz. Wanneer immers, zoo merken zij aan, *vedeles* of *wideles* genomen wordt voor de genitiv. van *vedel* of *widel*, in de beteekenis van *wijdzel* en dit voor *wijwater (aqua lustralis)*, dan zoude zulks met de woorden niet kwalijk strooken, vooral de laatste uit het Hunzingoër Landregt. Roof gedaan op het kerkhof binnen *drie veedelooze gronden* heeft huns inziens geenen zin (waarom ook Wiarda het het woord *trim* of *drie* in de aanhaling van die plaats zal uitgelaten hebben), maar *binnen drie wywaters werpen*, dat is, binnen den omtrek die met driemaal te werpen bevochtigd kan worden, geeft eenen goeden zin.

Von Richthofen heeft deze uitdrukking nog nader toegelicht en buiten alle bedenking aangetoond, dat *wedeles werp* beduidt *wijkwast werp* of *besprenging*, als zijnde *wedel wijkwast*, *aspergillum*, zoodat hier bij *werp* aan geene hoogte te denken valt (zie zijn *A. f. Wörterb.* v. *wedel*). Hij neemt ook, gelijk anderen doen, overal elders dit woord in de Friesche wetten voor *wurf*, *werping*, uitgezonderd op eene enkele plaats in de Rustinger wetten, waar hij vermoedt, dat *werp* voor *warf* staat. Men leest daar namelijk, waar over het dijkmaken sprake is: „Alsa thi inrosta to tha dike cumth, sa hagere alsa gratene fretho opa tha dike, alsare oua tha *wilasa werpe*, and alsareoua tha weida sterekhoui." In het Wurster Landregt, p. 84, luidt deze plaats dus: „Also de bynnen tho deme dike kameth, so horet he tho groten frede vp dem dyke vnd vp deme *wegelosen worpe*, alse vp dem geweygeden karkhaue." Dat *wilasa werp* niet gelijk staat met het zoo even besprokene *wedeles werp*, gelijk Wiarda meende, merkt hij met regt aan, omdat *wilasa* een bijvoegelijk woord en *wedeles* de gen. van *wedel* is. Naar den vorm, meent hij, konde *wilas*, daar *wei wi*, *weg*, en *las*

loos is, gelijk het angels. *vegleas*, *wegeloos*, *invius*, beteekenen, zoo niet het verband der rede zulks weêrsprak. *Wilas* dunkt hem dan liever zamengesteld te zijn uit *wi*, het oudhoogd. *wihi* (*weihe*, *consecratio*), en *las* (*loos*) en derhalve te beteekenen *ongewijd* en *wilasa werpe ongewijde geregtplaats*, welke in tegenstelling zoude staan met het *gewijde kerkhof*, zóó dat beide gelijken vrede genoten. Zie zijn *A.f. Wörterb.* v. *wilas* en de plaatsen in zijne *A.f. Rechtsq.* S. 122.

Tegen deze verklaring hebben wij echter grootelijks onze bedenking. Wat *wilasa* vooreerst aangaat, wij geven de voorkeur aan de uitlegging door *wegeloos*, *invius*, *zonder weg* of ongebaand, gelijk het latere Wurster Landregt het verstaat. Von Richthoven beschouwt die ook als taalkundig gegrond en verwerpt haar alleen omdat hij dezelve niet weet te rijmen met den zamenhang waarin het woord voorkomt, inzonderheid, naar 't schijnt, niet met *werpe*, waaraan hij hier uit verlegenheid de beteekenis van *regtsplaats* geeft, daar die van *wurf* niet past. Maar het zoude hoogst vreemd zijn, dat op deze enkele plaats het woord *werp* alleen de beteekenis van *warf*, *regtsplaats*, had, en nergens anders. Het is ook geenszins noodig haar aan te nemen. In den gewonen zin van *werp* kan dit woord hier wel is waar niet genomen worden, maar het komt, althans in latere Friesche en andere stukken, buitendien nog in den bijzonderen zin van *aanwas* of *aangeworpen land* aan de kust voor. Deze voegt hier zeer wel ook bij *wilasa*, *wegeloos*. *Wilasa werpe* zoude dan beteekenen den *ongebaande aanwas* en staan tegen over den gebaanden dijk en de zin der rede deze zijn: dat de binnendijks gelande op den dijk komende (tot deszelfs bewaring) even grooten vrede zoude genieten op den dijk alsook op den ongebaande aanwas als op het gewijde kerkhof. Dat het Wurster Landregt deze plaats zoo begrepen heeft, is wel buiten twijfel, en schoon dit onze uitlegging wel niet onwederlegbaar staaft, zoo pleit het toch niet weinig voor hare juistheid. Wij hebben hier ook nog wel gedacht aan *weg*, *wei*, *water*, zoodat dan *wilasa werpe* konde beteekenen *waterlooze* dat is *drooge aanwas*, gelijk er verder gesproken wordt van „buta dike heles londes en grenes turues" „buitendijks vast land en groene zode of swaarde", en dit zou ook wel passen, schoon het vreemder klinkt. Dan welke uitleging van *wilasa* men kieze, wij houden ons overtuigd,

dat *werpe* (*worpe*) hier niet wel anders kan beteekenen dan *aanwas*, gelijk wij dit woord in die beteekenis niet zeldzaam in latere Friesche stukken met name de *Beneficiaalboeken* van Friesland hebben aangetroffen. Wij lezen aldaar onder anderen: „oppe *werp*" onder Wirdum aan den ouden dijk der Middelzee gelegen (bl. 77); „dat *werp*" buitendijks te Niekerk (bl. 143); „dat cleyn *werp*" aldaar (bl. 144); „op 't *werp*" te Hallum (bl. 144, 145); „op 't *worp*" te Tonauwerd (bl. 171); „Hemminga *worp*" te Holwerd (bl. 178); „zes pondemat. lants, geheeten *den werpen*" tot Hatzum (bl. 334); „*Lutke werpen*" te Oosterwierum (bl. 362) enz. In andere vroegere oorkonden vindt men *aanwerp* of *anworp* [1]). Dat hier *werp*, *worp*, even als *aenwerp*, *anworp*, waarlijk *aanwas*, *aangeworpen* of *aangeslijkt land* aanduidt en in het minst geene opgeworpene hoogte, zal niemand, deze plaatsen inziende, met ons twijfelachtig vinden.

Nergens komt alzoo in de oude taal *werp* voor *warf* noch als eene *hoogte* voor, even min als *warf* zelf zulks ook heeft kunnen beteekenen. Zij die, misleid door het gelijkluidende van deze beide woorden vooral in het tegenwoordige hoogduitsch, *warf* van *werpa* afleidden en met *werp* gelijk stelden, begingen eenen groven misslag tegen de taal. Voor *werp*, *werpa*, zegt men nu in het hoogduitsch, door den overgang van de *p* in *f*, wel *wurf*, *werfen*, maar vroeger sprak men zoo nooit. *Werp*, *werpa* was geheel verschillend van *warf*, *warfen*; de eerste woorden beteekenden altoos *werp*, *werpen*, de laatste nooit anders dan *keer*, *keeren*, of dergelijks. Men zal ze steeds zoo aantreffen. Al is dan nu ook *wurf* in de plaats van *werp* gekomen, zoo blijft het nogtans te onderscheiden van *warf*, zoowel in beteekenis als het in spelling zelve nog verschilt. Wanneer derhalve von Richthofen, gelijk anderen, *warf*, waar het in de oude Friesche wetten in de beteekenis van *werf*, als in *timmerwerf*, of van *huisstede* voorkomt, door eene *ophooging* of eenen *opgeworpen heuvel* verklaart, gelijk het platduitsche *warf* thans ook beteekent, zoo geeft hij daaraan eene beteekenis, welke het woord hoogst vermoedelijk toen nog niet, in allen gevalle geenszins uit zich zelf bezat.

---

[1]) Van Mieris, *Charterb. v. Holl.* IV, o.a. in de brieven van 1414 bl. 310, en 1436, bl. 1085.

In al de plaatsen, welke hij uit die wetten heeft bijeengebragt, waarin *warf* in voorzeiden zin wordt vermeld, kan dit woord, overeenkomstig het gezegde, herleid worden tot de grondbeteekenis van eenen zekeren omtrek gronds, strekkende tot woning of iets anders; want dus komt ook *hawerf* voor als eene plaats zeker tot berging van het hooi dienende, waarbij wel niet aan een hoogte kan gedacht worden. Wij willen niet ontkennen, dat *warf*, vooral in den gewonen zin van *huisstede*, er tevens niet zelden eene verhevenheid aanduidt; maar dit denkbeeld is slechts bijkomend, geenszins onafscheidelijk daaraan verbonden, noch maakt er het kenmerk van uit. Neen eerst later zal de beteekenis van hoogte overdragtelijk daaraan gegeven zijn, toen de oorspronkelijke meer en meer in den achtergrond week en verouderde, wij gissen, op dezelfde wijze, als die van *wert* of *wort* aan geene zijde der Wezer, door toepassing namelijk ook van het woord *warf*, evenals *wurt* enz., eigenlijk eene *huis-* of *hofstede* beteekenende, op de hoogten zelve, waarop zij meestal gelegen waren, en zoo voorts meer algemeen op onze hoogten of de *wierden*, op dergelijke wijze dan ook als zij aan dezen haren naam gekomen zijn. In plaats derhalve dat *warf* de beteekenis van *heemstede* of *vergaderplaats* ontvangen zoude hebben van de hoogten, zullen integendeel deze van gene den naam ontleend hebben. Na dit alles is het ook klaar, wat wij vroeger aanmerkten (*Bijdr.* IX, 16), hoe verkeerd Bilderdijk handelde, wanneer hij *werp* met *terp* gelijkstelde en op dien grond dit voor eene opgeworpene hoogte verklaarde. Zoo mag waarschijnlijk insgelijks het gezegde van Hoeufft, dat de terpen in Oostfriesland *werphügel* geheeten worden, uit dezelfde onzuivere bron gevloeid zijn, schoon wij niet weten van waar, daar wij dit woord bij geen' schrijver van dat oord op deze wijze gebezigd hebben aangetroffen.

Genoegzaam alzoo zal de meening, als of *warf* van oudsher eigenlijk eene *opgeworpene hoogte* beteekende en in het bijzonder aan onze *wierden* eigen geweest is, wederlegd zijn. Wij willen desniettemin dit verjaarde regt aan die hoogten in Oostfriesland en elders ook gaarne laten behouden. Zij dragen daar hunnen naam van *warfen* met even regt als bij ons dien van *wierden*.

Maar de vraag blijft nu, of en in hoe verre de namen van plaatsen in Oostfriesland vooral met de uitgang *warf* van wezenlijke *Warfen* dus genoemd zijn, dan niet. Met velen moge zulks het geval wezen, met allen wel niet, zooals uit het overzigt dier plaatsen zal blijken. Dorpen althans van belang worden er met dien naam in Oostfriesland weinig aangetroffen, meer buurten en boerenplaatsen, maar ook niet zoo talrijk als men zoude verwachten, wanneer *warf* de aloude oorspronkelijk naam van onze hoogten ware. Zij bevinden zich ook bijna allen wel op klei; maar in hoe verre zij daarbij werkelijk op warfen gelegen en daarvan genoemd zijn, hebben wij niet naauwkeurig noch met zekerheid kunnen te weten komen. Zoo liggen in Norderambt de buurten *Ooster-* en *Westerwarfen*, *Waterwarf*, verder langs de kust de boerenplaatsen *Onnewarf*, *Munkewarf*; in het ambt Esens de buurten of kleine dorpen *Anderwarfen*, *Bettewarfen* en de boerenplaats *Buschwarfen* bij Esens; omtrent het daaronder ook behoorende dorpje *Helsenwarfen* is het onzeker of het wel op klei en niet op zandgrond is gelegen en of de daarbij volgens sommige kaarten aangeduide hoogten wierden dan wel zandheuvels zijn, zooals er hier meer in de buurt worden gevonden. Aldus ligt er nog zelfs bij het naburige dorp Wirdum, volgens Arends, eene streek zandland „die *Gaste* und *Warfe*" geheeten [1]). In Witmunder ambt heeft men de buurten *Groot-* en *Kleinwarfen* op klei; desgelijks in Jeverland het dorp *Warfen* onder Minsen, maar *Moorwarfen* bij Jever en *Wolfswarfen* onder Sillenstede liggen waarschijnlijk op zand- of veengrond [2]).

Gelijk in de provincie Groningen de naam van *Warven* voor onze heuvelen ongewoon is, ze worden er ook weinige plaatsen met deze benaming in dien zin gevonden. Men treft hier slechts een paar dorpen zoo genoemd en tevens op wierden gelegen aan, zooals *Warfum*, en dit werd oulings, zooals wij zagen (*Bijdr.* X, 19), ook nog wel *Uuerthen* of *Uerthem* genoemd; alsmede *Warfhuizen*, in Hunzingo. De *Leenster wierden* worden daar ook *warfen* geheeten (*Bijdr.* X, 20). Zoo in Fivelingo *Tjamsweer*, *Thiamerswerve* bij Emo, die ook, alsmede Menko, spreekt van eene plaats

[1]) *Ostfriesl. u. Jever*, II, 23.
[2]) A. w. II, 217, 219, 258.

(*villa*) *Romerswerve* of *Rhromersuuerf*, waar het Nijenklooster tusschen Jukwerd en Krewerd gesticht is geworden[1]; de eerste ook nog van een *Wigbaldesuuerf* eveneens in Fivelingo[2]). Voorts liggen daar onder Opwierde een paar kleine wierden, hebbende ieder eene hoogte van $1^1/_2$ e. boven het maaiveld en eene uitgebreidheid van 1 b., welke de *hooge* en *kleine hooge werf* genoemd worden; de *Warven*, eene buurt onder Oterdum, bestaande uit onderscheidene verspreide woningen op hooge heemen gebouwd, en welligt meer dergelijke plaatsen. — Zoo is er ook eene van dien naam niet op een wierd of dergelijke hoogte, maar wel op hoogen zandgrond gelegen, te weten *Oude Werf* onder Bovenboeren bij Winschoten. Men ziet hieruit dat in ons gewest de beteekenis van *warf* of *werf* wat dubbelzinnig is en twijfelachtig of die naam een *wierd* of *heemstede* aanduidt.

In de prov. Friesland en elders in ons land schijnt *warf* als plaatselijke benaming nog zeldzamer te zijn, en wij zullen er ons om deze en andere redenen niet verder bij ophouden, maar dit woord genoegzaam toegelicht achten.

Behalve die van *terp*, *wierd*, *wier* en *warf*, welke wij achtereenvolgens hebben beschouwd en getracht te verklaren, worden of zijn aan de daaronder bedoelde hoogten nog andere namen gegeven. Zoo hebben wij in den aanvang (IX, 2) daarbij genoemd die van *Hil*, *Kibl*, *Mot*, *Cog*, *Kling*, *Wijk* enz., en wij zullen ten slotte ook over dezen nog een enkel woord hierbij voegen. Wij kunnen kort zijn, omdat deze namen zeldzaam of vreemd, zoo niet onjuist, daaraan gegeven zijn. Zoo schijnt dit al aanstonds het geval te wezen met het eerstgenoemde woord *hil*. Met dezen naam zouden de terpen of dergelijke heuvelen in Zeeland genoemd zijn. Eenige kronijk- en andere schrijvers van dit gewest getuigen dit zelve. Zoo lezen wij in de kronijk van Zeeland van Reigersbergen en Boxhorn daarover het volgende: „Door geheel Denemarcken, als oock in Zeelandt, zijn nog te zien veel hillen ofte berchskens, met menschen handen ghemaeckt, die aldaer *kibl*, dat een hooghte te zeg-

[1]) Zie hunne *Kronijken*, n. u. van Emo, p. 8, 9, van Menko, p. 252. Verg. *Bijdr.* X, 226.

[2]) *Kronijk* van Emo, p. 124.

gen is, ghenoemt werden. Dese wierden ghemaekt, ofte om sich daer op te berghen teghen de vloedt van de zee, ofte tot een teecken van aldaer ter plaetse bevochten zeghe, ofte tot begravinge van voorname Heeren ende Helden, werdende noch aldaer, als sij afgekert werden, veelderhande wapenen, ende ander tuych ghevonden, hetwelcke men neffens den dooden, onder de aerde ghewoon was te begraven" [1]). Dit wordt tot een bewijs mede aangevoerd voor de herkomst van de inwoners van Zeeland uit Denemarken. Indien wij de plaats wel verstaan, dan zouden hiernaar de hoogten, die men in Zeeland *Hillen* noemde, in Denemarken *Kibl* heeten. Wij hebben dezen laatsten naam nergens meer aangetroffen noch kunnen te huis brengen, zoodat wij er ook geene andere melding dan deze van kunnen maken, om ons te bepalen bij dien van *hil*, dien ook andere schrijvers aan gezegde hoogten in Zeeland toekennen [2]). Het woord *hil* is zeker bekend genoeg ook elders in ons land en daarbuiten, vooral in Engeland, en beteekent, volgens onze taalkenners, in 't algemeen eene hoogte, heuvel of bergje, naar de grondbeteekenis zeker, die in dit woord ligt, van *hoog* [3]). Eenige plaatsen habben daarvan den naam, zooals *Piershil* in het land van den Briel, in 1524 bedijkt, vroeger een eilandje; *Kijfhille* bij den Briel; *Ruigenhil*, thans ook een polder bij de Willemstad; *Ruigenhil*, *Prinsenhil*, *Paardehil* zijn aanwassen van het Biesbosch; de *Heal* ten z. van Utrecht, enz. In het land van Putten en dat van Altena, is eene heerlijkheid, eenvoudig *Hille* genaamd. In de baronie van Breda noemt men de hoogten op de akkers, hetzij door de natuur, hetzij door menschenhanden gevormd, nog *hillen* of *hillekens*, en vele andere hoog gelegene plaatsen aldaar worden van ouds *de Hil* geheeten. Het

[1]) Zie *Chronück van Zeeland*, door J. Reijgersbergen en M. Z. van Boxhorn, Middelb. 1644, I, 64.

[2]) Zie verder Gargon, *Walchersche Arcadia*, I, 31. J. ab. Utrecht Dresselhuis, *de prov. Zeeland*, Middelb. 1836, bl. 10, en *de Godsdienstleer der oude Zeelanders*, Middelb. 1845, bl. 112.

[3]) Zie o. a. Wiarda, *Alt Fries. Wörterb.* v. *Hel.* Deze leidt hiervan ook *Heller* af, zooals in Oostfriesland de aanwas heet, bij ons *Kwelder*; Ten Kate, *Aanleid.* enz. II, 208. Bilderdijk, *Verklar. Geslachtlijst der naamw.* op *Hil*, doch vooral Hoeufft, *Taalk. Bijdr.* bl. 57. Merkwaardig is de plaats bij Gabbema, *Nederl. Watervloeden*, bl. 242, waar deze *hil* met *werf* gelijk stelt in deze zinsnede: »om het lijf te bergen liepen ze na een hoogen Hil of werf." Cats zegt in zijn *Huwelyksfuyck*: »Over hil of over klip."

wordt er ook nog in de beteekenis van hoog buitendijks aangespoeld voorland, dus even als of voor *waard* gebezigd [1]). En dit schijnt ook wel de gewone beteekenis in Zuidholland te zijn, volgens de vandaar bijgebragte plaatsen. Als een meer algemeene naam dus voor hoogten of hoog gelegene plaatsen, zal die ook bezwaarlijk als een eigen of bijzondere naam voor onze hoogten kunnen aangemerkt worden. Doch het wordt buitendien betwijfeld of de hoogten, welke in Zeeland en andere genoemde plaatsen met dien naam bestempeld worden, wel zijn gelijk te stellen met onze terpen [2]).

Den naam van *Motten* vinden wij in een Duitsch werk gegeven aan hoogten die op de onbedijkte marsch- of kwelderstreken opgeworpen zijn, om bij hoogen vloed zich aldaar op te houden of het vee daarop te drijven [3]). Daar nu zulke hoogten met onze terpen, in hunnen meer oorspronkelijken toestand vooral, kunnen vergeleken worden, zoo hebben wij gemeend ook dezen naam niet geheel met stilzwijgen te moeten voorbijgaan, schoon hij anders daaraan vreemd schijnt te zijn. Ik trof toch nog in een Vlaamsch werk denzelfden of dergelijken naam aan, te weten die van *mote* en wel gelijknamig met *terp* voor omwalde heemsteden, waarop versterkte huizen of landhoeven gestaan hebben [4]). Meer nog komt met de aangehaalde omschrijving van *motten* overeen die soort van hoogten, welke op de

---

[1]) Zie Hoeufft t. a. pl.

[2]) Zie Westerhoff, *twee hoofdstukken uit de geschied. van ons dijkwezen*, bl. 249. W. voert daarbij ook aan L. Mathieu, *sur les buttes de terre de la Zélande, nommées communément, refuges*, in de *Mémoir. et Dissertat. sur les Antiquités Nationales et Etrangéres, publ. par la Soc. Royal. des antiquaires de France*, T. II, Par. 1820, p. 140, 148—151.

[3]) Zie *Vollständiges Generalregister über die Zwölf Bände der allgem. Encyklopädie der gesammten Land = und Hauswirstschaft der Deutschen* u. s. w. von J. W. Krauze u. D. C. W. E. Putsche, Leipz. 1831, S, 281, v. *Motten*, waar men dit leest: »*Motten*, nennt man in unbedeichten marschgegenden, die den Wasserfluthen ausgesetst sind, die aufgeführten Hügel, um bey hoher Fluth sich da aufzuhalten, oder das Vieh darauf zü treiben."

[4]) Zie *Alouden Staet van Vlaenderen vóór en ged. het Leenroerig Bestier* enz. door P. Jansens, Brugge, 1841, bl. 34, waar in eene aant. staat: »Men ontmoet nog in vele plaetsen hooge omwalde *terpen* of *moten*, waerop, voor het meeste deel, *Castels*, *Manoirs* of versterkte landhoeven gestaen hebben." De S. noemt verder, bl. 429, de Wercken in de prov. Westvlaanderen tusschen Thourout en Dixmude gelegen een »*terp* of *hooge mote*."

buitendijkslanden in ons gewest en andere van ons land vroeger niet ongewoon waren en vooral dienden om tot een verblijf- of toevlugtplaats voor vee en wel schapen bij vloed te dienen. Zoo worden op oudere kaarten van Zeeland en Staatsvlaanderen zulke hoogten aangewezen op die landen, welke voorzien zijn met eene soort van woning, doch den naam van *stellen* dragen, ook soms met een of anderen bijnaam onderscheiden, zooals *Rumoirt stelle*, *Stelle van Camberon* enz. Dit woord *stelle* of *stel* zal denkelijk zooveel zijn als *stalle*, *stal*, en slaan op de woning en niet op de hoogte zelve, te meer, daar er ook dergelijke stellen of huisjes aangeteekend staan zonder hoogten [1]). Overigens is mij de eigenlijke beteekenis van *mot* onbekend; men zou alleen de vraag kunnen doen, of het woord ook verwant is met ons *mijt*, ook eene zekere hoogte of hoop te kennen gevende, zooals in *houtmijt*, *hooimijt* enz.

Dat de terpen ook den naam van *Coggen* zouden gedragen hebben, wordt ons door den geleerden hofprediker Bertram betuigd; hij wil zelfs dat de Kauchen, of vroegere bewoners van Oostfriesland, van deze *Coggen*, anders *Würthen* geheeten, of van *Coggen* in de beteekenis van eene soort van schepen, die vroeger zoo genoemd werden, hunnen naam zullen ontleend hebben [2]). Dan daar, zoover wij hebben kunnen nagaan, hij de eenige is, die van dezen naam onzer heuvelen gewaagt, terwijl dat woord anders zelfs nog heden in de beteekenis van *bedijkt land* of *polder* niet onbekend noch geheel buiten gebruik is, blijkens vele zulke plaatsen met den naam van *Cog* of *Kog*, *Koog*, *Kaag*, *Keeg* enz. [3]), zoo is er alle reden te vermoeden, dat bij hem, of de bron, waaruit hij geput heeft, eene verwarring met dat woord in die beteekenis plaats hebbe gehad.

Met den naam van *Klingen* zijn onze terpen nog door J. J. Harkeroht gedoopt geworden [4]); doch zeker ten on-

---

[1]) Zie voorts over *Stal* en *Stel*, Hoeufft's *Taalk. Bijdr.*, bl. 114.

[2]) Bertram in *Parergis Histor. liter.*, p. 220. Wij hebben deze plaats van Bertram niet uit dit zijn werk zelf, als ons niet ter hand gekomen, maar uit von Wicht, *Ostfr. Landr. Vorb.* S. 11, ontleend.

[3]) Zie o. a. Hoeufft, a. w. bl. 66—88, over dit woord.

[4]) *Oostfr. Oorsprongk.* I, 183. Harkenroht beroept zich op Kiliaan en A. Althamerus, in zijne *Aanteekeningen op Tacitus de morib. et pop. German.*, Ed. Aug. Vind. 1580, p. 234, als de bronnen, waaruit hij geput heeft, dat *kling* van eenerlei beteekenis is met *weert*. Maar ik kan dit bij die schrijvers niet bemerken.

regte, als men nagaat, dat hij geen onderscheid maakt, zooals behoort, tusschen *kling* en *wierd*, even min als tusschen de hoogten zelve, maar aan alle zoo opgeworpene als natuurlijke, op zand en op klei gelegen, door elkander deze namen geeft. *Kling* is bij hem met *wierd* van eenerlei beteekenis, omdat zij beiden een heuvel aanduiden. Maar nu wordt *kling* wel van eene natuurlijke en inzonderheid zandige hoogte, maar nergens, zooverre ons bekend is, dan bij hem, van zoodanige als onze heuvelen zijn, gezegd. Wij treffen alzoo het woord bij onze oudere schrijvers, vooral dichters, aan en in sommige namen van plaatsen zoowel in Nederland als Duitschland, in ons land vooral in de duinstreken van Holland, maar nergens voor onze terpen. *Kling* is derhalve zeker een naam, die verkeerdelijk aan de terpen gegeven is en daaraan niet toekomt.

Zoo is het ook gelegen met den naam van *Wijk*, enkel en alleen door den hoogleeraar Joh. Braunius aan onze hoogten geschonken [1]). Want dat de Nederlanders, zooals hij verzekert, die behalve *terpen* ook *wijken* zouden genoemd hebben, daarvan is ons niets gebleken. Zijne uitlegging van dien naam, als zijnde aan die heuvelen gegeven, omdat zij tot veilige wijkplaatsen dienden, zal dan ook wel niet meer dan eene onderstelling zonder grond zijn, even zeer als zijne herleiding van het latijnsche *vicus* van het nederlandsche *wijk*.

Als voorbeelden van namen eindelijk, welke zoo niet dezelfde, dan toch soortgelijke heuvelen als onze terpen, in vreemde afgelegene oorden dragen, hebben wij opgenoemd, die van *Tepe* en *Indian mounds*. De laatsten worden niet zelden gevonden in de Vereenigde Staten van Amerika en zijn waarschijnlijk aldus, *Indiaansche hoogten*, geheeten naar de voor de vermoedelijke stichters of aanleggers gehoudene Indianen of oorspronkelijke inwoners. De eersten met den naam van *Tepe* zijn veelvuldig te vinden in de vlakten van Troje en Thracië, en die naam zoude, volgens den reiziger, die ons dit mededeelt, eene verbastering zijn

---

[1]) *Selecta sacra*, p. 730. »Vocare autem solebant (Belgae) sua lingua ejusmodi altitudines arte congestas, *Terpen* et *Wijken*, unde Latinorum *vicus*, quasi ibi essent tuti. Inde postea integros pagos *Terpen* aut *Dorpen*, quod eo se recipiant, nominarunt."

van het grieksche woord ταφοσ, waarmede Homerus de grafteekenen, voor zijne helden opgerigt, bestempeld heeft, gelijk ook de overlevering deze heuvels voor rustplaatsen van beroemde mannen uit de Ilias en Odyssea houdt, waaraan de schrijver echter twijfelt [1]). Bij de Grieksche schrijvers dragen de opgeworpene hoogten, waarop de meeste steden en dorpen in Egypte aan de Nijl gebouwd zijn en die men dus ook met onze terpen vergelijken kan, den naam van χώματα; en dit woord wordt in het latijn door *aggeres*, d. i. *dijken*, vertolkt en afgeleid van χεω, *terra aggesta exstruo*, even als χους door *terra aggesta*, volgens het Lexicon van Schriverius op χωσα. Het laatste naamwoord beteekent dus *opgebragte aarde* en het eerste werkwoord *daarmede ophoogen*. Die Grieksche benaming van χώματα zal echter wel niet als een eigen naam voor die hoogten aldaar te beschouwen, maar toch in het bijzonder zoo genomen zijn, om de gesteldheid van die heuvelen, als *opgeworpen* namelijk, uit te drukken [2]), zooals blijkt uit het daarmede verbondene werkvoord επιτασσειν, *collocare*, *ophoopen*, en de tegenstelling van dezelve tegen natuurlijke hoogten op eene plaats bij Srabo. — Men zou hier misschien ook nog kunnen bijvoegen de *Terramares* in Italië voor korten tijd ontdekt. Het zijn kleine bergjes van omstreeks 5 m. hoogte en 60—70 m. in doorsnede, die in de vlakte rondom Modena en op enkele andere plaatsen van Noord-Italië zich verheffen en met onze terpen, doch ook met de paalwoningen van Zwitserland en andere landen vergeleken zijn [3]). Doch het zij genoeg, hieraan te herinneren, om hiermede onze etymologische onderzoekingen omtrent de namen der Terpen te kunnen eindigen.

---

[1]) Zie *Reis van Konstantinopel door Turkije*, *Walachije*, *Transilvanië en Hongarije naar Duitschland*, door R. Walsch, uit het Eng. Amsterd. 1829, bl. 111.

[2]) Zie verder over de Terpen of gelijksoortige hoogten aan den Nijl, Herodotus, I, 11 n. 97, 137; Diodor. Sicul. I, 1, p. 23, 41, 66. Strabo, *Geogr.* I, XV, p. 1014, I, XVII, p. 1137. Seneca, *Nat. Quaest.* I, IV, c. 2, t. 11, p. 750. Verg. Goguet, *de l'orig. des lois* etc. T. II, p. 122, Ed. Par. 1820.

[3]) Zie over deze *Terramares*, in het internationaal archeologisch congres, te Bologna in Oct. 1871 gehouden, vooral besproken, het verslag hiervan in de *Isis*, *Weekbl. voor Natuurwetenschap* onder red. van Dr. D. Huizinga, 1ste Jaarg., nr. 3, bl. 26.

BESCHRIJVING

VAN EENIGE

ALBA AMICORUM.

(Vervolg van Dl. IX, blz. 56).

V.

Het album van Jacobus Alting.

1637—1640.

Het album, waarvan ik thans eene beschrijving zal geven, is aangelegd door Jacobus Alting, die als oostersch-taalgeleerde en theoloog van 1643—1679 een sieraad was onder de Groninger hoogleeraren. Zijn levensloop en zijne verdiensten zijn overvloedig bekend uit de bronnen, door mij opgegeven bij zijn levensbericht in het *Gedenkboek der hoogeschool te Groningen*, Bijl. I, 29—31. Zonder daarover dus op nieuw te willen uitwijden, zal ik mij bepalen tot dit album, als een tot nu toe onbekende bron voor de kennis van de personen, met wie Alting, gedurende zijn akademietijd, in aanraking is geweest, personen die op zijne vorming een grooten invloed hebben uitgeoefend.

Vooraf zij herinnerd, dat onze Alting op dertienjarigen leeftijd, den 19 Sept. 1631, als *Philol. stud.* te Groningen is ingeschreven. Toen dit album, dat mij welwillend ter beschrijving is afgestaan door Ds. Menzo Alting Mees, predikant te Huizinge, in 1637 werd aangelegd, was hij mitsdien 18 of 19 jaren oud. Bij het doorbladeren ontwaart men terstond, dat de meesten, die inscriptien gaven, beoefenaars moeten zijn geweest van de oostersche talen, want, behalve vele Grieksche, ontmoet men telkens Hebreeuw-

sche, Syrische en Arabische inschrijvingen, waarvan ik de vertaling en verklaring verschuldigd ben aan de belangstellende welwillendheid van prof. Valeton en van den heer M. M. Cohen, Israelitisch godsdienstonderwijzer te Assen.

De inscriptien, welke Alting in 1637 te Groningen ontving, zijn van:

Henricus Keidtwerdius, van Wezel, die den 31 Maart 1634 als Phil. et Theol. stud. te Groningen, en den 28 Maart 1636 te Franeker, is ingeschreven. Hij schreef in 't Hebreeuwsch

Heil hem, die zegt:

Ik heb geene moeite aangewend en evenwel geleerd; geloof hem niet,
Ik heb moeite aangewend en niet geleerd; geloof hem niet,
Ik heb moeite aangewend en heb geleerd; geloof hem.

De schrijver heeft hier den aanhef van Ps. I, vs. 1 overdragtelijk geplaatst voor de Rabbijnsche spreuk. Op het gebied der Hebreeuwsche letterkunde toonde hij dus reeds te huis te zijn. Ook voegde hij er nog een paar regels Grieksch bij.

Wenceslaus Osicius, een Bohemer, sedert 17 Dec. 1629 reeds Theol. student te Groningen;

Elhardus Uchteman, waarschijnlijk een Bremer, den 3 Sept. 1629 te Groningen ingeschreven. Bij het verlaten der akademie liet hij gaarne een albumblaadje „doctrina et pietate commendatissimo Dno. possessori Jacobo Alting, sacrarum literarum et linguarum solertissimo studioso, in conversationis jucundae et fructuosae memoriam." Blijkens Syrische, Hebreeuwsche en Grieksche inscriptien beoefende hij, even als Alting, het oostersch.

Franciscus Matthias Schilherus, Jur. et Polit. stud., geboortig van Lubeck, den 5 Julij 1636 als student ingeschreven. Hij gaf het zoo ware gezegde van Cicero ten beste:

Sine amicorum benevolentia, neque in adversa,
neque in secunda fortuna quisquam vivere potest [1]).

M(ag). Johannes Schoenauuerus, van Bazel. In het Album Academiae trof ik hem niet aan.

Conradus Waltherus, van Hamburg. Bij het vertrek van de hoogeschool, waaraan hij sedert 13 April 1630 had

[1]) Zonder welwillenheid van vrienden, kan niemand, zoo min in voorspoed als in tegenspoed, leven.

gestudeerd, schreef hij Joël II, 32, in het Grieksch, en eene spreuk van Hieronymus op een blaadje.

In 1637 werd Alting telkens *Liter. stud.*, in 1638 *Theol. stud.* genoemd. Van het laatste jaar heeft men de volgende inscriptiën:

Johannes Rademacher, van Wezel, den 21 April 1634 als Phil. Stud. ingeschreven. Van zijne hand vindt men de Grieksche teksten Rom. XI, 10 en Gal. VI, 3, nevens de verzen van Plautus, *Trinummus*, Act. I, Sc. II, 54—57.

Wilhelmus Tehr Schmitter, van Wesel, Phil. stud., die den Griekschen tekst Rom. XVII, 21, inschreef.

Georgius David Mulheuselus, P(alatinus?), schreef bij zijne doorreis naar elders het *olim meminisse juvabit.*

Andreas Pilger, Palatinus. Als deze dezelfde is als Andreas Conradus Pilgerus, Kirchbergensis, die reeds den 19 Mei 1624 als Theol. stud. in het akademie-album voorkomt, dan heeft hij zich lang te Groningen opgehouden.

In Mei 1638 vertoefde Alting eenige dagen in Oostfriesland, waar hij zijn album heeft voorgelegd aan de drie eerstvolgenden:

Vosbergius, zoo meen ik de handteekening te moeten lezen van den man, die met eene zeer bevende hand er te Emden een bijbeltekst in schreef.

Johannes Althusius, Syndicus der stad Emden. Deze 81jarige grijsaard schreef nog met vaste hand den Latijnschen tekst Ps. II, 1. Ten jare 1556 of 1557 te Emden geboren, te Bazel in de regten gepromoveerd, werd hij in 1590 professor te Herborn, en vervolgens ook, naar het schijnt, te Steinfurt. Althusen sloeg, toen hij eenmaal Syndicus in zijne geboortestad was, benoemingen tot hoogleeraar te Leiden en Franeker af. Zijne inscriptie is van den 8 Mei 1638. Alting heeft er bij aangeteekend, dat hij reeds den 12 Aug. dv. in 81jarigen ouderdom overleed. Over hem en zijne juridische werken leze men J. F. Juglers *Beyträge zur juristischen Biographie*, II, 270—76. Deze voortreffelijke biograaf was omtrent Althusen's geboorte- en sterfjaar echter in 't onzekere.

Frelicius Ulderici. Geboren te Weener in 1610, werd hij 3 Febr. 1630 student te Groningen en in 1636

predikant ter zijner geboorteplaats. In 1648 vertrok hij naar Blijham en van daar naar Emden in 1651. Hij overleed den 14 April 1685, 75 jaren oud. Vgl. E. Meiners, *Oostvr. Kerkel. Gesch.* II, 513, waar van hem gezegd wordt: Hy is buiten kyf een geleerdt man geweest, en het gene hy voor hadde, zocht hy met alle krachten door te zetten." Zijne inscriptie, d.d. 8 Mei 1638, zonder opgave van plaats, maar ongetwijfeld te Weener gegeven, bevat de woorden:

Appropinquate Deo, et appropinquabit vobis [1]).

Johannes David Wilhelmi, Bachareo Archi-palatinus, een landgenoot en boezemvriend van Jac. Alting, den 4 Dec. 1634 als student te Groningen ingeschreven.

Petrus Crugotius, predikant bij de Hollandsche gemeente te Frankendal (Servus in Ecclesia Belgica Francodalij), een vriend, van wien Alting in Sept. 1638 te Groningen een blaadje verkreeg, met het opschrift:

Lucae cap. X, vers 41;
Eines ist Noth.
Multa sciant homines alij, mî sufficit una
Cognitioque Dei, cognitioque mei [2]).

Joannes Rudolphus Wetstein, van Bazel, tot hoogleeraar in de Grieksche taal aldaar benoemd in 1637. In 1638 bezocht hij Frankrijk, Engeland en Nederland, overal betrekkingen met geleerden aanknoopende. Zoo kwam hij ook te Groningen, blijkens dit album, waarin hij in 't Hebreeuwsch de woorden van Ps. XXV, 21, en voorts een paar regels Grieksch, ja zelfs zijn naam, woonplaats en de dagteekening, alles in dezelfde taal, schreef. Hij was de vader van den beroemden J. H. Wetstein, boekdrukker te Amsterdam. Zijn levensberigt vindt men bij Niceron, II, 140—144, en in de Duitsche uitgave van Baumgarten, II, 376—381.

Daniel Birr, van Colmar. Hij is de eerste, die Alting (15 Sept. 1638) *S. S. S. Cand.* noemt.

Johannes Henricus Bestenfeldius, philosophiae in Illustri schola Albensi, quae est in Transsylvania, pro-

---

[1]) Naakt tot God, en hij zal tot u naken (*Jac.* IV, 5).

[2]) Andere menschen weten vele dingen; mij is het voldoende te gelijk God te kennen en mij zelven.

fessor. Vermoedelijk heeft hij zich eenigen tijd als vlugteling in Groningen opgehouden.

M(ag.) Johan Fuchs. Deze schreef bij zijn vertrek naar Bremen:

Quid est nostra vita? nil, nisi peregrinatio invita [1]).

Philippus Gualtherus Schreckenfuchs, een vlugteling uit Oppenheim, den 19 Mei 1636 als student te Groningen ingeschreven.

Elias Coriarius en Jacob von Hoff v. Letzetzs bleven mij onbekende personen. Mogelijk behoorden zij tot het gevolg van:

Guilleaume, Landgrave de Hessen, van wien de spreuk: *En Dieu mon esperance.* In hem ontmoeten wij den jeugdigen Willem VI, Landgraaf van Hessen-Cassel, geb. 23 Mei 1629, zoon van Willem V, de standvastige, die in 1637 overleden was. Hij zal zijne moeder, de beroemde Landgravin Amalia Elisabeth, vergezeld hebben, toen zij in 1638 zich te Groningen ophield om staatkundige aangelegenheden, waarover men leze Wagenaar, XI, 351, en de stukken op het Gron. archief, 1637, no. 6, 7, 8, 1638, no. 10. Zijne inschrijving is zonder datum. Ik gis, dat men die tot December moet brengen, omdat zijn staatssecretaris Joh. Ludov. Sengel in deze maand, voornamelijk als zeer bevriend met prof. H. Alting, de volgende regelen in hetzelfde album schreef:

— — — Multis potiora coronis
Pax animi, corpusque vigens et sobria mensa [2]).
Mitt Gott vnndt mit ehren.

In 1639 werd de lange rij geopend door:

Georg. Frid. Hasius, van Creutznach, een vlugteling uit de Paltz, den 13 Maart 1637 als student te Groningen ingeschreven. Van hem leest men:

In secundis nemo confidat, in adversis nemo deficiat, alternae sunt vices rerum [3]).

---

[1]) Wat is ons leven? Niets dan eene onwillige reis in de vreemdelingschap.

[2]) Vrede des gemoeds, gezondheid en het dagelijksch brood, zijn meer dan vele kroonen.

[3]) Laat niemand zijn vertrouwen stellen op voorspoed, niemand den moed opgeven in tegenspoed, afwisselend is de loop der wereldsche zaken.

Ehr man in dass gelobte landt kommet
muss man durch die Wüste.
Apres un facheux orage revient un beau calme.

Hem volgden:

Franciscus Gomarus, van 1618—1641 hoogleeraar in de oostersche talen en godgeleerdheid te Groningen. Nadat Alting hem den 30 Jan. 1639, zijn 76sten verjaardag, evenals een jaar te voren, een verdienstelijk Hebreeuwsch dichtstuk had aangeboden, schreef hij, bij de uitvoerige vermelding van een en ander, in het Hebreeuwsch en in 't Latijn: *Die de geboden des Heeren bewaart, zorgt voor het heil zijner ziel.* De getroffen grijsaard voegde er nog bij: ac Deum precor ut eximium hoc ingenium ac pietatem diu patri praestantissimo et reip. literariae conservet. Die wensch is vervuld geworden. Alting werd drie jaren later de opvolger van Gomarus.

Janus Steinbergius, hoogleeraar in de regten te Groningen, van 1638—1653. In een vierregelig versje drukte hij zijne hoogachting uit jegens zijn ambtgenoot Hk. Alting en diens veelbelovenden Jacobus.

Johan Georg Rolwag, van Heilbron, en Wilhelmus Uchteman, van Bremen, twee studenten.

Tobias Andreae, nu hoogleeraar in de Grieksche taal en geschiedenis, vroeger de huisonderwijzer bij prof. Hk. Alting, en dus de leermeester van Jacobus, zoowel vóór als gedurende diens akademietijd. Dikwijls wordt hij met den Franeker hoogleeraar van denzelfden naam verward. Andreae spreekt Alting in een achtregelig Latijnsch vers aan als „den grooten kleinzoon van een buitengewonen grootvader, en den buitengewonen zoon eens grooten vaders."

Matthias Pasor, hoogleeraar in de wis- en natuurkunde, later in de Theologie, 1629—1658. Van hem leest men alleen den Griekschen tekst Luc. X, 42, *Een ding is noodig.*

Bern. Julsingh. Bij afwisseling was deze invloedrijke man, die te Herborn, Heidelberg en Genève studeerde, lid der Hoofdmannenkamer en burgemeester te Groningen, tevens curator der akademie. In Scheltema's *Staatk. Nederland*, I, 541, wordt zijn levensloop kortelijk medegedeeld uit het *Progr. funebre.* Vgl. voorts de Wal, *Nederlanders, studenten te Heidelberg en te Genève*, blz. 110, 171. Voorzichtig was zijn raad aan den jongen Alting:

Fide parum, multumque vide, nam fidere multum, et vidisse parum, maxima damna parit [1]).

Johannes Hipstet, van Bremen. Deze jongeling, den 26 April 1638 te Groningen student geworden, heeft ook te Franeker, Leiden en Utrecht gestudeerd. In 1648 werd hij op een tractement van *f* 600 Rector der triviale scholen te Franeker, welke betrekking hij twee jaren later heeft neergelegd, om als Mentor eene groote buitenlandsche reis te doen. Ten jare 1652 zag hij zich tot geheim-secretaris van Graaf Enno von Oostfriesland, eenige maanden later tot professor in het Grieksch, de geschiedenis en welsprekendheid, te Bremen aangesteld. Verschillende voordeelige aanbiedingen o. a. naar Zutphen, Kleef, Franeker, den Haag en Leeuwarden hebbende afgeslagen, overleed Hipstet den 31 Dec. 1682, 70 jaren oud. Vgl. Rotermund, *Lexicon aller Gelehrten, die seit der Reformation in Bremen gelebt haben.* Brem. 1818, I, 208; Telting, *Register v. h. archief te Franeker*, no. 955.

Gabriel Fabricius en Joh. Henricus Otto, twee studenten uit Zwitserland, de een van Bern, de andere van Zurich. Otto was de vriend en medgezel van zijn stadgenoot Hottinger, bij diens bezoek aan buitenlandsche universiteiten. Beide zijn ook op denzelfden dag (13 Julij 1638) te Groningen ingeschreven. Door een *Lexicon Rabbinico-philologicum* en andere werken heeft Otto zich eene eervolle plaats onder de Zwitsersche geleerden verworven. Hij gaf eene Hebreeuwsche inscriptie, in verband met eene Grieksche, welke vertaald aldus luiden.

De Schrift.

Keer haar en wend haar, want alles is in haar [2]),

derhalve:

Het Woord Gods worde in u rijkelijk vermenigvuldigd.

Johannes Schu'ius, Neikirchensis Hassus. Bij zijne inschrijving als student op 25 Febr. 1638 zich Johannes

---

[1]) Schenk weinig vertrouwen en zie veel; want veel te vertrouwen en weinig te hebben gezien, baart groote nadeelen.

[2]) Dit is het gezegde van een geleerd Israëliet, Ben Bag Bag genoemd, voorkomende in de *Spreuken der Vaderen*, Afd. V, vs. 22.

Schu noemende, schreef eene plaats uit de werken van den Griekschen kerkvader Theodoretus en een Hebreeuwsch psalmvers in het album, ter herinnering aan zijn aangenamen en vruchtbaren omgang met Alting.

Wesselus Emmius, zoon van Ubbo Emmius, geb. te Leer, 29 Jan. 1589, sedert 1620 predikant te Groningen, overleden den 21 Maart 1654. Zijn levensloop is uitvoerig vermeld in een *Progr. funebre*. *Pietas ad omnia utilis est*, was zijne inscriptie.

Franciscus Meyvardus, hoogleeraar in de logica en physica, overl. in 1640, betuigde: *Sine Christo nihil possumus facere* (zonder Christus vermogen wij niets).

Petrus Keuchenius. Robert Keuchenius, Med. Dr. en burgemeester te Wezel, en Geertruida Pottgieter waren zijne ouders. Hij zag het levenslicht den 16 Nov. 1603, werd, met zijn broeder Samuel, student te Groningen, den 23 April 1625, huwde met Margaretha Brebys, werd predikant te Groningen in 1629 en overleed 27 Aug. 1644. Vgl. het uitvoerig *Progr. funebre*, door prof. Maresius gesteld. Zijne inscriptie is gelijk aan die van Frelicius Ulderici, boven vermeld. Op denzelfden dag komt voor:

Samuel Keuchenius, Med. Dr. te Groningen, zijn broeder.

Rudolphus Oving, predikant te Groningen, zoon van Hendrik Oving en Maria Alting, eene zuster van Menzo Alting. Hij zag het levenslicht te Groningen den 16 Julij 1594, en wel — zoo als in het *Progr. funebre* te lezen staat — ontijdig, ten gevolge van het geraas van 't geschut en der vuurpijlen, gedurende het toenmalig beleg onder prins Maurits. Den 13 Maart 1615 werd hij aan de nieuwe hoogeschool ter zijner geboorteplaats ingeschreven, in 1619 aanvaardde hij het predikambt te Warffum, en vertrok van daar naar Groningen in 1621. Na driemaal te zijn gehuwd, overleed hij 8 Junij 1661.

Johannes Freitagius, Med. prof. te Groningen. Hij wedijverde met zijne reeds genoemde ambtgenooten in het toezwaaien van lof aan den jongen Alting.

De talrijke inscriptien, die onze Alting tot dusver tijdens zijn verblijf aan de Groninger hoogeschool ontvangen had, werden besloten door eene van zijn vader, van den volgenden inhoud:

Milita bonam militiam [1]).

Filio charisimo Jacobo Alting, uberioris in pietate doctrina ac virtute culturae gratia, Ecclesias & Academias exteras adituro, paternam benedictionem a Domino hac manu obsignabat

HENRICUS ALTING,
Groningae, VII. Calend. Julij
anno Salutis 1639.

Een paar dagen later ontmoet men Jacobus te Leeuwarden bij Ds. Rippertus Sixtus, een verdienstelijk man, schrijver van de *Troost-Rijcke Fonteyne der Zalicheyt*, Leeuw. 1644, en andere werken. Van den 26 Junij tot 1 Julij legde hij te Franeker zijn album voor aan de hoogleeraren Johannes Coccejus, Joh. Maccovius, Henr. Rhala, Corn. Pynacker en Pierius Winsemius, wier symbola en Bijbelteksten echter geene afzonderlijke vermelding behoeven.

Van Franeker begaf hij zich naar Utrecht, waar hij, op 8 Julij, zijn eerste bezoek bragt aan Anna Maria van Schurman. Deze rijk begaafde landgenoote schreef met hare prachtige hand, behalve een Grieksch symbolum, op een albumblad de Arabische spreuk, die vertaald dus luidt:

Eén dag voor den kundige is beter dan het geheele leven voor den onwetende [2]).

Wie iets wenscht te weten van hare verbazende taalkennis, waarover ik hier niet kan uitweiden, leze het 2de Hoofdst. van Dr. Schotel's *Anna Maria van Schurman*. s'Hertogenbosch 1853.

Aan zijn verblijf in de oude bisschopsstad herinneren voorts inscriptiën van:

Abrahamus Bockstadius, die, onder de betuiging veel aan de Alting's verschuldigd te zijn, schreef:

Explorant adversa pios, perque aspera TANDEM.
Nitimur ad coelos Pietas, interrita, VICTRIX.

---

1) Strijd den goeden strijd.

2) Prof. Valeton deelde mij mede, dat de geleerde schrijfster een verkeerd teeken bij de eerste letter van het derde woord geplaatst en alzoo eene schrijffout heeft gemaakt.

Bockstadius was conrector te Utrecht van 1633—1648. Hij onderscheidde zich door zijne Latijnsche dichtwerken, volgens Dr. Ekker, *De Hieronymusschool te Utrecht*, II, blz. 6, 7.

Gijsb. Voetius, van wien in het Hebreeuwsch: *de H. Schrift is het Licht.*

Ant. Matthaeus, schreef:

In corvos incidere satius est, quam in adulatores [1])

Den 13 en 14 Julij bevond de akademiereiziger zich te Harderwijk, blijkens inscriptiën van:

Christophorus Matthaeus, een zoon van den Groningschen hoogleeraar Antonius, en broeder van den even genoemden Utrechtschen Antonius. Destijds was Christophorus, die (blijkens het akademiealbum, 9 Junij 1624 ingeschreven) ook te Groningen gestudeerd had, conrector te Harderwijk. In 1644 werd hij aldaar hoogleeraar in de Locica en het Grieksch, vervolgens mede in de Geneeskunde. Den 11 Junij 1647 overleed hij reeds op 39jarigen leeftijd. Vgl. prof. Bouman's *Gesch. v. d. voormal. Geldersche Hoogeschool*, Utr. 1844, I, 90, 91.

Henricus à Diëst, hoogleeraar in de Godgeleerdheid en de Hebreeuwsche taal, die de teksten Gen. XXII, 14, in het Hebreeuwsch, 1 Cor. X, 31 en Rom. VIII, 31, in het Syrisch inschreef.

Joh. Isacius Pontanus, hoogleeraar in de wis- en geneeskunde. Behalve een paar verzen van Lucillus schreef hij het:

Sol vitae, amicitia
Sal vitae, sapientia,
Vita vitae, temperantia [2])

Den 17 en 18 Julij vinden wij onzen Alting te Deventer bij de hoogleeraren Nicolaus Vedelius en Martinus Schoock. Van daar is hij weder huiswaarts gekeerd, om na de groote vacantie naar Leiden te vertrekken, ten einde de collegien van eenige groote mannen bij te wonen.

Op den 21 Julij vulde Joh. Heinrich Hottinger,

---

[1]) Onder de raven te vervallen is beter dan onder vleijers.

[2]) De vriendschap is de zon des levens,
De wijsheid is het zout des levens,
De matigheid is het leven des levens.

die als orientalist en kerkhistoricus zoo beroemd is geworden, althans nog een blad te Groningen, hoofdzakelijk in 't Hebreeuwsch, even als zijn landgenoot Wetstein zulks in 't Grieksch deed, met een regel Syrisch, eene Arabische en eene Grieksche spreuk als toegift. Gelijk wij straks zagen, is hij in 1638 met zijn vriend Otto aan de Groninger akademie gekomen. Niceron, VIII, 115—135, Duitsche uitgave, VIII, 146—162, geeft van hem een uitvoerig levensberigt, waarmede dat bij Moreri overeenstemt.

De eerste, die na dezen in het album voorkomt, en wel op 14 Nov., is een van Alting's commensalen te Leiden, namelijk Jacobus Homodaeus, van Elbingen, Med. Dr. Op den 28 Aug. 1633 was deze, 21 jaren oud, als Med. Stud. te Groningen ingeschreven, na reeds, zooals in het *Album Acad. Gron.* is opgeteekend, te Upsala en Oxford zich aan de letteren te hebben gewijd. Van hem zijn de spreuken, bij zijn vertrek na voltooide studiën gegeven:

Curandum unice ut sit mens sana in corpore sano.
Deo animum, literis ingenium [1]).

Van 1640 zijn:

Valerius Walricus, ook een zijner commensalen, die bij de afreis, na de promotie, eenige regelen van Augustinus ten beste gaf.

Daniel Heinsius schreef er zijn symbolum: *Quantum est quod nescimus*, in, en

Claudius Salmasius een Grieksche spreuk. Daarbij verzuimde hij niet te pralen met de orde van St. Michiel en den titel van Staatsraad, hem in 1635 door den koning van Frankrijk geschonken, tijdens zijn verblijf in dat land, terwijl de pest in Holland woedde.

Constantinus L'Empereur ab Oppyck, hoogleeraar in de Hebreeuwsche en Chaldeeuwsche talen. Hij noemde bij eene Thalmudische spreuk, waarvan hij tevens de Latijnsche vertaling gaf, onzen Alting: Juvenis pietate, probitate, comitate et eruditione ac linguarum peritia ornatissimus.

Joh. Henricus Hottinger vulde, nu Alting naar

---

[1]) Men dient vooral te zorgen, dat er zij een gezonde geest in een gezond ligchaam.
(Wijd) de ziel aan God, de gaven des verstands aan de wetenschappen.

het buitenland wilde vertrekken, hem een tweede albumblad in. Hij was destijds paedagoog der kinderen van prof. Golius. In het Arabisch en 't Hebreeuwsch drukte hij hetzelfde uit, nl.: *Heil hem, die de wijsheid heeft gevonden.*

Abdias Widmarius, predikant te Gouda, later hoogleeraar te Harderwijk en te Groningen, schreef den Hebreeuwschen tekst Jes. VIII, 20, en den Griekschen 1 Thim. VI, 6, in.

Jac. Trigland, Theol. prof. te Leiden, gaf het *Symbolum: Virtutis custos humilitas* (Nederigheid is de schutsengel der deugd).

Jeremias Hoelzlin, hoogleeraar in de Grieksche taal, van wien een vers van Euripides.

Ludovicus de Dieu, predikant te Leiden, een beroemd Theoloog en Oostersch taalgeleerde. Van hem ontving Alting eene Hebreeuwsche en eene Arabische inscriptie.

Jacobus Golius, Ling. Arab. et Matheseos prof. Hij schreef in het Arabisch, met de Latijnsche vertaling er bij: *Ieder ding, uitgezonderd God, is ijdel*, of, *Al wat buiten God is, is ijdel.*

Joh. Polyander à Kerchoven, Theol. prof., toen Rector Magnificus, schreef bij het afscheidsbezoek, hem den 31 Maart 1640 gebragt, het *Pie et prudenter* op een blaadje. Alting stond toen, zooals bij vele der laatste inscriptiën ook wordt vermeld, op het punt om naar Engeland te vertrekken. De 31 Maart is de laatste datum, die mij in zijn album voorkwam. In dezelfde maand teekenden daarin ook hunne namen, met kortere of langere bijschriften, Ladislaus à Wihynih, Bernh. Rosing, Friedrich Ludwig Selder of Telder, Henr. Clignet en Nicolaus Brauer, Riga Liv., van welke de meesten, zoo niet allen, te Leiden studeerden.

Welk eene rij van beroemde en geleerde mannen, die hun handschrift in dit album nalieten!

Waarom heeft Alting zijn album niet voorgelegd aan de groote mannen, met wie hij in Engeland kennis maakte? Dit heeft mij wel bevreemd.

MEPSCHENHOF EN DE OUDE A,

BIJ GRONINGEN, IN 1592.

„Wij Borgermesteren ende Raedt jn Groeningen betugen mit desen openen Brieue, dat voer ons sint gecomen een deell Renteners ende schuldeners de renten ende schulden hadden wth ende ouer der arfgenamen van zalige Johan Dmepschen stucke landes gelegen buten der Ae poorte voer anden Horenschen dijck mit alle sijn toebehoer toe wieten de singell, graffte dat veerkante binnen der graffte ende de vischwijert, dat de weduwe Lijssbet Olyslager vnde Claes Korffmaeckers int gebruick gehat, daer de Borgermester Harmen Clants gewesen hoff opt oesten bijlanges geswettet, het deep opt sueden, noerden ende westen om heer lopet. Het voers. stucke landes, anders Mepschen hoff genoemet mit all sijn thobehoeren (na wthwijsinge der Meetcedel van den gesworen Lantmeter Mr. Gerrijtt Hopper) groot wesende soeuen grase Landes ende eluen roeden quadraet, Ende beclageden sich dat se oere renten ende schulden wth het landt offte hoff neet bekomen kunden Ende weren van vnss stadtrecht daer ouer begerende, So hebben wij durch vnss stadt knechten tot dreen sondagen ouer de kercken laten kundigen, woll renten ofte schulden wth het voerss. stucke landes hadde, dat die mit sijn brieuen solde koemen binnen der tijtt de mede gekundigett worde in onse schrijffcamer bij vnss stadt secretarium ende laten sijn renten ende schulden beschrijuen elck na sijn brieuen, de des oeck niet en dede, daer wolde de Raedt na geen clage van hoeren. Soe sint gecoemen verscheijden renteners ende schuldeners elck mit sijn segell ende brieuen ende anders, De hoefftsummen der rentebrieuen mit sampt de datum derseluer, oeck de grootheit der verschenen ende lopende renten mit hoere schulden elck na den synen mit nhamen ende thonamen angeuende soe ende als tselue in des stadtboeck van publicatien inder schrijffkamer berustende breder ende genoechsam tott eens ijders behoeff ende geryff beschreuen ende angetekent is. Is derhaluen yder gras landes op gelt gesatt, dat wij oeck tho dren sondagen auer de kercken

hebben laten kundigen ende daerna opt wijnhuis bij de keerse laten vpslaen, Daer gekomen is Hindrick Sybolts ende hefft voor ijder gras landes wegens Derck Janssen, Peter Hindrix ende Geert Willems voerstanderen tutt sal. Johan Dercks kint tutt behoeff ende proffijt deszeluen kindes ende sijne arffegen. bij der keersen vthganck geboden tho geuen een hundert vyffendetsestich emder guld. (tho dartich vnss stat stuu. oft paijment daer guet voer synde elcken gulden gerekent) Ende wolden in qualiteit als voer onbelastet wesen ende blyuen van alcke renten ende schulden, Hebben oeck de voerss. voorstanderen wegen als voor het gantze coopschat der vorss. soeuen grasen ende eluen roeden quadraet (na de voorss. meetcedel sich bedragende een dusent een hundert tweeendetsestich emder gulden sestyn stuuer vyff placken ende een penninck) bethalet an handen vnss Radesfrunden, de wij daer tho verordnet, Ende de hebben de voerss. summa geldes wthgedeelt an handen der genen, de daer mit Rechte an komen muchte. Daeromme so beuestigen wij den voerss. voerstanderen inne naam, van wegen vnde tutt behoeff ende proffyt des vorss. kindes ende sijner arffgenamen inden eigendoem vande vorsc. soeuen grase landes ende eluen roeden vrij ende quijdt erflyken ende ewelyken tbruken tho besitten ende allen hooren vrijen willen daer mede tho doenne. Sunder argelist. Dath ohrcunde wij mit vnss stadt segele Gegeuen inden jaere vnss heren dusent vyffhundert twe ende tnegentich den tweendetwintichsten dach Octobris. Doe Joachim Vbbena Ridder, Johan van Ballen, Egbertus Vpkens ende Frederick Moijsteen Borgermesteren neren vnss stadt" [1]).

Bovenstaande stadsbrief kan om meer dan eene reden der plaatsing waard geacht worden. Zijn inhoud betreft den vermaarden Johan de Mepsche, van wien in deze bladen eene uitvoerige levensschets gegeven is (IX, 81), en wel een lusthof, dien hij nabij de stad bezeten heeft, maar die, na zijn dood in 1585 met de schulden daarop aan zijne erfgenamen vervallen zijnde, daarom toen verkocht moest worden, om met den prijs daarvan de schuldenaars te voldoen. Men leert uit dezen brief de eenvoudige,

---

[1]) Gron. Arch. reg. 1ste verv. bl. 133, 1592, nr. 45.

maar afdoende wijze van regtspleging kennen, die hieromtrent toen gold. Maar het is vooral de aangewezen plaatselijke ligging van dat Mepschenhof, welke dezen brief belangrijk maakt. Mepschenhof met zijn toebehooren bestond uit een stuk land, groot zeven grazen en elf roeden (oude Gron. landmaat), waarop zich bevonden, naar 't schijnt, een huis of heemstede, „dat veerkante binnen der graffte," waarop vroeger eene of andere woning — een zomerhuis of ander zomerverblijf — mag gestaan hebben, omgeven met singels en grachten en een „vischwijert' of vischwaard, zoo genoemd welligt naar de visscherij, welke daarbij behoorde of daartoe gelegenheid gaf. Deze blijkbaar tot een lusthof of zomerverblijf gediend hebbende bezitting lag buiten de A poort voor aan de buurt den Hoornschen dijk in eene bogt van „het deep", zoodat dit diep den hof van drie zijden, ten zuiden, noorden en westen omspoelde. Wijders grensde hij ten oosten aan den gewezen hof van den burgemeester Harmen Clant, die in 1577 die waardigheid bekleedde.

Het meest van belang nu is te weten, welk diep onder „het deep", waaraan Mepschenhof lag, te verstaan is. Ik meen dat diep niet wel anders te kunnen houden dan nog voor de oude A, die daar eenmaal ten westen om de stad liep van het Hoornsche diep, waarvan ze een vervolg was, nabij de nieuws gebouwde sluis in het verbindingskanaal tusschen dat diep en de stads gracht, tot in het Reitdiep bij Donghorn, zooals ik dezen ouden loop dier rivier vroeger reeds heb aangetoond [1]). Ik heb o. a. daarbij gewezen op de nog zigtbare overblijfselen van eene voormalig rivierbedding met hare dijken en hooge kleizoomen aan weerzijde. Zoodanige rivierbedding, dijken en gronden vertoonen zich nog het duidelijkst in de landerijen, die zich van genoemde sluis ten zuiden van den weg langs gezegd verbindingskanaal uitstrekken tot daar waar de buurt de Hoornsche dijk aanvangt. Bij naauwkeurige beschouwing ziet men die bedding en dijken eene aanmerkelijke bogt vormen, die het aangrenzende land ten noorden en westen en ook meer of min ten zuiden omringt. De grond is daar hoog gelegen en bestaat uit eene zeer dikke kleilaag. Men vindt er bui-

[1]) *Groning. Volks-Alman.* 1842, bl. 50.

tendien in de hoogten en laagten sporen van vroegere singels en grachten en in het hier en daar verspreide puin overblijfsels van bewoning. Hier binnen die bogt der oude A moet dus de lusttuin van onzen de Mepsche gelegen hebben. Die streek daar blijkt bevorens meer daartoe gediend te hebben. Ten oosten toch lag ook — of liever had gelegen — de hof van den burgemeester Harmen Clant. De hooge vruchtbare, schier rondom door dat diep omgeven bodem, zal daartoe uitgelokt hebben en was daarvoor dan ook zeer geschikt. Toen in 1592 de verkoop van Mepschenhof plaats had, schijnen echter die hoven als zoodanig reeds vervallen te zijn. Er wordt in den koopbrief van geen woonhuis meer, noch van plantagie of boomgaard, die er toch ook zullen geweest zijn, gesproken. Hoe dit zij, wel geen ander diep dan de oude A, kan onder genoemd diep bedoeld zijn. Het Hoornsche diep zelf niet, want het van genoemd punt naar de stad gegraven deel daarvan, dat hier in aanmerking komt, zal toen even als nu meer regtlijnig geloopen hebben en ten oosten van beide hoven. Het mag echter misschien bevreemden, dat nog in het laatst der 16de eeuw van de oude A als „het deep" kon gesproken worden, nadat die stroom reeds eeuwen naar en door de stad was verlegd geworden. Men zal hierbij hebben te bedenken, dat juist geene zoodanige verlegging der A geschied is, waarbij die rivier werd afgedamd en geheel verlaten. Neen men zal den ouden loop nog behouden hebben of liever die zal meer of min gebleven zijn, totdat hij allengs werd afgesneden, vergraven en meerendeels gedempt. Dit mag vooral eerst gebeurd zijn, toen in 1624 de weg, die van de Apoortenbrug naar den Hoornschen dijk loopt, is aangelegd geworden en door de oude rivierbedding heen met den reeds bestaanden weg langs die buurt is verbonden geworden [1]. Tot dien tijd kon men naar die buurt, althans per as, niet anders komen dan over de *Westerhoogebrug*, die bij de Rolpalen aan het Hoendiep, over de oude A lag, even als er eene *Ooster-* en *Noorder-hoogebrug* waren over de oude Hunze in de bekende buurten van dien naam [2]. Langs den weg, die ook nu nog bestaat, ten westen

---

[1]) Zie Stadsresol. van 19 Aug. 1624.

[2]) Zoo wordt die *Wester-hoogebrug* nog genoemd in de verzegeling op

aan de A, kon men zich zuidwaarts begeven naar den Hoornsche dijk, en noordwaarts naar Donghorn enz. Bij de doorgraving van het Hoendiep door de oude A heeft die brug plaats gemaakt voor de *Hoentil*, die nu over dat diep kwam te liggen, maar later ook is afgebroken [1]).

Ik vond, behalve in gemelden koopbrief, Mepschenhof nog genoemd in de oude rekeningen van de Akerk. Onder hare bezittingen of regten wordt mede opgegeven: een halve aalstal strekkende van de Marwijkspijp tot Mepschenhof. Hier is blijkbaar bedoeld het regt van visschen en wel van paling in het Hoornsche diep van af de stad tot aan dat hof. En deze aanwijzing leidt ook tot de plaats, waar dat hof volgens den onderwerpelijken stadsbrief heeft gelegen.

Den nieuwen weg langs het verbindingskanaal gaande, kan men het oog nog vrij laten gaan over de groene weiden, waarop voorheen gemelde hoven aangelegd waren. Maar de industrie dreigt ook al die plaats te zullen innemen. Om niet te spreken van den spoorweg, die op eenigen afstand het terrein doorsnijdt, is er onlangs een petroleummagazijn op verrezen en er zullen zeker meer dergelijke gebouwen volgen, is eenmaal het plan van kanalisatie ook hier ten uitvoer gelegd. Het is om die groote hervorming, welke onze bodem daardoor ondergaat, des te meer van belang, om op te teekenen en voor de vergetelheid te bewaren, wat van den voormaligen ouden toestand nog overig is of daaraan herinnert, voor hen althans, die op de kennis daarvan prijs stellen.

---

het Gron. Arch. van 1555, nr. 98, 1563, nr. 64, en 1570, nr. 2. Verg. *Bijdr.* VIII, 166.

[1]) Deze Hoentil komt o. a. nog voor in de Stadsres. van 6 Aug. 1623, waarbij besloten werd het diep buiten Apoort tot aan die til op te graven. Deze til even als de *Hoenweg*, welke van de stad derwaarts leidt, alsmede het *Hoendiep* of vroeger de *Hoensloot* daarlangs gegraven, ontleenen alle hunnen naam van de buiten de Apoort gelegene streek lands, *de Hoen* van ouds genoemd. Verg. Driessen, *Mon. Gron.* IV, 716.

DE DICHTVREUGDE

OVER HET

ONTZET VAN GRONINGEN EN DE HEROVERING VAN COEVORDEN

IN 1672.

Vliegende Bladen.

(*Vervolg van Dl.* IX, *blz.* 316).

XIX.

Lofdicht,

OP DEN MANHAFTIGE EN GETROUWE KRIJGS-HELT

RABENHOOFT,

Gouverneur binnen Gruningen.

Roemwaerde Krijgs-helt, gy, die Grunoos Stad en Landen
Bevrijd hebt door het swaert, van 's vyands wrede handen,
Gy hebt het vuyle volck, dat stont na Gronings schat,
Manhaftigh, wijselijck, geslagen van uw stat;
Gy vattent bloedigh swaert met vreughden in u handen,
Gy deed door uw geschut, veel dorre levens stranden
Hier van het aertsche dal, na d'oever van de dood,
Veel knechten vol geschrey, vervulde Charons boot.
Heeft men een Krijgs-helt ooyt met kransen sien versieren,
Soo dient gy ook gekroont met kransen en lauwrieren.
Als yder een soo stree, en trouwe tekens gaf,
Als gy, de vyandt sou haest wijken van ons af.
O wijsselijcke man, door uw en Godes zeegen,
Soo hebben wy de Stadt en Coeverden verkregen:

Geen vyandt heeft geen macht, geen Borger wordt berooft,
Daer sulcke Mannen zijn, als Ghy, o Rabenhooft.
Leef lang vermaerde Helt, God wil u sijnen zegen
Toe senden waer gy zijt, gelijck een ochtent regen.
God spaer u lang gesont, opdat gy 't vaderlandt,
Gelijck een dageraet, bestraelt door uwe handt.

H. VAN BULDEREN.

Leeft in vreden.

Gedruckt by PIETER CHRISTIAENSZ. tegen over de Appelen-marckt, 1673.

Een blad in folio, mij uit de stadsbibliotheek te Gent (*Coll.* Meulman) medegedeeld door Prof. Dr. J. F. F. Heremans.

XX [1]).

GREUNINGS VERLOSSINGH

1672.

Kan gesongen worden, op de wijse van den agtsten Psalm Davidts.

Heeft ooijt den heer zijn gunste laten blijeke
aan stadt of landt of wel aan koninckrijcke
so is 't an greuningen eerst swaar besogt
nu van godt weer in goede stant gebrogt

Om zonden schult so sent den Heer zijn plage
een landt, een koninckrijk wort wel geslage
met pest met hongersnoot en oorlogsbrandt
gelijk als godt dit vette greunings landt

---

[1]) No. XX—XXIV, voor zoo ver mij bekend, onuitgegeven, komen voor in een HS. in 4° op de Kon. Bibl. te 's Hage, waarop de heer Campbell mijne aandacht vestigde, getiteld: *Gemene Spaarpodt, waarin vergaart, gespaart en bewaart sijn veelderhande Rijm-wercken. Alles gemaakt, gedicht en geschreven door mijn* M. WARNAAR; blz. 45, 46.

Hadt swaer besogt van een o jammerhede
ag burgerij wat hept gij al gelede
  van sulk een paepe kop, die 't geuse bloet
  als moordenaer wou treden met de voet

Maar neen den heer en wou dit geensins lijje
dat een afgot met al sijn afgod'rije
  den kristen stoel beklom, daer men sijn woort
  uijt de schriftuur regt predikt soo't behoort

Neen barindt wat gij meent, mis is u gisse
gaet liever heen wilt 't vagevuur uijt pisse
  als met u vier te branden dese stat
  wat meenden gij te wese me so rat

Als loose frans, die door sijn loose treecke
het tulpe kleet heeft met goutsmeer gestreke
  om stadt en landt te krijgen als hij heeft
  o neen men hier een ander leeven leeft

Maer hept gij gout te veel ik meen om rede
om dat u volk alhier zo naakt kompt trede
  met honger groot, koopt noodruft voor u gout
  en zooje daar nog wat van over hout

Koopt kruijt en loot daar voor, werft goe soldate
zo zult g'een stadt zo schandig niet verlate
  als Grenningen, wat hept gij uijtgeregt
  Seg bisschop heer met uwen keulschen knegt.

Gij lagt 't is waar vast voor de stadt begrave
maar dese burgers trou daarom niet gave
  en of gij met stinckpot of bomme smeet
  die in de stat veel grote schade deet

Of gij ook heeft met koegels heet geschoote
nog heeft de burgerij dit niet verdroote
  En als gij wierp granate na om hoog
  dat was voor haar als een vermaak in 't oog

T' is waar gij hebt wel menig huijs geschonde
maar legt het huijs ter neer zo zijn de gronde
nog wel bequaem genoeg om een gebou
te timren, dit was 't woord der burgertrou

Godt zij gedanckt die haar aldus versterckte
zijn zegen die sij hier in mercklijk merckte
't was haar een vreugt, zij lachten om u doen
gelijck als gij dit ook wel ging vermoen.

Gij dogt 't is best dat ik mijn op gaan maacke
Eer dat ik met mijn knegt met doot zou raacke
gelijk meest al mijn volk al sijn gedoot
door 't greuninges geschut en kruijt en loot

Dit is 't werk van Godt maar k'zeg o jammerhede
dat gij jou tijd so onnut ging bestede
en steken blijft in 't voorgenome werk
gaat heen 't is best, draagt weer het papemerk

Dat's slodt daar Godt van meel sit in gesloote
een anguis de voor 't hart van gout gegote
een kap, een kruijsefix, u past geen swaart
gaat na u klooster weer, doet bedevaart.

Een ander goochelspel en aperijje
dat 't roomse volk te lijdig mogen lijje
gij draagt een naam van krijgsknecht maar onwaar
Veel eer voert gij de daat van een verraar

Gij quampt alhier o hooft berooft van zinne
om dese stadt niet met het swaart te winne
gelijk een braaf soldaat o neen, maar gij
Sogt dese stadt maar door verraderij.

Te krijge na u lust, o troost'loos hoope
gij dogt alhier goedtsmoedts me in te kope
gelijk als loose frans tot uijtrecht deedt
en ongemoeijt na wens de poort in reedt.

O neen 't was mis den Hemel was hier tege
Got was met haar die zonde daar zijn zege
die leende door zijn trou en sterke handt
an Rabenhaupt beschermer van dit landt

O bisschop kompt gij haar eens weer t' ontmoete
Zij zullen u niet als een koopman groete
maar als een braaf soldaat op 't krijgsmanier
maar laat u raan, dat's komt nooyt weder hier.

Trekt weder in u landt, wat 's an de schande
ij neempt het swaart nooijt weer tog in u hande
maar eer den mijtter voert weer in u hant
Zo raakt gij weer als bisschop in u lant

Gij greuningers, laat dit u werk nu wese
dat gij u Godt met kinderlijke vrese
Staag dient en eert, maakt groot zijn groote naam,
So sult gij voor u doodt dats altesaam

Op aarden hier genieten zijnen zege
gelijk zijn volk hier altijd heeft verkrege
als mooses, josua en davidt me
en na u doodt zult gij dien gulde vre

Van uwen Godt genieten om daar boove
met abraham, ijsak, jakop te loove
dien heer, die u van plaagen heeft bevrijt
hem sij de eer in alle eeuwighijt.

XXI.

't $\overset{M}{\underset{R}{}}$aakt $\overset{G}{\underset{M}{}}$issingh.

den bisschop heeft gegist: en heeft hem juijst gemist: en heeft maar tijt verqist
voor hem o droeve saacke
wel of hij niet en wist: dat godt des menschen list: gesmeet met haat en twist
hem heel tot schande maake.

XXII.

RIJMENDEN EGCHO: TEGEN DEN VRAGEDE BISSCHOP.

Bisschops Praat. — Egchoos Raat.

bisschop — Seg egcho zal ik met dees hoop niet henen gaan . . . . *Egcho* . . . . staan
bisschop — hoe egcho: staan, zegt mijn wat ik dog uijt sou regte . . . . . . *Egcho* . . . . regte
bisschop — hoe sonder gelt en volk en moet en andre reen . . . . *Egcho* . . . . neen
bisschop — seg zo waar gaan ik nu, waar vind ick best·mijn trooster . . . . *Egcho* . . . . klooster.
bisschop — wel segt dan, wese wel als ik in 't klooster ga . . . . *Egcho* . . . . ja
bisschop — sal ik daar als voorheen wel welkom zijn, wat raaje. . . . . . . *Egcho* . . . . jaaije
bisschop — wel als ik volg u raat sal 't wese wis of mis . . . . *Egcho* . . . . wis
bisschop — wat krijg ik in mijn handt, men segt ik ben een schijter . . . . . *Egcho* . . . . mijter.
bisschop — so blijf ik hier niet lang, 'k goo voort met uwen raat . . . . *Egcho* . . . . gaat.

XXIII.

MUNSTERS BISSCHOP.	GREUNINGS EGCHO.
al wat dees vrijjer sijt	*dat weder-roept dees mijt*
Mijn aanslag is mislukt, wat sal ik nu beginnen	. . trekt weer u klooster in vergaart aldaar u zinnen
og, og, wien heeft mijn dog tot sulck een daat geraan, . .	om 't france munt hept gij 't u selfs gedaan
ik dogt na wens droogs-voets in dese stadt te koome . .	wel bisschop heer hadt gij twe laarse me genomen
mijn mont die heeft vergeefs na dese brok gegaapt . .	t waar beter dat gij hat uw hamme wat geschraapt
ik dogt gij sout van selfs wel valle in mijn hande . .	het sou so sijn geweest, hadt 't water wille brande
wat voor een hooft mag 't zijn, die u dus trou bewaart . .	dat 's Rabenhaupt, die u met Godts hulp dus vervaart
wagt, wagt, ik sal dat hooft nog eens het vel afstroope . .	dat sal geschiede als gij de winden t' saam kunt knoope
ik geeft nog so niet op, ik kan nog wel ijn-mool . .	ja kompt westfaalse mot, maar scheert u kruijn eert kool
al is 't mijn eens mislukt, de twedemaal zal 't wis zijn . .	kompt vrij de twede maal 'k hoop 't sal al weder mis sijn
so frans mijn helpt valt gij van selfs wel in mijn hant . .	het sal geschien wanneer als 't ijs ut water brandt
stiert hij maar gelt en volk, ik meen ik sal u kraauwe . .	so sult gij eer gij swelgt wat ijsre brocke kaauwe
'k sal als een tweede achil als een ulijsis zijn . .	suijpt dan van Circis drank, so wort gij haast een swijn,
het france gout maakt moet en 't volk baast verzigt met hope . .	het france gout maakt blindt, gij sult met 't volk weer loope
'k steun op mijn moedigheyt en op Godt Mars sijn magt . .	wij op ons nedrighijt en op Gods sterke kragt
so frans mijn niet verlaat so meugt gij nog wel vrese . .	men vreest nog frans nog u als Godt met ons mag wese,
guns was ik weer in 't velt en voor u stat, wat noot . .	gij meent in 't nonne-vest daar niemant ligt blyft doot,
k' hoop dat ik u int' laast als bisschop zal regere . .	'k hoop dat je als gij kompt met schant weerom zal kere,
ik ga met dese hoop, vaart so lang wel mijn bruijt . .	gaat bruijgom heer en pist het vagevier twijl uijt
Kom aan mijn moot, mijn blijschop groot . .	*gij hebt geen noot: dat gij u broot*
schol men hoost wedderkere	*met greunings vet sult smeren.*

XXIV.

LIET, op de wijse, o schone Cathelija.

1. Barint wat ging u aan,
dat gij hept afgelegt u geestlijkhijt
en dat gij bent gegaan
een weg des vlees en hebt u zin gelijt
op greuningen die schoone maagt
die tot u gans geen liefde draagt

2. Gij wist het ommers wel
dat zij u paperij belagt, bespot,
En al u apenspel
En u ja selfs maar hout voor een sot
En egter valt gij haar aan boort
En wil nog met u saaken voort

3. Eerst sogt gij haar met list
na wil na wens door 't gout te kopen om
sij die na 't schelmstuk vist
kiest een beschermer voor haar magedom
die voor haar stelt zijn goet, zijn bloet
en die haar schaackers straffen doet

4. Doen dit u was mislukt
Zoo bent gij met u knegt te raat gegaan
en heeft dees maagt verdrukt
hoe wel sij met geen vrese was belaan
gij zogt door loos of moorderij
haar so te krijgen op jou sij

5. Maar dit was al om niet
Gij hebt vergeefs getoont u magt en kragt
is 't niet een groot verdriet
dat sij een minnaar als gij bent, veragt
o spijt, dat sij het papenmerk
veragt en prijst het geusenwerk.

6. k' Weet nu geen beter raat
nu gij gelopen hebt een blaauwe scheen
als dat gij weder gaat
in 't klooster mooij en zegt daar dese reen
ik vrij nooijt weer, ik haal maar schand
'k blijf liever bisschop in mijn lant.

XXV.

CARMEN

IN VICTORIAM & HERÖICAM

ARCIS COVORDIÆ

EXPUGNATIONEM, DIE $\frac{20}{30}$ DECEMBRIS.

Exspectata dies tandem cœlestibus æquis,
Affulsit terris, & votis sæpe petita:
Quare ades, ô nostri princeps & carminis autor
Phœbe parens: seu te Parnassi templa Bicornis,
Seu te Cynthus habet, seu Delus gratior ipsa;
Sis bonus & tumidum mea dirige vela per æquor
Da facilem cursum. Vosque ô mea Numina Musæ
Laudes, quæ canitis clarorum sæpe virorum.
Aoniam pulsate lyram date præmia laudum:
Incipe tu prior; ô Musarum maxima Clio
Tum ait, & parent dictis Heliconis alumnæ.
Accingunt se omnes operi incumbuntque labori,
Pars calamos inflare leves, pars dicere versus,
Tum sic pauca refert, verbisque ita fatur amicis:
Quid primum? quid fine canam? quo carmine laudes,
Groningæ extollam? fama est tua nota per orbem.
Te decus ô RABENHAUPT? quem posthuma fama loquetur,
Tuque adeo lento Germania Marte subacta

Singultantem animam, & suspiria summa trahentem
Iam recipis, ridesque jugum, quod Episcopus audax
Ceperat ingenti bello densâque cohorte:
Tu vero exiguo castellum Marte fatigas
Arcem præcinctamque profundis undique fossis.
Frigida cum nondum noctis decesserat umbra,
Invadunt armis castrumque & mœnia vallant
Continuoque ineunt pugnas & prælia tentant
Vulneribus crebris acuunt rumoribus iras:
Glandes conjiciunt ac armis comminus hostem
Proturbant, magnisque vocant clamoribus hostem
Immiscent dextras dextris pugnamque lacessunt
Invictâque manu fortes tot corpora sternunt.
Nunc validam dextrâ callent tractare bipennem
Poloni inter se dubiis de rebus agentes
Certabant, Fortes ardorem mentibus addunt
Ære cientque viros & Martem cantibus ornant;
Armaque tum capiunt nec sat rationis in armis
Et glomerare manum bello & concurrere in hostem
Cum sociis, ardent animi, furor, iraque mentem
Præcipitant, animasque in aperta pericula mittunt.
Ast pedites nostri pugnarunt fortiter armis
Armis pugnantes magnâ vi prælia miscent.
Illi ubi consertis junxere frementia telis
Agmina virque virum gladiis afflavit adactis,
Continuo hinc obitus perfractaque cædibus arma
Corporaque, & fundum perfundunt sanguine fuso.
Multi inter primos correptâ dura securi
Limina perrumpunt, postesque a cardine vellunt.
Sese alii spoliis, praedisque recentibus armant
Purpureas tunicas capiunt; Covordia gaza,
Crateresque auro solidi, captivaque vestis
Arripitur: condunt se hostes prædamque relinquunt.
Nec tu carminibus nostris indictus abibis
Semine Germano natus qui Eybergius heros,
Vilers insignis famâ tu condere laudes
Audes, atque tuas, summâ decorare coronâ
Tergeminique duces fratres tria fulmina belli
Sickingi summis decorant virtutibus orbem.
Non opus est nostra dignas vos condere laudes,
Virtutes vestras grandi celebrare Camœnâ.

Sit nobis voluisse satis, sit honesta voluntas,
Iam grata, exiguo Superi quoque munere gaudent.
At Phœbus per quem concordant carmina nervis,
Urget opus cantusque movet, calamosque figurat:
Incipé Calliope, tibi vox & cura canendi est.
Alternis gaudent vicibus cantare Camœnæ:
Unguibus ut vigilans lapidem grus sustinet ales
Ut somnum ingentem pellat de luminis orbe:
Excubat, ut reliquorum inserviat, ipse, quieti
Tutus ab insidiis sævisque incursibus hostis
Sic quoque Gruis promit populi patriæque salutem:
Restat adhuc nobis Cytharâ Losecaetius heros
Cantandus Martis cultor, qui Marte favente
Pugnavit Curâ & cunctis viribus audax,
Et tu virtutis merces tibi Klinge parasti,
Sic decus & nomen sic & tua fama manebis
Magna salo præclara solo non invia cœlo.
(Quid fortes alios perstringam carmine quorum
Non Latiis satis âpta modis sunt nomina clara)
Ut patriam tantis Liberaret mille periclis
Semper ut illius vivat post funera virtus.
Flent mœsti mussantque hostes hic undique clamor
Vagitu magnus vario se tollit in auras;
Non secus atque alto in luco cum forte caterve
Consedere avium, per stagna loquacia, cygni
Dant sonitum rauci, & completos piscibus amnes.
Armaque deposuere humeris se sponte dedere,
Demissis manibus fugitant ad templa Deorum,
Comprensant brachiis omnes altaria summa:
It Monachus lacrymans & guttis grandibus ora
Complet, & aspergens lustrali sæpe liquore.
Protinus in plausus abiit Mavortia proles
Irâ, lætitiâque fremens & gaudia cantans:
Advolitat tandem plenis victoria pennis,
Groningamque jubet non desperare saluti
His mea Calliope gelidis caput occulit umbris.
Pieridum sua dona ferens Heliconis alumno
Ergo agite ò Fortes & vos piâ lumina terræ
Semper pro meritis vestris, pietate, fideque,
Quas vobis grates, quos non debemus honores?
Dicite, nos vobis semper debere fatemur

Pectoribus grates: vos longo grata, sonabit
Posteritas ævo: nec vates promptius ullos,
Zuam vos laudabunt: virtus quoque vestra fidesque
Materiam laudis, virtus dum stabit, habebunt.

Huic Lætitiæ applaudens cecinit
E. ADRIANI. *L. L. Studios.*

Groningæ, apud DOMINICUM LENS, Typographum & Bibliopolam. MDCLXXIII.

Éen blad in folio, mij medegedeeld door W. Eekhoff, te Leeuwarden.

VERBETERINGEN.

D. I, bl. 40, n. 2) *staat:* 449, *lees:* 499.
〃 〃 〃 58, r. 2 v. b. *staat:* Fokerda, *lees:* Folkerda.
〃 〃 〃 〃 〃 3 〃 〃 〃 Besum, 〃 Berum.
〃 III, vel 12 begint met bl. 177 enz., moet zijn bl. 173 enz.
〃 〃 〃 18 begint weer op nieuw met bl. 245 enz., moet zijn bl. 275 enz.
〃 VI in den Inhoud bl. VI, in het midden, *staat:* bl. 836, *lees:* 236.
〃 X, bl. 125, reg. 22 v. b. *staat:* episcopus .... nensis, *lees:* episcopus forliniensis.
〃 〃 〃 126, reg. 26 v. b. *staat:* Quoties, *lees:* Quatenus.

REGISTER OP DE TIEN DEELEN.

A.

B.

C.

D.

E.

F.

G.

H.

I.

J.

K.

L.

M.

N.

O.

P.

Q.

R.

S.

T.

U.

V.

W.

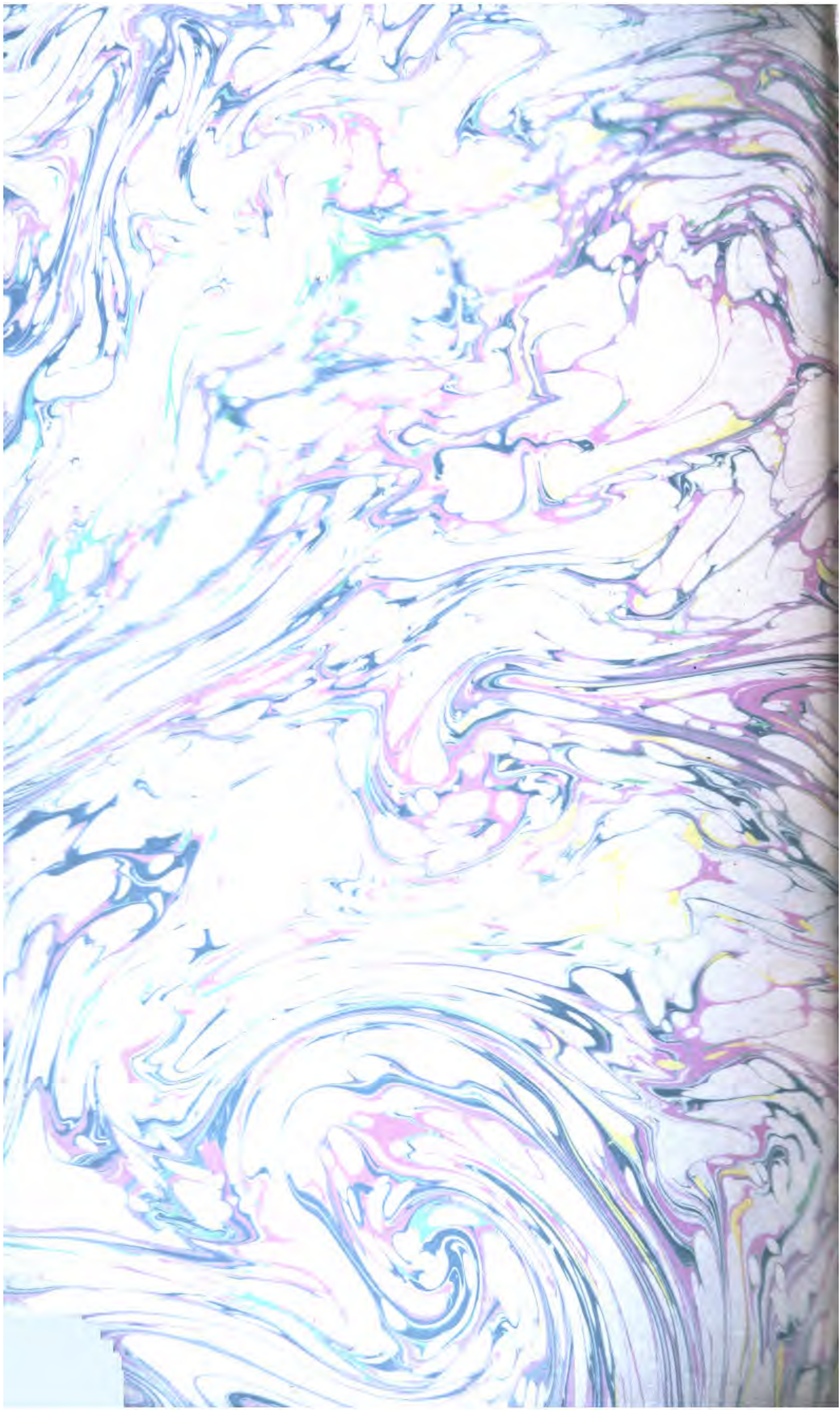
Z.

NASCHRIFT VAN DE REDACTIE.

Er zijn nu tien deelen of jaargangen onzer *Bijdragen* voltooid. Wij hebben begrepen wél te doen, deze reeks met een register daarop te sluiten, doch wenschen met eene nieuwe reeks, zoo veel mogelijk, op gelijke wijze te vervolgen, in de hoop op verdere, ja kon het zijn, meerdere ondersteuning, vooral door inteekening. Hieraan is grootelijks behoefte, om de kosten der uitgaaf te kunnen blijven dekken. Wenscht men dus met ons en den uitgever deze Bijdragen te vervolgen, en meer te leveren, dan wij tot dus verre hebben kunnen doen, bijv. door onderwerpen te behandelen, waarbij afbeeldingen worden vereischt, zoo schrage het publiek onze pogingen op eene meer afdoende wijze.

Widener Library
3 2044 105 228 035